

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor

SZERKESZTI

Klaniczay Tibor

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

Esze Tamás: Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója 265
Szuromi Lajos: Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában 288
Barta János: Egy különös író sötét világa (Számvetés Tolnai Lajos körül) (Második közlemény) 298
Bokor László: József Attila bécsi költeményei 318

Kisebb közlemények

Eckhardt Sándor: Bornemisza Péter budai emlékei. — *Szauder József*: Bessenyei és Batsányi. — *Keresztury Dezső—Tarnai Andor—Tardy Lajos*: Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez. — *Garam Jenő*: Ami a Vörösmarty Mihály Összes művei (Kisebb költemények, 1960—62.) kiadásából kimaradt. — *Heltai Nándor*: MórícZ Zsigmond kecskeméti kapcsolatai. — *Vargha Kálmán*: Radnóti Miklós természetszemléletéhez 347

Adattár

Kurcz Ágnes: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez 358
Czigány Lóránt: Kölcsey második felirata az ifjak ügyében 368
Rigó László: Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz 372

Szemle

A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840) (*Baróti Dezső*) 381
Nemeskürty István: A magyar széppróza születése (*Végh Ferenc*) 383
Batsányi János Összes művei (2—3. k.) (*Szauder József*) 386
Gyertyán Ervin: Költőnk és kora (*Földényi László*) 393
A valóság vonzásában (*Szabolcsi Miklós*) 396
Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours (*Szeverényi Erzsébet*) 398
A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében (*Gyenis Vilmos*) 400

✱

Pápai János törökországi naplói. — *Varga Zoltán*: A Széchenyi-ábrázolás főbb irányai a magyar történetírásban. — Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. — *Szini Gyula*: Rózsaszínű hó. — *Lékai János* válogatott írásai. — *Csapláros István*: Kraszewski és Magyarország. — *Benedek Marcell*: Könyv és színház. — *Rózsa György*: Budapest régi látképei. (*Hopp Lajos, Horváth Károly, Kőszeg Ferenc, Pór Péter, Diószegi András, B. Fejér Irén, Pálmai Kálmán, Jenei Ferenc*) 403

Krónika

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Győrött (*Rigó László*) 410
Egyetemtörténeti symposium (*Klaniczay Tibor*) 412
Vajda János összes műveinek kritikai kiadása (*Barta János*) 413
Vincze Géza (1889—1964) (*V. Kovács Sándor*) 415
Intézet hírek (1964. február 1.—május 31.) 415

CSUZI CSEH JÓZSEF, A RÁKÓCZI-KOR ISMERETLEN ÍRÓJA

Az az író, akinek életét és munkásságát tanulmányunkban most felvázoljuk, jóformán csak nevével ismert alakja a régi magyar irodalomtörténetnek. Megtaláljuk ugyan a magyar írók életrajzi lexikonában, s munkásságáról is történik némi említés, de életrajzával és irodalmi működésével — jelentőségéhez mérten — mind ez ideig még senki sem foglalkozott.¹ Mindjárt előljáróban említsünk meg róla annyit, hogy 1697-től 1731-ig a pápai református gyülekezet prédikátora volt, de nem folyamatosan, mert a Rákóczi-szabadságharc idején el kellett hagyania gyülekezetét, s ekkor Rákóczi vette pártfogásába. Bujdosásának idején két hosszú latin nyelvű verset szerzett: egyiket a kuruc főgenerális, Bercsényi Miklós, a másikat a fejedelem tiszteletére. Munkái nem jelentek meg nyomtatásban, a kortársak figyelmét azonban felkel tették. A fejedelem magasztalására szerzett műve, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio* . . . jelentős dokumentuma a Rákóczi-kultusz történetének, s egyben a Rákóczi-kor latin nyelvű irodalmának is figyelemre méltó darabja.

*

Csuzi Cseh József olyan nemesi család sarja, amelyet a magyar református egyház történetírása „Ároni család”-nak szokott nevezni: tagjai négy nemzedéken át prédikátorok voltak református gyülekezetekben. Családjának történetét maga Csuzi mondja el abban az iratában, amelyet 1724. április 30-án írt János nevű fia támogatása érdekében a zürichi akadémia rektorának, professzorainak s a gyülekezet lelkipásztorainak.² Nagypapa, János Komá-

¹ A „Xeniolium Parnassum” c. művét, amelyet Csuzi 1705-ben írt, THALY KÁLMÁN említi „A költészet és érmészet” c. publikációjában (TT 1892. 171—173.), majd „A székesi gróf Bercsényi család. 1470—1835.” c. művében, a III. kötet (Bp. 1892.) 481—483. lapján. — „De fertilitate Hungariae” c. magyar verséről BADIĆ FERENC szólt „Gyöngyösi István összes költeményei” (Régi Magyar Költők Tára. XVII. századbeli magyar költők művei) II. Bp. 1921. 460—461. oldalon a „Proserpina elragadtatása”-hoz fűzött jegyzeteiben és ugyanő: „Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye.” („Proserpina elragadtatása”) Bp., 1921. 4. — Rövid életrajzát SZINNYEINÉL találjuk meg („Magyar írók élete és munkái.” II. Bp. 1893. 459.): neki tulajdonítja a „Casus Morborum varii” c. orvosi mű kéziratát, s megemlíti még egy 12 soros héber nyelven írt üdvözlő versét, amellyel Marosvásárhelyi Tölke Istvánt köszöntötte Franekerben, 1692-ben megjelent „De Signis Praeambulis Regni Christi Gloriosi” (RMK III. 3728.) c. disputációja publikálása alkalmából. Bár Szinnyei Csuzi életrajzát tartalmazó kötete Thaly közleménye után jelent meg, Csuzi művei között kuruc kori kéziratát nem említi. — A Rákóczi tiszteletére szerzett legjelentősebb művéről Thalynak sem volt tudomása.

² Egykorú szövege megtalálható a pápai református egyházközség iratai között Pápan, a Dunántúli Református Egyházkerület levéltárában. Lásd: LISZKAY JÓZSEF: A pápai evang. reform. egyház levéltára. 1510—1811. Pápa, 1875. a 167. sz. aktát. Címzése: „Venerandis Celeberrimis, ac Doctissimis Viris, Dominis: Domino Antistiti, Canonico, Rectori Magnifico, Caeterisque Ecclesiae et Academiae Tigurinae Ministris et Professoribus, Dominis ac Fratibus in Christo et Sanctorum Communionis suis, summo cum honore et amore prosequendis, Colendis, Salutem Plurimam dicit, ac omnia quaecumque ad Vitam et Pietatem pertinent Divinitus donanda precatur, Infra-scriptus.” Csuzi Cseh József magát nemesi szármá-

romban, később pedig alighanem Losoncon volt prédikátor.³ Franekerai peregrinációja alatt, 1625-ben teológiai tanulmányt írt *De predestinatione* címen.⁴ Jakab nevű fia 1639-ben Losoncon született. Az ő változatos életét és terjedelmes irodalmi munkásságát jól ismeri a szakirodalom. A pozsonyi *Iudicium delegatum* 1674-ben őt is elítélte, de nem került gályára, mert megváltotta magát és Svájcban keresztül visszatért Magyarországra. 1692 végétől vagy 1693 elejétől Pápan lelkészkedett, 1693 augusztusában püspökkévé választotta a Dunántúli Református Egyházkerület. 1695. március 22-én halt meg.⁵ Ifjabbik fia, János győri prédikátor, korának híres orvosa, aki a „szőnyi ikrek” mutogatásával tette hírhedtté magát.⁶ Az idősebbik az a Csuzi Cseh József pápai prédikátor, akiről tanulmányunkban szólunk. József János nevű fia a Veszprém megyei Rédén volt prédikátor — az ő érdekében kérte apja a zürichiek támogatását —, 1731. április 22-én emlékbeszédet mondott atyja hamvai felett.⁷ Beszédében csak ennyit mond apja életének legfontosabb szakaszáról, Rákóczi fejedelem mellett való bujdosásáról: „Nem tsak sirhatsz, hanem ugyan jajgathatsz, Pápai Reformata Szent Ecclesia, mert megfosztattál a te Előljáródtul, és hűséges 35 esztendőig te hozzád köteleztetett Papodtul, Lelki Pásztorodtul, ki jóllehet a Revolutiok Mostoha idejében, egynehány esztendőig Tőled el válni, nagy kárával kényszerítettett, de végleg tőled el nem szakadott, és bátor az ő bujdosásában egynehány híres Ecclesiákba hivatott, de még is szive egyedül te hozzád ragadván, e Dunán innen való földre kedvedért vissza jött...”

Amikor azonban Csuzi Cseh József életsorsának alakulását, kuruc meggyőződését, Rákóczihoz való hűségét meg akarjuk érteni, akkor felesége atyafiságára kell figyelmünket fordítanunk. Felesége, Tholdi Kata ama nevezetes Tholdi Márton leánya volt, aki „a Felsege rcmái császár, és magyar oroszági király, emlékezetes Leopoldus hűségében, Ersek Ujvá alatt, a pogány török fegyvere által esett el, feje karóban száradott meg”. Özvegye, Orosz Kata maga is nevezetes családból való volt, „származása szerint olyan emlékezetes familiabu született, az apostoli szent tiszta tudományért sokat szenvedtenek, jószágaikban meg károsítottanak, személyekben rabságokat szenvedtenek, s a posoni emlékezetes Tribunalban törvény alatt is forgottanak”. Másodszor Domokos Ferenc vázsonyi kapitányhoz ment fele-

zásának mondja a „Xenioliium Parnassum” címében, illetve dedikációjában: „ab Anonymo quodam Nobili”. A Csuzi Cseh család vázlatosnak is alig nevezhető történetét lásd: NAGY IVÁN: Magyarország családai, czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. Pest, 1858. 190., továbbá MAGYARY KOSSA SÁMUEL: Csuzy-Cseh. Nagy Iván. Családtörténeti Értesítő. III/1901. 128.

³ Életrajzát lásd: SZINNYEI i. m. 458—459. és ZOVÁNYI JENŐ: Cikkei a „Theológiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 91—92.

⁴ RMK. III. 1375.

⁵ Életrajzát lásd: SZINNYEI i. m. 456—458., helyesbítve pedig ZOVÁNYI i. m. 91. és ZOVÁNYI JENŐ cikkét: Helyesbítések Csuzi Cseh Jakab életrajzához. ItK L/1941. 281—283.

⁶ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI i. m. 92. és SZINNYEI i. m. 458—459. — A „szőnyi ikrek”-ről lásd: TÓTH BÉLA: Magyar ritkaságok. Bp. 1899. 108—115.

⁷ Életrajzát lásd SZINNYEI i. m. 459. és NAGY IVÁN i. m. 190. A fentebb említett iratban Csuzi Cseh József így mondja el családjá történetét: „Ideo Vobis humilissime notificandum duxi me Jacobi Cs. Csuzi, Johannis condam in Ecclesia Komaromiensi V. D. Ministri Fily S. S. Theologiae Doctoris in aliquot Hungaricis Ecclesys, puta Komaromiensi, unde et expulsus fuerat, Lossontziensi ubi degens ad Posoniense Tribunal citatus abierat, Debretziensi, Kotsiensi, Szőnyiensi et Papensi ubi et obierat Ministerio Sacro functi Fidelium et Constantiam Christi Confessorum nonpostremi Sarvarini et Tergesti dira quaeque perpassi, Lytroque tandem persoluto liberati, cujus etiam mentio est Heidegger Hist. Papat. §. CCCIX. et sequ. et nominanter CCCXVII. solius unius etc. et fusius crediderim in M. S. Tigurino Val. Kotsi etc. postea etiam Dioeceseos Papensis Episcopi seu Superintendentis immediate p. m. Stephano Sellyei isto in officio succedentis viri, dum viveret Eruditione et Pietate Magni, magnique etiam post Fata Nominis, Filium priore e Conjuge Debora ab Ulenburg Frisiaca Leovardiensi genitum, ac proinde meum huncce Filium illius Nepotem esse.” E szövegből nyilvánvaló, hogy Csuzi Cseh Jakab nemcsak „valószínűleg” — amint Zoványi mondja —, hanem bizonyosan Csuzi Cseh János fia volt.

ségül, még a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtt.⁸ Domokos a Dunántúl történetének kimagasló alakja volt a maga idejében: pártfogója a protestantizmusnak, neves hőse a törökkel folytatott végvári harcoknak, majd a kuruc szabadságharc idején „Kegyelmes fejedelmünknek brigaderossa, egy gyalog ezerének fő Colonellussa, s Sümeg Várának Fő Capitánya vala”. Életrajzával még adós történelemírásunk. 1682-ben Zala-Somogy egyesített vármegye egyik szolgabírája. 1682. május 21-én ellene mond a Zala-Somogy megyei protestánsok nevében az 1681. évi vallásügyi törvények életbe léptetésének.⁹ Később gróf Zichy István győri várparancsnok és dunántúli vicegenerális szolgálatában a vázsonyi vár kapitánya.¹⁰ Sok jel mutat arra, hogy a kuruc szabadságharc kezdetén, 1703 őszén ő szervezte meg a dunántúli vitézlő rend és a Habsburg-uralommal elégedetlen középnemesség nemzeti felkelését, amely előkészítette a kurucok átkelését a Dunántúlra s a dunántúli kuruc nemzeti ellenállás kibontakozását. Bercsényi ezt írja róla 1704 legelejen Károlyi Sándornak: „Domonkos írja, mint szaporodnak tul”.¹¹ Felesége révén Csuzi Cseh József atyafiságban van a dunántúli első kuruc ezereskapitányok java részével. Tholdi Anna, a hős Tholdi Márton testvére, aki tehát Csuzi Cseh József feleségének nagynénje volt, Festetich Pálhoz ment feleségül. Egyik leányukat Meszlényi János, a másodikat Sándor István, a harmadikat Béri Balogh Ádám vette feleségül, mind a három részese a dunántúli összeesküvésnek, majd mindjárt az első dunántúli kuruc hadjárat idején Rákóczi ezereskapitányai. Hogy a család tagjait milyen meleg családi érzés kötötte össze, ezt jól látjuk Tholdi Pál végrendeletéből: ha huga, Csuzi Cseh Józsefné maradék nélkül halna meg, unokatestvéreit, a Festetich lányokat tette örökösévé. Csuzi Cseh Józsefnek tudnia kellett rokonságának, a kuruc érzelmű dunántúli uraknak kurucságáról, a kuruc hadjárat előkészületeiről, s bizonyára teljes egyetértéssel kísérte a dunántúli kurucok szervezkedését, annál is inkább, mert ettől várta a protestantizmus, elsősorban pedig a pápai református egyház sorsának jobbra fordulását. Csuzi Cseh József feleségének nagyanyja, Oroszi Ádámné Sándor Kata és Festetich Krisztina Sándor Istvánné révén rokonságban van a pápai vitézlő rend történetéből jól ismert Sándor-családdal. István testvére, László ebben az időben Pápa várának hadnagya és a vallásgyakorlatban háborgatott pápai református eklézsia szószólója. Harmadik férfitestvérük, Ferenc szintén kuruc ezereskapitány. Említi *Balogh Ádám nótája* is: „Sándor Ferkó sógorom...”¹²

A pápai református egyház szabad vallásgyakorlatát a Rákóczi-szabadságharcot megelőző esztendőkből veszedelem fenyegette. 1702. június 16-án Eszterházy Pál nádor a pápai református vallásgyakorlat megszüntetését kívánja azzal az érveléssel, hogy Pápa nem végvár többé — hiszen várának lebontása is folyamatban van —, tehát nem élhet ezután a végvári gyülekezeteknek engedélyezett szabad vallásgyakorlattal. A nádor megbízottja figyelmeztette is a pápai prédikátorokat, hogy nem folytathatják tovább lelkipásztori szolgálatukat, s azt kívánta Pápa földesurától, Eszterházy Antaltól, hogy űzze el a prédikátorokat, s zárassa be a reformátusok templomát. Eszterházy ugyan nem teljesítette a nádor kívánságát, de mégis nyilvánvaló volt a pápai reformátusok előtt, hogy sorsuk meg van pecsételve, hiszen két évvel korábban még Eszterházy Antal is arra utasította uradalma prefektusait, hogy a pápai

⁸ A Tholdi család történetét Csuzi Cseh József sógora, feleségének bátyja : Tholdi Pál debreceni nótárius hagyta emlékezetben 1709-ben írt végrendeletében. Közli ZOLTAI LAJOS : Nemes Tholdi Pál végrendelete. 1709. TT Uj folyam. III/1902. 582—591. — Tholdi Pál 1712. július 18-án kelt végrendeletét említi LISZKAY i. m. 120. sz. aktában. — Oroszi Ádám és Sándor Kata gyermekeit felsorolja Csuzi Cseh József, 1713. december 21-én Pápáról Gyürky Ferenchez írt levele mellékletében. Közli THALY KÁLMÁN : Adalék a Sághegyi Sándor család nemzékrendéhez. Száz. V/1871. 140—150.

⁹ Lásd : LISZKAY i. m. 100. sz. aktát.

¹⁰ Lásd : PÁKAY ZSOLT : Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém 1942. 50.

¹¹ Lásd : THALY KÁLMÁN : Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703—1711. Pest 1868. 52.

¹² Lásd ZOLTAI LAJOS és THALY KÁLMÁN említett családtörténeti publikációját.

és gesztusi uradalmából „minden halogatás és késedelem nélkül azon nyakas és vakmerő predikátorokat és oskolamestereket egész faluinkból üzzék ki”.¹³

Ebben az időben a pápai református egyház érdekét az udvarnál és a kormányhatóságoknál Sándor László képviseli. Domokos Ferenc mellett ő az egyik vezére a dunántúli kuruc szervezkedésnek. Figyeljünk fel arra a családtörténeti adatra is, hogy Sándor László felesége Domokos Éva, Domokos Ferenc leánya. Az ő magatartásán láthatjuk meg legjobban: mennyire összefonódott a dunántúli protestáns nemes urak lelkivilágában a politikai és a vallási sérelem. A pápai reformátusokról már a Wesselényi-összeesküvést követő években az volt a hír, hogy tanácskozásokat tartanak „a catholicus vallás és ő főlsege ellen”.¹⁴ Pápa 1703 végén és 1704 elején, a kurucok átkelését megelőző hónapokban a kuruc szervezkedés góca. E szervezkedés létrejöttében — bár a kuruc érzelmű végbeli tiszték és nemes urak jó része katolikus —, a dunántúli ellenállás kibontakozásában jóval nagyobb része van a protestáns vallási elégedetlenségnek, mint ahogyan azt korábban gondoltuk. Csuzi Cseh József Pápáról való elbujdosásának és több mint öt esztendőn át tartó exiliumának bizonyára az volt a legfőbb oka, hogy részt vett a felkelés előkészítésében, s az első dunántúli hadjáratok kudarcát után nem mert visszatérni Páparra, egészen a szabadságharc végezetéig.

Azok a remények, amelyeket a dunántúli kurucok tápláltak szülőföldjük felszabadítására nézve a császári hatalom alól, nem teljesültek. Pedig a kezdet biztató volt. A kuruc nemesurak és végvári tiszték küldöttsége, közöttük Sándor László, 1704. január 6-án behívták Károlyi Sándor generális a Dunántúlra. Károlyi január 11-én kelt át a Duna jegén s a következő napon Pápán ütötte fel főhadiszállását.¹⁵ De a generális első dunántúli hadjárata kudarcba fulladt, s jóformán csak a protestáns kuruc főtiszték maradtak meg Rákóczi hűségében, a katolikusok java része, még Béri Balog Ádám is élt a Bécsből kínált amnesztiával. A protestáns főtiszték azonban húzódoztak az amnesztia elfogadásától, főként azért, mert őket és vitézeiket nem csupán a „lázadás”, hanem a katolikus vallás megháborításának vádjai is terhelte. A református végbeli vitéz rend korábbi sérelmeit a plébánosokon embertelenül megtorolta, attól kellett tehát tartaniok, hogy cselekedeteikért felelniök kell. A dunántúli helyzetről Széchényi Pál kalocsai érsek 1704. február 16-án azt írta Bercsényinek, a kurucok főgenerálisának: „Quam hoc praesenti tempore perniciosissima sit omnis factio inter Hungaros, pluribus deducere, opus non est. Unde diiudicabit facile Excellentia Vestra, quam graviter delinquant Partium istarum Calvinistae, signanter Dominus Cserner Papensis, quod, neglecto mutuae amicitiae, et publici boni, unanimi omnium Hungarorum consensu quaerendi, studio Catholicos irritare, Parochos et Sacerdotes vexare, ac exturbare, sibi templa sua tradi praetendere, similia attentare praesumant”.¹⁶ Az érsek levelében említett Csernel János Sándor Lászlóék-

¹³ A pápai református egyházközség történetére lásd TÓTH ENDRE munkáit: A pápai református egyház története. Pápa 1941. és Pápa a kuruc-világban. Pápa, 1936.

¹⁴ Lásd: RÁTH KÁROLY: Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc-Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanúvallatás. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. II/1863. 315—321., III/1865. 66—75. és 329—341. — Vö.: ESZE TAMÁS: A magyar Praxis Pietatis. Kiadástörténeti tanulmány. Bp., 1963. c. tanulmányának erről szóló fejtegetésével.

¹⁵ Az események legfontosabb forrása: Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Bp. 1865. I—II. Magyar Történelmi Emlékek. IV—V. k. — NAGY IVÁN is megemlékezik erről az eseményről a Sándor-család történetében, de forrását nem nevezi meg: „I. László utódja lett István testvérének a pápai kapitányságban, mint ilylen, öcscsével Ferenczcel, Bezerédy Jánossal és a pápai őrségből 60 válogatott vitézzel ő volt a legelső, ki 1703. decemberben Bercsényihez szegődött és a kuruczokat Dunántúlra meghívta.” NAGY IVÁN i. m. X. Pest 1863. 42. — Pákay Zsolt, aki az 1696-os összeírást feldolgozta, könyvében nem említi Sándor László kapitányságát.

¹⁶ Lásd: MILLER J. FERDINÁND: Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Szécsényi ad pontifices, imperatores, reges, ... Pest 1807. 109—110. — Chernel János felesége Sándor Judit, Sándor István és Sándor László kuruc ezereskapitányok testvére. Lásd THALY idézett családtörténeti cikkét.

nak sógora, Judit nevű testvérüknek férje. A dunántúli kuruc főtiszteket a rokonság erős szálai kötötték össze, s mindaddig, amíg ezeket részleteiben is meg nem ismerjük, addig vajmi kevésre jutunk a dunántúli kuruc mozgalom eredetének felderítésében. A pápaiak a Sándor-család védelme alatt kísérletet tettek — az érsek levele szerint — régi, 1660-ban elvett, katolikus eredetű kőtemplomuk visszaszerzésére: „Postquam Dominus Generalis Károly discessisset Pápa, substitutoque Capitaneo quodam, Loci gubernium reliquisset, statim praefatus Cserner ad eundem Capitaneum accesserit, importune instando, ut Papensibus Calvinistis rehabendi Templum facultas concederetur”. Kudarccal járt 1704 nyarán Forgách Simon kuruc generális hadjárata is, s koronói veresége után olyan pánik keletkezett a Dunántúlon, hogy amidőn Heister császári tábornagy Pápához közeledett, „maga Pápa mind elszaladt a német elől, a koldus sem maradt Pápán, egyéb a fehér barátoknál”. A dunántúli állapotokat így érzékelteti Miszlai András a *Szencsey-kódexben* található *Mindenkoron romol — életem, s folyton foly* kezdetű, 1704. augusztus közepe táján szerzett bujdosó énekének 5. strófájában:

„Lakóhelyemből is el kölle bujdosnom,
Ez idegen helyre úgy kölle indulnom
És vándorolnom,
Bánatban borulnom, —
Keserves itt immáron lakásom.”¹⁷

Csuzi Cseh József bizonyára ekkor menekült el a Dunántúlról. Sorsának analógiájá-
képpen megemlíthetjük a literátor nagyvázsonyi lutheránus prédikátor, Hegyfalusi György
menekülését, amelyről 1705. február 7-e előtt írt folyamodványában így számol be a fejedelem-
nek: „Nagyságodért Istent imádó alázatos szegény legény hiv szolgája lévén, az ellenségek
kegyetlensége miatt minden javacskáimtól megfosztattam annyira, hogy szegény feleségemmel,
kisded gyermekemmel hazámon kívül nagy nyomorúságban kelletik bujdosnom, magam
ugyan már nyolcz holtaptnul fogvást Nagyságod Dunán innend való táborán csekély tehetsé-
gem szerint predikatori hivatalomban szolgáltam”.¹⁸

*

Ezekben a válságos években a pápai református gyülekezet egyik prédikátora — a
vezető lelkész, Lepsényi Gergely mellett — Csuzi Cseh József. Pályafutását a kuruc szabadság-
harc kezdetéig főbb vonásaiban jól ismerjük. 1686. április 30-án subscribált Debrecenben.
Contrascribája, tehát a senior után első tisztségviselője volt a kollégiumnak, s e szolgálatának
emlékét elismerő szavakkal örökítették meg a kollégium anyakönyvében, amidőn *scriba*
*incomparabilis*nek nevezték. Majd a győri iskola rektora lett.¹⁹ Innen ment külföldi tanulmány-
útra, nevét megtaláljuk a franekerei diákok névsorában: 1691-ben iratkozott be.²⁰ Franekerei
tartózkodásának emlékét megörökítette Marosvásárhelyi Tőke Istvánt köszöntő, héber—latin
nyelvű üdvözlő verse is.²¹ Hazatérése után, 1696-ban a pápai iskola rektora lett,²² *professor-*
ságát maga is említi Gyürki Ferenchez írt levelében. 1697-ben már Csuzi Cseh József a *collega*,
tehát a másik prédikátor a pápai ekléziában.

*

¹⁷ Lásd THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez
Pest 1872. 69—72.

¹⁸ Lásd: ESZE TAMÁS: Táborig papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztör-
tén. I/1943. 60.

¹⁹ THURY ÉTELE: Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa 1908. 164.

²⁰ Lásd: HELLEBRANT ÁRPÁD: A franekeri egyetemen tanult magyarok. TT 1886.

²¹ RMK III. 3728.

²² THURY ÉTELE: A pápai reform. főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig. A Du-
nántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai főiskolájának Értesítője az 1903—1904-ik iskolai évről.
Pápa 1904. 19.

Most foglaljuk össze azokat az adatokat, amelyek exiliumáról maradtak fenn. Az első adat a fejedelemlnek 1705. január 3-án kelt rendelete Seres György szolnoki harmincadoshoz, hogy „Tiszteletes Csuzi Józseph Pápai Praedikátor Uram számára adgyon a Selymeczről keze alá szállított pénzből 300 /. három száz Magjar forintokat”.²³ Feltűnő, milyen nagy összegeket adományoz a fejedelem Csuzinak: a császári börtönökből szabaduló veszprémi prédikátor, aki „két lába szárain a vasaktól feketés szint mutató Jésus bélyegeit” hordozva járul a fejedelem elé,²⁴ csak 100 Ft adományban részesül, s csak 60 rajnai Ft-ot kap tőle Gyimóti István, Baranya utolsó református superintendense, akit a császáriak halálra ítélték és csodálatos módon menekült meg börtönéből.²⁵ Néhány nappal később, május 24-én Csuzi újabb adományban részesül, a fejedelem parancsára Kőrösy György főkomornnyik 100 tallért, azaz 150 rajnai Ft-ot fizetett ki Egerben a predikátor kezéhez.²⁶ Kőrösy nevével tanulmányunkban még találkozni fogunk. 1705-ből még egy adatunk van csak Csuziról: elkészíti Miklós-napi versét Bercsényi tiszteletré, s december 6-án állítólag maga nyújtja át a főgenerálisnak Nagyszombatban.²⁷

1706-ból csak két adatunk van, s mind a kettő e „terjedelmes dicsköltemény” sorsáról nyújt tájékoztatást. Losonczy Szigyártó István írja Radvánszky Jánosnak, az evangélikusok főemberének, az ország kincstartójának és a Gazdasági Tanács első szenátorának, hogy a Miklós-napi verseket számára Csuzi le fogja másolni. Csuzi ugyancsak Losoncra, 1706 augusztusában arról értesíti Radvánszkyt, hogy a másolatot elkészítette, s meg is küldte neki. Önmagáról ezeket írja a levélben: „Minapi jó békeség felől való remétségünk felett s ellen, mi még bujdosásban nyomorgunk, öregbitvén calamitásomat mostani bujdosásbeli egésségtelenségem is”.²⁸

1707 augusztusában és szeptemberében írja meg Losoncon a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatiót*. Egészen bizonyos, hogy amidőn Rákóczi Sárospatakon október 5-én 300 kőst ajándékoz a predikátornak, ezzel az adománnyal Csuzi terjedelmes és színes rajzokkal díszített munkáját akarta honorálni. Október 26-án a fejedelem megnövelte adományát annyi kősóval, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy Csuzi a harmincadot és a vámot Tokajtól Losoncig megfizethesse. A predikátor október 31-én vette át Csányi Györgytől, a tokaji sóház inspektorától a 300 kőst. November 5-én újabb 12 kőst kapott tőle Rákóczi rendelte értelmében.²⁹

1708. július 25-én a fejedelem, Terebesen kelt nyílt levelében, egy peres ügyben nyújt segítséget Csuzinak. A predikátor megbízottai panaszt tettek Rákóczi előtt, hogy Bogács Ferenc volt pápai lakos nem akarja megfizetni azt a 600 Ft-ot, amelyet különböző alkalmakkor vett kölcsön a pápai eklézsia kurátoraitól. A kölcsön megfizetését sokféle ürüggyel halogatja, sőt, hogy tartozását ne kellessen visszafizetni, Pápáról titkon Gömör vármegyébe menekült. A megbízottak kérték a fejedelmet, hogy kényszerítse Bogácsot tartozása megfizetésére. Az említett pátensben Rákóczi bírói eljárást rendelt el Bogács Ferenc ellen. Az iratok között

²³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionem. 101. v. — Az Expensae Tricesimatorum január 5-re teszi az összeg kifizetését. Uo. 139.

²⁴ ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet I/1943. 91.

²⁵ Gyimóti István utalványát, rajta az adomány nyugtázását lásd: Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Folyamodványok. II. 2. f. — Gyimóti István önéletírásának latin nyelvű szövege az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, közel egykorú magyar fordítása pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.

²⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionum. Specificatio Expensarum. 163. v.

²⁷ Lásd az 1. sz. jegyzetben foglalt adatokat: továbbá THALY KÁLMÁN: Néhány latin vers a kurucvilágból. Figyelő. VII/1879. 212—215.

²⁸ Losonczy Szigyártó István levelét lásd THALY KÁLMÁN: Költészet és érmészet c. publikációjában, Csuzi levelét pedig: Országos Levéltár. Radvánszky-család levéltára. III. oszt. X. sc. 67. sz.

²⁹ Rákóczi rendeletét, rajta Csuzi nyugtatványával és Csányi György számadását lásd: Országos Levéltár. Rákóczi szabadságharc levéltára. V. 3. e/B. 10. Nr. 62.

fennmaradt Csuzinak 1708. augusztus 21-én, Balog községből írt levele Máriássy Pálhoz, Gömör vármegye alispánjához. Ebből megtudjuk, hogy követelésének behajtását a pápai eklézsia őreá, bujdosó prédikátorára bízta, s ő szívesen is fáradozott e dologban, mert azt remélte, hogy a pénzből megkapja „azon ecclesianal ben maradt Salariumbéli Restantia”-jának „bár medietassat”. Levelében hivatkozik „mostani bujdosásbéli” szükségeire és a pápai eklézsia „mostani el nyomorodott és szükült” voltára, s ezekkel a szíves szavakkal zárja sorait: „Adgja Isten, hogj ez után magam személyemben is udvarolhassak Kegyelmednek, és személye szerint is meg ismérhessem, kit, csak szép hiriben nevében esmerek, most penig proxime a Papai két követ Iffjaktul hallottam nagy dicséretit, Isten dicsősegehez való buzgóságot”.³⁰

Csuzit még 1709-ben említik Darvas Ferenc provinciális commissarius számadásai. Július 1-én kelt assignatiójában rendeletet ad Pest vármegyének, hogy „Tiszteletes C. Csuzy Jóseph exuláns uram effectivus statussára az regulamentalis intertentiót pro mense julio et augusto administráltatni se sajnálja”. A prédikátor október 17-én vette fel Darvas János alispántól „két holnapokra . . . nyolcz személyre járandó husnak árrát (edgj edgj személyre hetenként három font hust computálván), tudni illik száz kilenczven két polturákat, az az nyolcz poltura hijján öt német forintokat”.³¹ Adatunk van róla még 1710-ből is: a fejedelem március 4-én, Kassán kelt rendeletében utasítja Dőri András districtuális commissariust, hogy „Reverendo Domino Josepho Csuzi, exulanti praedicatori, erga benignam Suae Serenitatis assignationem fl. 100” fizessen ki.³² Úgy látszik, hogy Csuzi csak a szatmári békekötés után tért vissza gyülekezetébe, mert fizetését a pápai eklézsia csak 1711. május 10-től kezdve folyósította.³³

*

Csuzi bujdosásában szerzett első művéről, Bercsényit magasztaló terjedelmes latin nyelvű verséről csak annyit tudunk, amennyit Thaly mond el róla Bercsényi-életrajzában³⁴, egy olyan példány alapján, amellyel a Viczay-család hédervári könyvtárában találkozott. Megvolt egy másik példánya a Radvánszky-család levéltárában is valamikor, de nyoma veszett. Elkallódása fájdalmas veszteség; hiszen a Rákóczi-szabadságharc irodalmának egy olyan darabja hiányzik, amely rendkívül jellemző lehetett a kor irodalmi ízlésére, s amely — véleményünk szerint — bizonyára fontos forrás lett volna a Rákóczi-szabadságharc története „kényes” problémájának, a Bercsényi-probléma megoldásához. Történetírásunk mindmáig nem ábrázolta hitelesen és meggyőző módon a szabadságharcnak Rákóczi mellett legjelentősebb személyiségét, a kuruc hadsereg főgenerálisát, Bercsényi Miklóst: hogyan gondolkodtak róla kortársai, miként vélekedett időnként róla a fejedelem, milyen része volt a szabadságharc eszméi, diplomáciai és katonai irányításában. Az a rövid tájékoztatás, amelyet Thaly írt a *Xeniolum Parnassum*-ról, sejtetni engedi, hogy a teljes mű ismerete közelebb vinne bennünket a Bercsényi-kérdés megoldásához.

A mű teljes címe:

Xeniolum Parnassum

Magno Heroi Excellentissimo ac Illustrissimo Comiti ac Domino Domino Nicolao Bercsényi de Székes, Serenissimo ac Celsissimo Principis ac Domini Domini Francisci Rákóczi Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Principis Inclytorumque Regni Hungariae Statuum pro Libertate Confoederatorum Ducis etc. etc. Supremo Generali Campi-Mareschallo, necnon Con-

³⁰ Az ügy iratait 1944 augusztusában Gömör vármegye levéltárában használtam

³¹ Pest vármegye levéltára.

³² Archivum Rákócziánium. VI. 486. 1.

³³ Lásd LISZKAY i. m. 124. sz. aktát.

³⁴ Lásd THALY Bercsényi-életrajzát, az 1. sz. jegyzetben.

siliario Intimo etc. Tit. Dum Sacrum Divi Nicolai diem Superis faventibus foeliciter attingisset, summa cum aggratulatione oblatum ab Anonymo quodam Nobili Hungaro, Suae Excellentiae servo indignissimo. Tyrnaviae, Anno

*LeopolDo Caesare MortVo
IaM InIta ConfoDeratIone SzéCsenyIana
In prInCIpIo DeCeMbrIs.*

Thaly közli a két első és két utolsó sorát. A kezdő sorok:

„Ferrea terrifici crepitent licet arma gradivi
Martis, sanguineas accendant classica pugnas.”

A záró sorok:

„Tristia Pannoniae vilae dant proelia pacem,
Pace solo parta gaudeat alma parens.”

Terjedelméről némi tájékoztatást nyújt Thalynak az a megjegyzése, hogy a 17. fejezetben énekl meg „Bercsényi fényes elméjét a költő nagyon magasztalólag”:

„Coelica Bercseniam decorat prudentia frontem,
Provida mens animusque sagax circumspicit alte
Quae sint, quae fuerint, quae mox ventura sequuntur.”

Igen érdekesek azok a sorok, amelyekben Thaly a mű leglényegesebb mondanivalójáról: Bercsényi személyéről és Rákóczihoz való viszonyáról beszél, mondván: „Dicséri őt mint hadvezért, mint államférfit; mint szónokot Ciceróhoz hasonlítja; mint hazafit: Rákóczival együtt a haza két főszlopának nevezi. Ha Rákóczi a fő: Bercsényi a szem, melylyel amaz lát, s Bercsényi a jobbkar, melylyel a fő cselekszik. Magasztalja a köztük lévő nagy egyetértést; int minden magyart: őket mint vezérsillagokat kövessék, — kövessék e két ujkori Herculest, a kiket Isten szabadtításunkra adott az ő nagy kegyelméből.”

Úgy érezzük, hogy e magasztaló mondatok nem egy névnapi verszetet retorikájának túlzásai, hanem a kuruc szabadságharc táborának közmeggyőződését fejezték ki Bercsényi tehetségéről, a haza érdekében való szolgálatáról és Rákóczihoz való viszonyáról. A főgenerális, ha ugyan elolvasta tisztelőjének róla készített szép jellemzését, bizonyára nem érezte túlzottnak a magasztalást. Hiszen a jezsuiták, akik nagy befolyással voltak Bercsényi öntudatának kialakítására, már pályafutásának kezdetén elhalmozták magasztalásukkal és dicsérték mindaddig, míg rá nem eszméltek arra, hogy a „lojális” Bercsényi „rebellissé” vált és ha döntenie kell, hajlandó vallását is alárendelni a szabadságharc érdekének. Tarnóczy István jezsuita atya (1626—1689) két művének — *Nagy mesterség a jó élet*. Nagyszombat 1680. és *Jo Akarat*. Bécs 1685.³⁵ — ajánlásában valóságos barokk hősként ünnepli Bercsényit, a dunántúli részek vicegenerálisát. Magasztalja Bercsényi katonai erényeit ékes, barokk retorikával, de teljes meggyőződéssel, mert benne az egyház hőst is ünnepli, aki „akaratát mindig össze tudta egyeztetni az Úr akaratával”: sorra meglátogatta a hazájában levő szenthelyeket, bár Zell³⁶ volt legkedvesebb zarándokhelye, nagyszombati házának kapuját pedig Mária képével díszítette, s a Boldogasszonyt égő lámpással és litániával „böcsüli és tiszteli” minden szombat este.

Különösen figyelemre méltó, hogy Tarnóczy nem csupán keresztyén hős, hanem fejedelmi személy gyanánt is tiszteli könyvei Mecénását: méltónak tartja arra, hogy beültsék őt bár-

³⁵ RMK, I. 1252. és 1325.

³⁶ Mariazell híres búcsújáróhely Mura-Bruck stiriai kapitányságban, a Salzbach mellett.

mely fejedelmi székbe, ezért méltán „Székes” családi előneve. Vitézségéről így elmélkedik: „A kereszténységnek vérét szomjuhozó Pogány Török dühössége ellen mind addig tusakodván, valamig szegény hazánknak nemi-nemű csendességére nem juthatánk . . . meg nem elégedvén azzal, hogy Uri Czimere Fejedelmi Arany-ággal tündöklenék . . . hanem, mindaddig Bellónával és Marssal a zöldellő laurus, és palma-fák-között vadászván a dicsőség koronáját . . .”³⁷ Tarnóczi és Csuzi Bercsényi-ábrázolása között az a lényeges különbség, hogy a jezsuita atya a Habsburg-ház és a jezsuita rend mértékével méri hőjét, Csuzi azonban már a kurucok történet-szemléletét érzékelteti, amidőn egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy bár Bercsényi egyik vezére a nemzet szabadságáért folyó harcnak, de a szabadságharc feje, vezérlő fejedelme mégis Rákóczi.

Midőn azt halljuk, hogy Csuzi a fejedelem és főtábornoka közötti nagy egyetértést hangoztatja, eszünkbe jutnak azok a kissé fanyar mondatok, amelyekkel Rákóczi jellemezte legelső munkatársát. Most elsősorban nem az *Emlékiratok* Bercsényi-portréjára gondolunk, hanem Rákóczi ama nevezetes levelére, amelyet 1705. december 30-án, tehát a szécsényi tábori: gyűlés után írt XIV. Lajos francia királynak, s benne ezekre a sorokra: „Az, kinek titkos vágya volt velem a főhatalomban osztozkodni, s ki kéz alatt mindig felingerlette a clerust, és saját hasznára szerette volna kibányászni a vallásügyet — gondolom, még az sem fog nekem ezentúl árthatni, mert szerencsés voltam, jó irányban megfejtetni a kérdést.”³⁸ Csuzi verséből arra kell következtetnünk, hogy a kuruc köztudat nem ismerte Rákóczi és Bercsényi ellentétét, hiszen — mint látni fogjuk — a *Xeniolium Parnassum* szinte közkézen forgott, s benne szerzője nem állíthatott volna olyat, amit a köztudat nem hitelesített.

Az is figyelemre méltó, hogy Csuzi nem dicsekedett szerzőségével. Műve „aggratulatione Anonymo”. Thaly helyesen mondja, hogy a *Xeniolium Parnassum* szerzője „a mű czimlapján a névtelenség szerény palástjába burkolózott” és csak Losonczy Szigyártó Istvánnak Radvánszky Jánoshoz írt leveléből értesülünk arról, hogy a „Méltóságos Generális Bercsényi Uramnak ő Nagyságának Szent-Miklós napjára dedicált verseket” egy Losoncon időző bujdosó predikátor, Csuzi Cseh József szerette.³⁹ De éppen az az 1706. június 24-én írt levél mutatja üdvözlő versének híre támadt, s korának neves gyűjtője, Radvánszky János is meg akarta szerezni kéziratát könyvtára számára. A prédikátor, „rendben vévén és leírván”, meg is küldötte neki 1706 nyarán „az kívánt poeticum opust . . . in quarto edgy veres bőrű aranyos compacturában”.⁴⁰

Thaly leírásából nyilvánvaló, hogy a báró Viczay-család hédervári könyvtárának példánya másolat volt. Mivel kétségtelen, hogy a szerző Bercsényinek is átadott vagy elküldött egy példányt művéből, máris három kéziratáról van tudomásunk. Az olvasókat nem csupán a mű mondanivalója érdekelhette, hanem irodalmi ízlésükkel is találkoztott ez a számunkra már annyira idegenszerű poéma. Thaly a *Xeniolium Parnassumot* „latin hexameter dicsvers”-nek mondja, s megemlíti, hogy a „befejező distichonok kezdősoraiban a Nicolaus Bercseni név rejlik” és „a kor divatjaként másutt is sok a versben a szó- és betűjáték”.⁴¹

„Általában a költemény — az akkori ízlés szerint — magas régiókban patheticusan lebegő, nagyon mesterkelt és tudákos”, ismerve Csuzi másik munkáját, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatiát*, egyetérthetünk ezzel az értékeléssel. De mi mégse intézzük el Thaly

³⁷ Az említett két mű méltatását lásd: GULYÁS ISTVÁN: A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma. Bp. 1939. 53—55. Palaestra Calasanciana. A Piaristák Doktori Értekezései az 1932. évről. 26. szám.

³⁸ Lásd: SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. VI. Pest 1859. 283.

³⁹ Lásd THALY KÁLMÁN idézett Költészet és érmészet c. publikációját.

⁴⁰ Országos Levéltár. Radvánszky-család levéltára. III. oszt. X. csomó. 67. sz.

⁴¹ Thaly Kálmán az eredeti szövegben görög szavakat is talált. A vers feltalálásakor készített feljegyzéseit lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XXVII. 570—571. l.

módjára Csuzi művét csupán ezzel a mértékkel. Abból a néhány megjegyzésből, amit mondani valójáról ő, a mű utolsó olvasója megőrzött számunkra, értékes tartalomra következtethetünk: a kor lelkes kuruc közvéleménye tükröződik Rákóczi és Bercsényi viszonyát jellemző hasonlataiban. Napjainkban a történetírás megint olyan értelemben ábrázolja „e két újkori Hercules” viszonyát — mintegy összebékítve őket —, ahogyan ezt a *Xeniolium Parnassum* írója cselekedte. Jó volna ismernünk munkájának azokat a részleteit, amelyekben Bercsényit mint hadvezért és államférfit magasztalta. Mint szónokot, Ciceróhoz hasonlította. Rákóczi emlékiratában nem említi Bercsényi szónoki képességét, viszont az erdélyi főgenerálist, Pekri Lőrincet „hatalmas szónok”-nak mondja,⁴² s ha Bercsényiről is ez lett volna a véleménye, bizonyára megemlékezett volna róla. A kortársaknak azonban tetszett Bercsényi szenvedélyes és meggyőző érvelése, amelyben főként a Cicerói *captatio benevolentiae* elvét alkalmazta.

Csuzi verse, ha megmaradt volna korunkra, bizonyára legszemléltetőbb példája lenne a kor mitológikus zsúfoltságú, már-már alig érthető *aggratulatoria-költészetének*, amelynek másik — fennmaradt — példája Almási Benjamin „cifra üdvözlő latin verse”, amelyet 1707. március 29-én adott át a Désen keresztül Erdélybe vonuló fejedelemnek.⁴³ Thaly tájékoztatása nem magyarázza meg a vers különös címét: *Xeniolium Parnassum* = szerény költői ajándék.

Thaly szerint „az ilyen dicsőítő alkalmi verseket azon korban más patronusok ki szokták nyomtatni; ezt azonban Bercsényi — ámbár a sokat fáradozott szerzőt bizonyára bőkezűen megajándékozta — szerénységéből nem tette”. Kűszöböljük ki azokat a tévedéseket, amelyek támadhatnak e sorok olvasásakor. Nincs semmi nyoma annak, hogy Bercsényi Csuzit megjutalmazta volna munkájáért. Ha megjutalmazta, ennek maradt volna valami nyoma a Rákóczi-szabadságharc gazdag levéltári anyagában. A kortársak tisztában voltak azzal, hogy Bercsényinek nem volt szándékában kinyomtatni a *Xeniolium Parnassumot*, éppen ezért másoltatták a literatura iránt érdeklődő kuruc urak. Tudomásunk szerint egyetlen Rákóczi-korabeli *aggratulatoria* jelent meg nyomtatásban, a fejedelem egyik tábori orvosának: Lischovini Andrásnak 1707-ből való *Laetitia Transylvaniae* c. latin nyelvű munkája.⁴⁴ A kuruc főgenerális nem nagyon szívelte „a magyar hitű” prédikátorokat,⁴⁵ s bizonyára szívesebben fogadta volna, ha neve napján papjai közül dicséri meg őt valaki Tarnóczy István stflusában. Aligha van igaza Thalynak abban is, hogy Bercsényi „fényes pályája folyamán sok effélét kapott”, hiszen a Csuzi-versen kívül több ilyen nem ismerünk, de abban igaza lehet, hogy ezt „meg sem őrzi”.

Thaly szavaival zárjuk Csuzi üdvözlő verséről szóló fejtegetésünket: „Mégis mi, mint a korpéknek egy kiegészítő vonását, s irodalmi érdekekkel bírót, meg akartuk említeni e Miklósnapi költeményt.”

*

⁴² II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Fordította VAS ISTVÁN. Bp. 1951. 72.

⁴³ Jelenleg a Tiszántúli Református Egyházkerület nagykönyvtára őrzi Debrecenben. Jelzete: R 2242. A vers címe: „Aggratulatoria Serenissimo Francisco II. Dei Gratia Sacri Romani Imperii et electo Tranniae Principe Racoci, Siculorum Comite et Partium Regni Hungariae Dno, et pro Libertate Regni Hungariae Confoederatorum Hungarorum Duce, Comite perpetuo de Sáros etc. etc. Deesiaces Lares Petente, a Novem Musis Omine fausto Beniamine Almási Rectore Scholae Deesiace Tibiam modulante Ao. 1707. Die 26 Marty decantata.” — Almási Benjaminra nézve lásd: BOD PÉTER: Magyar Athenas. H. n., 1766. 4. SZINNYEI I. M. I. 25. GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1939. 4. I. Továbbá ESZE TAMÁS idézett tanulmányát: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. 76—77. és ugyanő: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MKSz, LXXI/1955. 294.

⁴⁴ RMK, II. 2285. — Lischovini életrajzi adatait ESZE TAMÁS idézett publikációjában: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. 293—294.

⁴⁵ Bercsényi Miklósnak a sőprői révnél, 1704. június 20-án a fejedelemhez intézett levele: „Győrtt igen nyögték előre ezeket, és az nap, hogy az harcz volt, ugyan valami magyar lelket mustráló pap, nevezet szerént azt írja ösmeretlenül nekem: attul fél, mind oda-veszti Forgács Uram a magyarságot.” Archivum Rákócziánium. IV. Bp. 1875. 63.

Szerencsére megmaradt korunkra Csuzi József Rákóczi számára készített másik munkája, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio*. 266 lapra terjedő, 12-ed rétű, színes rajzokkal díszített kézirat. Kőrösy Györgynek, a fejedelem főkomornyikjának könyvtárába került 1711-ben, valószínűleg a szatmári békekötés után, majd József főherceg kistapolcsányi udvari könyvtárában bukkant fel, innen került jelenlegi őrzési helyére.⁴⁶ Teljes címe: *Vera / ac Viva / Boni / PRINCIPIS / DELINEATIO, / ex probatissimis Authoribus petita, / Ternis et Tricenis, / Regulis Succinctissimis, / Figuris, Vel Emblematis, / nec non Dictis ac Exemplis / appositissimis locupletata, / ita concinnante, / JOSEPHO CSUZI, / Nob. Hung. Ecclesiaste / Papensi jam triennium / Exulante.*

A kézirat feltünteteti szerzetetésének, illusztrálásának és bekötésének helyét és idejét: „Script. Losonczeni, Mensib. Aug. et Sept. Pict. et Compact. Novizoly. Ao. 1707.” A képek feliratát kétségtelenül Csuzi készítette, de nem valószínű — bár nem is lehetetlen —, hogy az illusztráció és a kötés is tőle való, hiszen ezek nem Losoncon, hanem Besztercebányán készültek.

Érdemes idéznünk teljes szövegében Rákóczihoz intézett ajánlását: „Quam, TIBI / SERENISSIME Domine, / FRANCISCE / RÁKÓCZI. II. / de Felső Vadász, / DEI Gratia S. R. Imperij et Transylva- / niae PRINCEPS, Partium Regni Hung. / DOMINE et Siculorum COMES, / Inclytorum Regni Hung. Statuum ac Ordinum / pro Libertate Confoederatorum, / nec non Munkacsiensis et Makovicziensis / DUX, Comitatus Saros Supreme ac / Perpetuae COMES, in Saros Patak, / Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyo, Le- / dnicze, Szerencs, Onod, etc. DOMINE / Haereditarie. / Heros Inclytissime, Patriae Pater benignissime, / Legum ac Libertatis Vindex acerrime, Spes / magna Gentis afflictissimae, Domine mihi clementissime. / In perpetua humilimae subjectionis, venerationis, dilecti- / onis, omnisque debitae affectione et obligatione testimonium, / DO, DICO, DEDICO, ego J. C. Author, Gloriosissimi Tui Nominis obsequiosissimus Venerator. / Incolumitati et prosperitati tuae summopere aggratulatus, per- / ennemque ejusdem continuationem, quin et amplius In- / crementum, ex animo apprecatus.”

A mű szerkezete: 33 szakaszból, illetve fejezetből áll. Az egyes fejezetek egy-egy fejedelmi erényt világítanak meg képpel, versbe foglalt fejtegetéssel, amelyet azután az irodalomból és történelemből vett példák, tehát prózai szövegek magyaráznak és indokolnak. A 10 sorból álló verseket a szerző *decastichon*oknak címezi, mindegyik 5 distichonból áll. A *decastichon* az embléma tömör mondatát oldja fel és magyarázza. A *Dicta et Exempla* a Bibliából, ókori klasszikusokból, egyháziatyákból, szimbolikus könyvekből, ókori és középkori nagy gondolkodókból vett gazdag idézetekkel alapozza meg azt, amit az embléma és a *decastichon* mond.

Íme az emblémák feliratait, vagyis tételei:

1. Religiosus ac pius esto. Dominum Deum timeto.
2. Justitiam ac aequitatem colito et administrato.
3. Vitae actionumque regnicolis praeluceto.
4. Gloriosorum tuorum majorum vestigys insistito.
5. Rigorem justitiae clementia temperato.
6. Amari magis quam timeri studeto.
7. Te adeuntibus accessum facilem, auresque benignas comiter praebeto.
8. Leges Dei atque regni tu ipse quoque observato.
9. Omnes tuas actiones prudentia gubernato.
10. Omnes animi affectus ratione moderato.
11. Laboriosus ac industrius esto, otium ac ignaviam fugito.
12. Perspicacissima vigilantia et regno et tibi invigilato.
13. In sermone cautus, taciturnus, secreti tenacissimus esto.

⁴⁶ A kistapolcsányi (Tapolcánky) kastély könyvtárában, a 20. sz. kézirat. KLANICZAY TIBOR találta meg, s ő szerezte meg nekem a fényképmásolatát.

14. Boni publici, non privati, studiosus et curiosus esto.
15. Ut in regno religio, literatura, civium concordia, labor, mechanica, agricultura, mercatura, armatura floeant ac vigeant, studiosissime curato.
16. Bella, nonnisi necessaria ac justa, pacis causa suscipito.
17. Discreta onera, tolerabilia tributa, regnicolarum humeris imponito.
18. Literarum studys animum imbuito, ex libris spapientiam haurito.
19. Sacrum etiam bibliorum violumen prae manibus ac oculis habeto.
20. Fidem Deo, regno, sed et hosti datam, sanctissime servato, at violare religiosissime caveto.
21. Bonos, industrios fidelesque ministros, tam aulicos, quam publicos, tibi subordinato.
22. Optimos consiliarios deligito, inque arduis belli pacisque negotys consulito.
23. Amicos probatae fidei aliquos comparato.
24. Ab avaritia alienissimus, liberalis ac munificus esto.
25. Bene meritos patriae filios, arte vel Marte excellentes viros, praemyis ac muneribus condecorato.
26. Mediocritatem, inter excessum et defectum, sectator: omne nimium caveto.
27. Pernitiosos adultores et assentatores cordicitus abhorreto.
28. Importunos delatores non libenter audito, nec delationibus temere fidem adhibeto.
29. Sobrie ac temperanter vivito.
30. Continentiam, castimoniaeque puritatem custodito.
31. In prosperis nec confidito, nec superbito.
32. In adversis magnanimus, fortis ac patiens esto.
33. Mori memento.

A kézirat végén a *delineatio* verses összefoglalása zárja be a művet. A 33. *decastichon*ban az acrostichon következetesen FRANCISCUS volt, a négy oldalra terjedő összefoglalásé azonban FRANCISCUS RACOCZI PRINCEPS OPTIMUS VIVAT.

Bemutatjuk a 7. és 15. *decastichont*:

Frons faciesque Ducis comes, auresque benignae,
 Rore velut sparsae gratia grata Rosae;
 At nimia gravitate truces, fastuque severi
 Naturae vultus horrida signa ferae:
 Comiter ergo tuam Princeps moderabere plebem,
 Indigenis miseris offer et affer opem.
 Sis placidus, faciles praebe clamantibus aures,
 Civibus accessum parce negare tuum,
 Voce bonos homines ne dedignare benigna,
 Sermo furetur civica corda pius.

Floreat Imperio Regio sic subdita vestro:
 Relligio pure Numina vera colat,
 Aeterno sacrata Deo plebs Templá frequentet,
 Negligat haud doctas pulchra juventa Scholas.
 Conjungat peramica probos concordia cives.
 Insudent operis Artificesque suis.
 Sedula diversas tractent Commercia merces.
 Cultus ab Agricolis sit cerealis ager.
 Uires perpetuis Regni serventur in Armis,
 Sit tacito quamvis publica Marte quies.

*

Honnan vette Csuzi az ösztönzést és a példát arra, hogy *delineatiót* készítsen Rákóczi számára a jó és igaz fejedelemről, s volt-e valami történeti aktualitása művének a maga idejében? Az utóbbi kérdésre maga a címlap adja meg a választ: a hosszú címet két zöld ág fogja közre, a levelek között apró gyümölcsökkel, s az így bekeretezett cím fölött keresztbe fektetett fegyvereken és zászlókon Erdély fejedelmi címere tündöklök. Már a címer is arra utal, hogy a mű Erdély fejedelme számára készült. Csuzi — mint már említettük — munkáját 1707 szeptemberében fejezte be, néhány hónappal azután, hogy a rendek 1707. április 5-én Rákóczit Erdély fejedelmi székébe beiktatták.⁴⁷ A fejedelmet inauguráló országgyűlés szónokainak ajkán fel-felhangzott az a reménység, hogy a sokat szenvedett Transylvania végre elnyerte azt a jó fejedelmet, aki nemcsak ura, hanem atyja is országának. A rendek ki is nyilatkoztatták, hogy a fejedelmet atyjuknak, „pro patre patriae” vallják, ösmerik, nyilvánítják. Csuzi is így szólítja meg Rákóczit műve ajánlásában: „Heros Inclytissime, Patriae benignissime”, s amikor címeit felsorolja, nem magyarországi vezérlő fejedelemségét, hanem erdélyi fejedelmi rangját emeli ki. Nyilvánvaló, hogy Csuzi munkája Erdély új fejedelmének tiszteletére készült.

Milyen legyen a jó fejedelem? Az ókortól kezdve sokan próbáltak feleletet adni erre a nagy kérdésre. Írók, bölcselők, tudósok, politikusok kerestek választ erre a minden időben égető problémára: milyennek kellene lenni annak a férfinak, aki nem csupán rendelve van, hanem alkalmas is népek és országok kormányzására, sorsának igazgatására.

Közül egy évszázad politikai hagyományát követi Csuzi akkor, amikor ő is ír „fejedelmek tüköré”-t Rákóczi tiszteletére. 1626-ban adja ki Pataki Füsüs János ungvári prédikátor a *Királyoknak tüköre* c. művét, „melyben akarattok szépen ragyog és tündöklök, az fejedelmeknek és egyéb uralkodóknak kedvéért például irattatott és formáltatott.”⁴⁸ Egyetértünk egyik méltatójának azzal a megállapításával, hogy „a profán politikai kérdések megoldásában is a biblia tekintélyére támaszkodik”. Aktuális mű volt: szerzője nemcsak hogy Erdély fejedelmének, Bethlen Gábornak ajánlotta, hanem úgy ábrázolja a fejedelmet, „mint a ki mindazon erényekkel föl van ruházva, melyekkel egy jó fejedelemnek birnia kell”. „Az Isten immár meglátogatta az országot, melyben megdicsőítették. Olyan királyt adott, ki a törvényekből igazán ítéli az országot; olyan királyt adott, ki igaz isteni tiszteleten vagyon.” A második „fejedelmek tüköre”, megint csak egy református pap, Prágai András szerencsi prédikátor munkája. Gvevara Antal spanyolországi püspök *Horologii Principiumának* első és harmadik könyvét ültette át irodalmunkba 1628-ban megjelent művében, Rákóczi György, a későbbi erdélyi fejedelem kívánságára és költségére, miután a második könyvet gróf Draskovics János már korábban, 1610-ben lefordította. Prágai előszavában így határozza meg a „fejedelmek

⁴⁷ Vázlatos történetét lásd: MÁRKI SÁNDOR: II. Rákóczi Ferenc. II. Bp. 1909. — Bartha András beszédét lásd: VIZKELETY ANDRÁS: Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszédje. ItK, LXIV/1960. 578—581.

⁴⁸ RMK, I. 549. — A „fejedelmek tüköre” irodalomnak legrégebbi emléke a magyar literatúrában a „*Basilikon Doron*, Az Angliai, Scotiai, Franciai, es Hiberniai Első Jacob Királynac Az Igaz Hitnec Oltalmazojanac, etc. Fia tanitasaért irtt Kiralyi Ajandeka” (RMK, I. 436), amelyet Szepsi Korocz György fordított magyarra, s 1612-ben adott ki Oppenheimban. Fordítását „*Drugeth Homonnai Istvánnac ... Groff Drugeth Homonnai Balintnac ... egyetlenegy örökös Fianac*” ajánlja, s az a célja fordításának, „hogy ecképen az mi édes Hazánkis, azon Istennek kegyelmességeből ajandekoztatot mostani hatalmas Fejedelmeknek, nagy Uraknac, es minden Nemes rendeknek, eggyező, chendess Attyai gondviselésőc alatt, ez az egesz Keresztyénségnek Poganyoktól szűnetlen ostromoltatot köffala, es első Bastyjá, épüllyön naponként minden benne valókcal eggyüt.” Tehát nem az uralkodó, Báthori Gábor erdélyi fejedelem figyelmét akarta felkelteni, hanem mintegy a főnemesi rend tükörül szánta munkáját. — A *Basilikon Doronra* lásd: KLEINEKE, WILHELM: Englische Fürstenspiegel vom Polieraticus Johannis von Salisbury bis zum Basilikon Doron König Jakobs I. Halle (Saale) 1937. — A fordítás nem Magyarországon jelent meg, s nem is Szenczi Molnár Albert előszavával. Szenczi Molnár csak néhány soros üdvözlő verset írt hozzá. A Mátyás-hagyományra nézve különösen fontos, terjedelmes előszavát a fordító írta. Ilyen értelemben kell helyesbítenie a KOSÁRY DOMOKOSNÁL található adatot: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. 337.

tüköre” irodalmat: „A Fejedelmek serkentő óráját úgy vegyed, hogy az minden nemzeti erkölcsöknek, jóságos cselekedeteknek követésére serkentő avagy inkább ösztönző eszköz, és az isteni tiszteletben való igaz keresztyéni vallásnak megtartására elmédben oltandó példának, mint egy képirással kiábrázoló mesterség.” Gvevara így magyarázza meg a könyv különös címét: „Ez az Fejedelmec Orája nem fővennyel, vízzel folyó, napnac árnyékával mutató avagy veréssel üdöt jelentő ora, hanem életnecc Serkentő órája. Mert egyéb órák az éczakánac és nappali üdönnek meg jelentésére szolgálnac: ez pedig az ora arra tanit, miképpen kellenéc az Fejedelemnek minden orát el tölteni és egész életét jó módgyával rendelni. Az több órác az közönséges társaságnac igazgatására találtattanac, ez pedig az Fejedelmec Orája életűc meg jobbitására tanit.” Ezt a definíciót Csuzi szó szerint megvalósította, amidőn a fejedelmi erényeket képekkel is ábrázolta. Az ő „tüköre” az egyetlen olyan magyar munka, amelyre ráillik ez a meghatározás, hogy „képirással kiábrázoló mesterség”.⁴⁹ A harmadik magyar „tükör” is predikatori mű, Laskai János ecsedi pap Justus Lipsius-fordítása: *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnac tudományáról irt hat könyvet. Mellyek kivált képpen a fejedelemségre tartoznac*. Ez a mű már radikálisan eltér két elődjének biblikus, morális szemléletétől, amely „a fejedelmi erényeket tette meg biztosítéknac a zsarnokká válás ellen”. „Lipsius nemcsak istenfélelemre, jó cselekedetek gyakorlására oktatja a fejedelmet; hanem a controvers politikai kérdések megoldása által egyszersmind az állam fejének működési körét és irányát is egész határozottsággal kijelöli”. Igaza van egyik méltatójának: etikája Machiavelli politikai erkölcsstanára emlékezteti az olvasót.⁵⁰ A negyedik „fejedelmec tüköre” Weber Ádám János *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek Szükséges Ajandeki*... c. műve, amely már időrendben is szomszédja Csuzi munkájának. A magyar „fejedelmec tüköre” irodalom tehát Erdélyre, annak fejedelmére tekint. A szerzők mind olyan predikátorok, akik nemcsak hogy Erdély hatalmi körében, hanem a fejedelmec birtokán élnek. Csuzi azonban már dunántúli ember, nincs közvetlen köze Erdély földjéhez és fejedelméhez. Az ő gondolatvilágát és történetiszemléletét már nem Erdély formálta, de mert jól tájékozódott politikusok körül forgolódott — Radvánszky János 1704-ben Rákóczi erdélyi plenipotenciáriusa volt —, figyelmét nem kerülte el, hogy Erdélynek a kuruc politika nagy feladatát szán a jövő formálásában: a felkelőknek a bécsi udvarral folytatott béketárgyalásaiban, s a kuruc publicisztikában felújult a korábbi koncepció, a Bocskai látomása, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt megújuló és megerősödő Erdély legyen a bécsi törekvésekkel szemben Magyarország számára is a lelki és testi szabadság biztosítója s oltalmazója.

Nincs most helyünk és időnk arra, hogy megvizsgáljuk, milyen szálak fűzik Csuzi munkáját elődeihez a világirodalomban és a magyar literatúrában. Most csupán Weber Ádám János előbb említett művére figyelünk fel, amely időben és szándéka szerint is legközelebb esik Csuzi *delineatiójához*. 1689-ben Kolozsvárott, Némethi Mihály nyomdájában látott napvilágot ez a „fejedelmec tüköre”, amely Erdély fejedelme számára készült ifjú Teleki Mihály latinból átültetett fordításában.⁵¹ A fordító „A Méltóságos Iffjabbik Apafi Mihálnac Isten kegyelméből

⁴⁹ Az irodalomból lásd: KERECSENYI DEZSŐ: *Fejedelmec órája*. ProtSz, 1929. 619—622. és BÁN IMRE: *Fejedelmecnek serkentő órája*. Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez. It, XLVI/1958. 360—373.

⁵⁰ Justus Lipsiusra nézve lásd: WITTMAN TIBOR: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz* (J. Lipsius). Bp. 1957.

⁵¹ RMK, I. 1373. — Weber Ádám János munkájának s a korábbi magyar „fejedelmec tüköre” irodalomnak tartalmi ismertetését nyújtja BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp., 1888. 28—38. — A magyar „fejedelmec tüköre” irodalomnak katolikus szellemű hajtása Verancsics „Logica nova” c. munkájában található politikai tízparancsolat, az országot jól kormányozni akaró fejedelmec számára. „Ennek második pontja igen jellemzően bizonyítja, hogy Verancsics a katolikus vallás ügyének előmozdítását... a fejedelmec legelőbbvaló teendői közé sorolja.” Kiadta: SZALAY LÁSZLÓ: *Verancsics Antal, m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. IV. Pest, 1859. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. Lásd még: TÓTH LÁSZLÓ: *Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról*. H. n. 1933.

Erdély Országának választott Fejedelmenc: nékem kegyelmes Uramnak ő Nagjságának” ajánlotta művét abból az alkalomból, hogy őt Erdély rendei az uralkodó fejedelem, Apafi Mihály utódának nyilvánították abban a reménységben, hogy az ifjú fejedelem „Példája és Tüköre léssen e kis könyvnek, a melyben lássa-meg minden a Fejedelmi Léleknek formáltásának valóságát”.

Az a Teleki Mihály (1671—1720), aki „Ez Fejedelmi Lelket formáló szép kis könyvet” ifjú korában lefordította — még csak 19-ik évében járt, amikor műve megjelent —, már mint Kővár kapitánya mindjárt a szabadságharc kezdetén Rákóczihoz csatlakozott, s ezerskapitánya, majd brigadéros a lett. Életének eseményeit a kuruc háború éveiből is önéletírásban örökítette meg. Műve igen fontos, de még alig-alig értékesített forrása a Rákóczi-szabadságharc történetének, bár forrásértékét csökkenti, hogy a szabadságharc után átdolgozta, s csak ebben a formájában maradt fenn korunkra.⁵² 1704. február 3-án Miskolcon találkozott a fejedelemmel, s naplójában feljegyezte azt a rövid beszédet, amellyel Rákóczit köszöntötte, mondván: „Dicsőséget tulajdonítok az irgalmas ur Istennek, ki könyörült édes, sokképpen megszorított nemzetünkön és ngod állította elejekben vezérül, őrállóul, és az szintén elaludt méltóságos fejedelmi Rákóczi ház emlékezetit ngodban dicsőségesen felébresztette.” Rákóczit azzal a figyelmességével is emlékeztette őseire, hogy 1707. november 19-én, Nagydobronyban megajándékozta az öreg Rákóczi György bibliájával.⁵³ Éppen nem lehetetlen, hogy egy másik alkalommal a maga munkáját ajánlotta a fejedelem figyelmébe.

A prózában írt mű 81 fejezetben tárgyalja azt, amit Csuzi csupán 33 *decastichon*-ban foglalt össze: milyen legyen a jellemében és országlásában tökéletességre igyekező fejedelem. Amit Csuzi a 15-ik *decastichon*-ban az ország és a nép anyagi boldogulásáról mond, azt Weber a következő fejezetekben tárgyalja:

4. Hogy az Keresztyén Fejedelmek az ő igaz Vallásokat elő mozdítsák. Az Keresztyén Fejedelmeknek minden igyekezetekkel szükség az ő igaz Vallásokat szeretni.
10. Az tudományt kiváltképpen a külső rendtartásban való tudományt, semmiképpen a Fejedelmeknek el nem kell mulatni.
12. A Fejedelmeknek a kéntses Tárháznak meg-töltésére nagy gondgyoknak kell lenni.
13. Az esztendőnként valo Gabonának gondviselése, a Fejedelmnek tisztiehez tartozik.
14. A Fejedelmeknek szükséges Hadi mesterségnek tudománjáról.

Nincs adatszerű vagy filológiai hitelű bizonyítékunk arra, hogy Csuzi ismerte volna Weber munkáját. Amidőn rokonságukat vizsgáljuk, ne tévesszenek meg minket a valláserkölcsi követelményeket hangoztató analógiák, mert ezek a „fejedelmek tüköre” irodalomnak századról századra öröklődő rekvizitumai. Lényegbevágó különbség a két mű között, hogy Weber könyvének — minden valószínűség szerint — nem volt személyi aktualitása. A mű eredetijét nem tudtuk megkeríteni, magyar szövegéből arra kell következtetnünk, hogy ő csak egy általánosságban elképzelt, nem pedig egy konkrét fejedelemről beszél, de az is lehetséges, hogy Teleki valamilyen mértékben átdolgozta Weber szövegét, s nem fordította le a mű eredeti ajánlását, hiszen katolikus könyvet ültetett át református környezetbe.

Teleki fordítását csak a rövid, meleg hangú és szép barokk stílusban írt ajánlás fűzi az ifjú erdélyi fejedelem személyéhez, akinek a történelem nem is adott alkalmat arra, hogy kísér.

⁵² Naplójának címe: „Második Teleki Mihálynak életéről való maga írásai ab anno 1703 usque ad annum 1720.” — THALY KÁLMÁN által revideált modern másolatát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi. — Szemelvényes kiadása: Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.) Szerkesztette TEMESI ALFRÉD. Bp. 1960.

⁵³ „Hálni mentem ő Felségével Nagy-Dobronban. N. B. Másnap reggel az I. Rákóczi György fejedelem ezüstös, aranyos deák öreg vizsoli bibliáját ajándékozom az fejedelemnek, kiben az öreg fejedelem felírta, hányszor olvasta által, kit kedvesen vett.” Lásd: Teleki naplója.

letet tegyen uralkodói erények elsajátítására, gyakorlására. Csuzi azonban munkáját egy konkrét fejedelem számára írta, s művének megvan az a különös érdekessége, hogy az ő fejedelmi élete példájával és uralkodásának módjával maga is igaz és élő „fejedelmek tüköre”. Mondhatjuk tehát, hogy Csuzi *delineatiója* Pataki Füsüs János *Királyoknak tükörével* van közeli atyafiságban. A mű kettős arculatú: a tanácsadás és a magasztalás sajtósága ötvözete. Ezért olvasása közben nem is akadunk fenn azon, hogy mondanivalóját nem prózában, hanem versben adja elő. Tehát nem csupán a „fejedelmek tüköre” irodalomnak egyik hajtása, hanem beletartozik a Rákóczi-szabadságharc *aggratulatória* irodalmába is. Csuzi mintegy azt akarja mondani művében, hogy Rákócziban jelen van az a fejedelem, aki valóban méltó a fejedelemségre. Ennek bizonyosságára idézhetjük a *decastichon*okat összefoglaló magasztalás *acrostichon*-ját: FRANCISCUS RACOCZI PRINCEPS OPTIMUS VIVAT. Ő a „lux Rákócziana”, annak a fejedelmi háznak a kivirágzása, amely már három fejedelmet adott Erdélynek, népe számára a „lux rediviva”, vagy mint kortársai mondták, a „Matthias Rex redivivus”. Mert országlásának az a célja, amint Csuzi a 15-ik *decastichon*ban, mintegy műve egész tartalmát összefoglalva mondja: „Ut in regno religio, literatura, civium concordia, labor, mechanica, agricultura, mercatura, armatura floreat ac vigeant, studiosissime curato”.

Vessük össze Csuzi *delineatióját* a műfaj legrégebbi magyar példájával, Pataki Füsüs János ungvári prédikátor *Királyoknak tükörével*, „mellyben abrazattyok szépen ragyog és tündöklék”. Pataki Füsüs bármiről elmélkedik, mindig egy dologról beszél: a fejedelem legyen élő példája a jó keresztyénnek, helyesebben a hívő protestáns fejedelemnek mind erkölcsében, mind kormányzásában, s a király kötelességével szembeállítja a nép kötelességeit, legyen engedelmes és hűséges alattvaló, fizesse meg a gubernálásra szükséges költségeket, s általában külső magaviselésével is a királynak becsületét megmutassa s tiszteletét megadja. Még sehol semmi nyoma az ő koncepciójában annak a szervező programnak, amelynek Csuzi vázlatát nyújtotta az idézett 15-ik *decastichon* címében. Bár ő is prédikátor, még hozzá egy dunántúli üldözött eklézsia papja, művének még sincs protestáns tendenciája: nem az egyház védelmét kéri és várja a fejedelemtől, hanem az egész magyar haza újjászervezését, felvirágoztatását. Még messze vagyunk attól, hogy fel tudjuk vázolni Rákóczi országepítő programját és tevékenységét, de azt máris jól látjuk, hogy valójában törekedett mindarra, ami a maga korában szükséges volt egy politikailag független ország társadalmi és gazdasági újjászervezésére. Csuzi munkájában kilépett a hagyományos református prédikatori szemlélet köréből, nem a vallási gravamenek orvoslását, hanem a nemzet sebeinek gyógyítását várja attól a fejedelemtől, akit alkalmasnak tart magasztos tisztének betöltésére. Csuzi józan szemléletű, gyakorlati és tág látókörű ember volt. Hiszen ő, a világot járt nagy műveltségű prédikátor tapasztalásból tudta, milyen sok nyomorúsága van egy országnak, ahol a religiót megháborítják, a literatura elsatnyul, hogy lehanyaglik az ország a polgárháborúban, s miként valamennyi nyugatot járt peregrinus kortársa, hazáját Hollandiával összehasonlítva felismerte, milyen szegény az ő hazája, mivel nem virágzik benne a *labor*, *mechanica*, *agricultura* és *mercatura*, s milyen gyötrelmes a háború, amikor az *armatura* visszaél hatalmával és erejével. Midőn pedig a fejedelemnek azt tanácsolja a 7-ik *decastichon*ban: „Te adeuntibus accessum facilem, auresque benignas comiter praebeto”, ez az igénye sokkal inkább tapasztalat, mint elvi kíváncsóság, hiszen ő maga is egyike volt azoknak a querulansoknak, akik reménységgel járultak nyomorúságukban vagy megbántódásukban a fejedelem színe elé, s nála meghallgatásra találtak.⁵⁴ Az egész kuruc Magyarország közmeggyőződése volt, hogy az a kép, amelyet Csuzi az okos és jó fejedelemtől rajzolt, ráillik Rákóczira. Ő az a bölcs uralkodó, akinek indulatait féken tartja a *ratio*, és akinek a cselekedeteit *prudencia* irányítja, s körültekintés és előrelátás jellemzi minden dolgát. Csuzi *delineatióját* a korabeli olvasók közül senki sem érezhette üres hízegésnek.

⁵⁴ A Rákóczihoz folyamodó emberek meghallgatására nézve lásd: ESZIE TAMÁS: Kuruc vitézek folyamodványai. 1703—1711. Bp. 1955. bevezető tanulmányát.

Midőn Csuzi fejedelem-ábrázolásának realitását és szükségességét mérleljük, máris benne vagyunk Weber világában, de Rákóczi világában is. A további kutatás érdekében kifejezést adunk annak a feltevésünknek, hogy Csuzi kezében megfordulhatott Weber könyve, talán inspirálta is arra, hogy ő is egy „fejedelmek tüköré”-vel tisztelje meg Erdély fejedelemét, s maga a fejedelem is olvasta Teleki fordításában vagy latin eredetiben „a jo fejedelemnek szükséges ajandeki”-t.

Különösen figyelemre méltó Weber könyvének 81. fejezete: A Fejedelmeknek szükséges Hadi mesterségnek tudománjáról”. Ezt a fejezetet olvasgatva, Weber mondatai nemegyszer Rákóczi mondatait, kormányzati és hadviselési elveit, hadi edictumait és articulusat juttatják eszünkbe, pl. akkor, amidőn a zsákányolásról s azokról a hitvány tisztekről beszél, „a kic kívánnak az hadbul gazdagulni”, az ilyenek „nem szoktanak győzedelmekkel neveztessek lenni”. „Azokat edgy valaki ilyen éles versekkel jegyzi meg:”

„Sokan Had vezérek, mert sokat harcolnak,
Kíért meg-érdemlik nevét Hadnagyoknak,
Sokan vezetőji sebben az aranynak,
Ezekis Hadnagyi nevezetben vannak.”

Kit ne emlékeztetne ez az ismeretlen helyről való strófa a *Két szegény legény egymással való beszélgetésé-re*? Az a véleményünk, hogy a *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek szükséges Ajandeki* hatása gondos összevetéssel filológiai is kimutatható lenne Rákóczi írásai-ban. Az sem lehetetlen, hogy olykor megerősítette elhatározásában és formálta magatartását. Midőn Weber könyvének 69. fejezetét olvassuk: „Hogy a Birodalomnac meg osztását a Feje-delem el kerüllye”, akarva-akaratlan arra kell gondolnunk, hogy Rákóczi sokszor ridegnek tetsző magatartását Bercsényivel szemben az ilyen tanácsok és megfontolások is befolyásol-ták.

Nehezebb volna kimutatni Csuzi művének Weber könyvével való rokonságát. Módsze-rében azonos mind a kettő: a tételeket történeti példák és erkölcsi maximák világítják meg mindkettőjüknél. Ismerte-e Csuzi Weber munkáját? Erre a kérdésre csak akkor tudnánk válaszolni, ha összeállítanánk és összevetnénk a két mű forrásapparátusát. Módszerükben az a különbség, hogy míg Csuzi a példákat és az igazoló tételeket csak mintegy függelékként illesz-tette munkájához, addig ezeket Weber beolvasztotta könnyen olvasható s magyar fordítás-ban is olvasmányos szövegébe. Weber könyve a műfaj tiszta példája, Csuzié — mint már említ-tettük — középponton áll a „Fejedelmek tüköré”-műfaj és az *aggrulatoria*-irodalom között. Ha az a szerencsétlen gondolata támad, hogy a példákat is versben dolgozza fel, műve élvez-hetetlen lenne. Így azonban, amint előttünk áll, a Rákóczi-kor latin nyelvű irodalmának irodalmi mértékkel mérve is jelentős, talán a legjelentősebb alkotása, a Rákóczi-kultusz kibontakozásának pedig páratlan értékű dokumentuma.

*

A szabadságharc bukása után Csuzi Cseh József visszatért gyülekezetébe, Pápára. Már említettük: 1711. május 10-én folyósították először fizetését. Hazatérésétől haláláig szolgált Pápán, mint *primarius predikátor* Naszályi István társaságában. Halála előtt egy esztendővel esperesévé választotta a pápai egyházmegye. 1731. április 8-án költözött el az élők sorából.

A források alapján részletes képet lehetne rajzolni további küzdelmes életéről. Újból meg-kezdődött Pápán a harc a földesúr és a gyülekezet között a szabad vallásgyakorlatért. Ez a for-dulatokban bővelkedő háborúskodás legérdekesebb fejezete a dunántúli ellenreformáció törté-netének a XVIII. században, részletei azonban már az egyháztörténet körébe tartoznak.⁵⁵ Mi csak

⁵⁵ Csuzi életéről a szatmári békekötéstől haláláig, továbbá a pápai gyülekezet visz-on-tagságairól részletes adatok találhatók TÓTH ENDRE könyvében: A pápai református egyház története. Pápa 1941. A Pápa a kuruc-világban. Pápa 1936. c. felolvasása nem említi Csuzi bujdosását.

egy irodalmi emlékérről szeretnénk röviden szólni, Csuzinak arról a kéziratos imádságyűjteményéről, amelyben híven tükröződik egy nagy múltú református gyülekezet válsága. Fennmaradt egy kézzel írott imádságoskönyv azokból az időkben, amikor a templomuktól megfosztott pápai reformátusok „...néhai nemes Öry Ferencnek... az ecclesia curiális udvara mellett levő nemes curiális alkotmányán... azon a helyen, ahol a reformátusoknak mostani templomjuk áll, fedeles színben...” tartották istentiszteleteiket. A kézirat címe: *Lelki fegyver, melyben vannak az hat közmivelő napoknak mindenikére rendeltetett egy-egy pár szép és istenes imádságok, 1719.* Tartalma: két hétre való reggeli és esteli könyörgés. A szerzőt a kézirat nem nevezi meg, de az egész szöveg Csuzi kézírása. Biblikus ihletésű sorai olykor a kuruc kor imádságainak hangjára emlékeztetik az olvasót: „Szenteld meg azért óh jó Istenünk minket sujtoló vessződet, sok kárvallásinkat, bujdosásinkat, világi inségünket és az idegeneknek röttegető fegyvereit, sarcoltató és szolgáltató kezét, hogyha pedig felettünk feltornyozol sok ítéletidet, hitbül mi is azt mondjuk, amint Isten nyomoruságának idején a Judát tanította: ime mi járulunk tehozád, mert te vagy Jehova, kegyelmes Isten, mi Istenünk.”⁵⁶

Fennmaradt egy terjedelmes, latin című magyar vers is: *Strophae recreatoriae Clarissimi D. Joseffi Csuzi de summa fertilitate Hungariae.* Itt jelenik meg először nyomtatásban:

Egy eneket mondok, A' kik nem bolondok
 Meg hallyák, Hogy időt tölteni, Verset
 jo költeni, meg vallyák, De valyon mi-
 rül lesz notám, Mit penget en hurom
 's kotám? Im mindjárt meg mondom. Mert
 most szünik gondom, Perdülly azért gyor-
 san, én Rotám.

El készíttem számat, Szep Magyar Hazámat
 Ditsérni, Apollo feleségét, És hü segítségét
 Meg kérni, Ki ditserje Országát, melytül
 ő leg jobb jóságát, Az az éltét vette, Mel-
 lynek sirját ette, Es jól lattyá, s tudja jóságát.

Magyar Országi föld, Siros termékeny zöld
 Itt mi nints, Buzával sok Verem, Tellyes,
 böven terem Ez nagy kints, Bövelkedik
 Gabonával, Mellyet nem kell babonával, A'
 jo földben vetni, Mert ugy is vehetni A bölts
 természetnek, hatalmával.

Arpa Köles Ros Zab, Hajdena Tzirok Bab,
 Kender len, Mellyekhez kell órsó, Ismét
 lentse Borso, Van jelen, Sok Tök dinye és
 Ugorka, Mellyhez jó egy ital borka, Török
 buza és Mák, Ezzel telik sok sák, Mind
 van amit kíván, Ember torka.

Hagymais sok féle, Rakva sok kert véle
 Saláta, Lássátok, jöjjetek, Sok a répa
 Retek, Káposzta, Torma gyökér Petreselyem,

⁵⁶ Lásd TÓTH ENDRE i. m. 136—138. oldalait. Hosszú részletet közöl egyik imádsá-
 gából.

Zöldellik mint szép zöld Selyem, úgy az Á-
nis Kapor, sűrű mint a sok por, Nintsen
töbrül szolnom, időm 's helyem.

Hát a Virágokrul Rosáknak szagokrul, Mit
szollyak? Mint tsillagok égben, Ragyogo szép-
ségben szint ollyak, Violákbul Iffju és szüz,
bokkrétát és koszorut füz, Szekfünek illattya
Orunkat meg hattya, Liliomtul tavul fut,
a rut bus.

Aer meleg 's hires, Mező kies füves, Villákkal
Rakunk sok boglyákat, töltünk Saraglyákat szé-
nákkal, Sokat teremnek a rétek A mi barom-
nak fris étek, Nyárban fű melly nedves Téleben
széna kedves, Nints a mi földünkben semmi vétek.

Vedd a Lovat számban, Mellyet fognak hámban
Nem lehet, számlald a sok barmot, Ökröt
melly huz jármot, nem lehet, Sokaságot a-
Tehénnek Lathadd itt Iffjunak 's Vénnek, Tinónak,
Borjunak, Ketskének, es Juhnak, Mezőn er-
dön a Disznok legelnek.

Rakvák hegyek Völgyek Téjjel tellyes Tölgyek
Folytatnak, Melly hasznot hajt 's hajtott,
abbul Turot sajtot, Nyomtatnak, Ki mondani
volna nagy baj, Melly bőv itt a Tehen 's Juh Vaj
hires ettül szájunk, Van fadjunk és haj-
junk, Kasokban mézet rak, a sok meh raj.

Nosza hasat töltsünk, Mert terem gyümöl-
tsünk bovséggel, Baratzk Megy Geszte-
nye, Tseresznye Berkenye Körtvélyel
Tsudálkozhatz a sok Szilván, Eszt ki ki lát-
hattya nyilván, Nagy e föld hatalma, Terem
itt sok alma, Hogy ha kárt nem téssen, *Ég ártolma.*

Naspolyát és Diót Mogyorót sokat s jót, bőven
ad, Mert fák a Kertekben, Sűrük mint a vizek-
ben a sok nád, Mit mondjak a szőlő törül?
Sok fürtök fügnek a törül, E mindennek feje
Nemes fának teje, Amelley le szivárog a szőlőrül.

Mustok a Pintzékben, Pintekben Ittzékben, Meg
fornak, Nints itt drágasága, Hanem Oltosága
a Bornak, Illyen bő föld sohol nintsen, Ennek
mássa másutt nintsen, Isteni jó tétel, Bőv itt
ital étek, Mellyet mi nem adnánk, Egyéb kintsen.

Szarvast, Nyulat őzet, Ur itt süttet, főzet, Sza-
kátsal, Fogja a sok vadat, Inditván Nagy

hadat Vadászszal, Szabados itt a Vadászat
Szabados a madarászat, El halgatom Nevét
Madárnak sok Nemet, Mert eszembe jöve a halászatot.

Tekints jobra balra, A sok fele halra, a vízben
Ha halászaszt tészel, halat könnyen eszel, fris
izben, Viza Hartsa Tsuka Ponty Tok, Ketsége
Siger öreg sok, számlálni ki győzné, Jobb
ha szakáts főzné, Mert eleget fognak A halászok.

De mint a hal Tanyák Ugy Arany 's Üst bányák
földünkben, Imitt amott vadnak, Kik nagy hasz-
not adnak Kezünkben, Ezekből sok kintset nyer-
nek, Mellyből Országban pénzt vernek, Melly
só Banya Kutak, Taplálásra utal, Etekben izt
adnak, az Embernek.

Vagyon meg edj dolog, Melly eszemben forog
Tanálunk sok tsudás vizeket, tsudál-
hadd ezeket Mi nálunk, Vagnak nehol itt ele-
gek, Termeszert szerint melegek, van sok savanyu
viz, Mellyben vagyon bor iz, Fördnek ezekben
A betegek.

Sok dolgot el hagytam, Keveset mondtam, Ha-
zámrul, Nyelvem el fárodna, Nyális el szárodna
A számrul, Ha ki beszélném egészszen, Torkom
erre nintsen készen, Aldj meg Ur Isten minket
Ald meg jó földünket, Hogy itt lakjunk bátran
és merészen.

Csuzi verse témája szerint távoli magyar rokona Bocatius János hasonló című szép latin versének. Csuzi azonban csak a föld kincseiről énekel, verséből hiányzik az ember, Bocatius azonban a magyar föld igazi kincsének a bátor és igaz férfiút tartja, „aki fejjele messze kimagaslik s kiváló férfiak közt is kiváló”. Csuzi versének nincs politikai tendenciája, hacsak nem tekintjük annak az utolsó strofa utolsó sorait: „Aldj meg Ur Isten minket, Ald meg jó földünket, Hogy itt lakjunk bátran *és merészen*”. Bocatius ódájában néhány keserű sor utal a török hódoltságra, Csuzi énekében nincs semmi történelmi vonatkozás.^{56a}

Azt a versgyűjteményt, amely ezt a kéziratot megőrizte, Rétey T. Ádám dunántúli prédikátor állította össze, s arról vezetes, hogy ebben maradt fenn Gyöngösi Istvánnak egy korábban ismeretlen költeménye, amelyben „A' Céres Leányának Proserpinának / Pluto által lett el ragadtatása, és / Céeresnek / sic! / Proserpina keresese / utanna tett sok bujdosása vegre / a Naptul lett hol létenek meg / tudása és Jupiterűl Leánya / iránt valo meg vigasztalta- / tasa iratik meg.” A hét költeményt tartalmazó kézirat hatodik darabja Csuzi verse.⁵⁷

^{56a} Bocatius versét GERÉB LÁSZLÓ fordította magyarra: Óda Magyarország termékeny-ségéről címen. Pásztortűz. XXVII/1941. 20–21. JANSON VILMOS disszertációja (Bocatius János élete és munkái. Bp. 1918) meg sem említi a verset.

⁵⁷ A kódex a kecskeméti református egyház könyvtárának kéziratai között található. A kódexet leírja STOLL BÉLA is A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–140). Bp. 1963. c. műve 193. tétele alatt, korábban s teljesebben pedig BADIĆ FERENC i. művei feltűntetett lapjain. — A kódex nem vezett el, mi is ezt használtuk.

Rétey T. Ádám e fontos kolligátuma csak egyik fennmaradt emléke annak a buzgóságnak, amellyel a XVIII. században az irodalomért lelkesedő dunántúli prédikátorok könyvtárak számára lemásolták a nekik kedves nyomtatott és kéziratos műveket. Ennek a másoló-gyűjtőtevékenységnek kimagasló képviselője Felsőbányai István prédikátor, aki 24 évre terjedő szolgálatát éppen a pápai egyházmegye gyülekezeteiben töltötte el. Verses önéletírásában beszámol olvasmányairól, olvasta pl. Herodotos, Cornelius Nepos, Livius, Josephus Flavius, Balassa, Beniczki stb. műveit. Másolói munkásságának eredményéről így számol be versének egyik strófájában:

Enyeden laktomban irtam csak egy könyvet
Itt Magyarországon pedig negyvenegyet
Mellyek közül mások birnak némelyeket
Nagyobb része pedig tékámban férkezett.⁵⁸

Ennek a típusnak képviselője volt Rétey T. Ádám csajági prédikátor is.⁵⁹ Sárospataki diák volt, s ezért Badics Ferenc, amidőn a *Proserpina elrablását* Gyöngyösi összes művei II. kötetében kiadta, úgy vélekedett, hogy kéziratos gyűjteményét Sárospatakon szerkesztette össze. Ha ez valóban így volna, aligha kerülhetett volna gyűjteményébe éppen Gyöngyösi elbeszélő költeménye *elé* Csuzi verse.

Életének utolsó idejében Csuzi Cseh Józsefet az a tisztesség érte, hogy az 1722-i országgyűlés tartamára országgyűlési prédikátornak választották.⁶⁰ Ennél nagyobb megtiszteltetés a XVIII. században nem érhetett református prédikátort. Ez a szándék is arra vall, hogy ismert és tisztelt ember volt. Ebből arra is következtethetünk, hogy nem érte hátratedél és bántódás a kurucok között exiliumban eltöltött éveit, pedig a pápai templomper idején a kancellária igen érdeklődött, hogyan viselkedtek a pápai reformátusok a Rákóczi-szabadságharc idején.

A Rákóczi-szabadságharc történetírása most azzal fejezi ki tiszteletét iránta, hogy ezekben a sorokban felújította emlékezetét abban a reménységben, hogy vannak még lappangó kéziratai és ha ezek s főként a *Xeniolium Parnassum* felbukkannak, sor kerülhet művei kiadására.⁶⁰

*

⁵⁸ Felsőbányai István ref. lelkész önéletírása versekben 1740. *Cursus vitae Staphani Felsőbányai praedicantis ecclesiae H. C. addictae K. T. Lakiensis*. Érdemes idézni belőle a 29. strófát:

Balassa énekét katonásokon kül
Gyakran énekeltem Beniczkit e körül
Olvastam s mulattam magamat is ebbül,
Ha bánat érdekelt házamban vagy kívül.

⁵⁹ Életrajzát BADICS FERENC állította össze a *Proserpina elrablásához* fűzött jegyzeteiben. RMKT, XVII. sz.-beli magyar költők művei. Gyöngyösi István összes költeményei. II. 460–461.

⁶⁰ Lásd: TÓTH ENDRE: Lelkészi napló a 18. sz. elejéről. Kávinista Szemle. XII/1931. 104.

⁶⁰ Az az orvosi kézirat, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 811. sz. alatt őriz: *Casus Morborum varii, Manu propria consignati a D. D. Csuzi, amelyeket a Kézirattár katalógusa s utána Szinnyei II. Csuzi Cseh Józsefnek tulajdonít, valószínűleg Csuzi Cseh János munkája, aki valóban orvosdoktor is volt. Viszont egyetlen olyan adat sem került eddig elő, ami bizonyítaná, hogy Csuzi Cseh Józsefnek is volt orvosi végzettsége. — Az a kódex, amelynek fontosabb verses szövegeit BARLA SZABÓ JÁNOS közölte a VU, XI—XII/1864—1865. évfolyamaiban Irodalmi régiségek címen, említi fiának, Csuzi Cseh Jánosnak egy verses halotti búcsúztatóját: „Halotti versesetek. Köztük a híres Séllyei Istvánnak, a sokat szenvedett gálya-rabnak, pápai ref. lelkész és püspöknek neje Babos Zsuzsánna felett elmondott bucsuzó strophája Cs. Csuzi Jánosnak Pápán, 1717, die 24. 9-bris.” A kódex ma már ismeretlen, STOLL BÉLA is a Vasárnapi Ujságban közölt leírás alapján említi idézett bibliográfiájában. VU, XI/1864. 7.*

Végül fordítsunk figyelmet a Csuzi-kézirat egykori tulajdonosára, Kőrös Györgyre. A címlapon található feljegyzés szerint 1711-ben került birtokába. Kőrös nevét jól ismerjük Rákóczi életrajzából és a kuruc szabadságharc történetéből. Midőn 1709 végén megvált ura szolgálatából, s elbúcsúzott tőle, azt írta levelében, hogy 29 éve és 9 hónapja áll már a fejedelem szolgálatában.⁶¹ A szabadságharcot megelőző esztendőkből preceptora volt a fejedelemnek és 1696-tól 1701-ig vezetett számadáskönyve éppúgy fontos forrása Rákóczi életrajzának, mint az a másik számadás, amelyet mint főkomornnyik vezetett néhány éven át a szabadságharc vezérlő fejedelmének udvartartásáról. A szabadságharc kezdetén, 1703. augusztus 5-én vagy 6-án Rákóczi kedves szavakkal hívta magához diószegi táborából, s ez a levél híven tükrözi a fejedelem és Kőrös viszonyát: „Édes Kőrösi Uram, Tudom, már eddig hallotta Kegyelmed feltet szándékunknak mi voltát. Kire nézve már régen tudósítottalak volna, ha, bizonyos alkalmatosságom nem lévén, valami szerencsétlenségtől nem féltettem volna Kegyelmedet. . . . Hazánknak lévén szüksége egy sereg Boldog Asszony hadára, fogadását Kegyelmedre szántuk, annak Kegyelmedet kapitányává tévén”.⁶² Ez a levél jelentős dokumentuma Rákóczi Mária-kultuszának is, ezért segítséget nyújt ahhoz, hogy tisztázzuk a *Rákóczi buzgó éneke* szerzőségét.⁶³ Korábban Kőrösyt mint versszerzőt is emlegették. Két verset tulajdonítottak neki: *Mint az uton járó, ki két utra talál* kezdetű közismert éneket⁶⁴ és a marosvásárhelyi országgyűlésen Rákóczi köszöntésére készült három strófás költeményt: *Köszöntő vers Rákóczihoz*.⁶⁵ De egyik sem Kőrös alkotása: az első *A házasadástól vonakodó ember* sok variánsban ismeretes éneke,⁶⁶ a másik Ráday Pál munkája.⁶⁷

Kőrös György életrajzának elkészítése szintén egyik fontos feladata a Rákóczi-kutatásnak. Az ő személye és szolgálata révén lehetne legjobban megismernünk a fejedelem gyermekkorát, a szabadságharc előtti és utáni udvartartását, vallásosságának kialakulását és módosulásait, s a birtokos köznemességhez való viszonyát. S ami számunkra most a legfontosabb: Kőrös György kezelte mint főkomornnyik, Rákóczi könyvtárát. E könyvtárba tartozott Csuzi munkája, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio*, amely a szabadságharc bukása s Rákóczi távozása után maradt Kőrös kezében.

A Csuzi-kézirat és egy másik, Kőrös bejegyzésével ellátott könyv figyelmeztetésül szolgál arra nézve, hogy az a könyvtár, amelyet Rákóczi a szabadságharc folyamán gyűjtött össze, nem veszett el, hanem egyes darabjai magyar könyvtárakban lappanganak.

⁶¹ Kivonatát lásd THALY KÁLMÁN kuruckori okmánygyűjteményében: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XX. 298. l.

⁶² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. V. 3. a/c.

⁶³ Először BADIÓS FERENC az ItK, XXXVII/1927. 87–91. adta ki Két kuruckori költemény címen, újabb kiadása a Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig (Magyar Klasszikusok) Bp. 1953. c. gyűjteményben 271–174.

⁶⁴ Lásd STOLL BÉLA i. m. 92. tétel.

⁶⁵ Először az ItK, III/1893. 254. l. jelent meg, majd Gulyás József ismertette az ItK, XLVI/1936. 104. Egy Rákóczi-ról szóló ének szerzője címen. — Ezt a verset Thaly Kálmán ki akarta adni az Adalékok tervbe vett kötetében a következő jegyzet kíséretében: „E három versszakot a fejedelem régi hű főkomornnyikja és munkácsi tisztartója, a vén Kőrös György kezeirésével írva találjuk Kálnásy Jánosnak Munkács városából, 1709. május 28-kán hozzá intézett levele üres hátlapjára, a kir. kamarai levéltár rendezetlen actái között. Töredéke-e ez valami hosszabb üdvözlő versnek? vagy csak ennyiből állott s a fejedelmi urát gyermekéke óta imádásig szerető hű öreg komornnyik poétaságig buzduult valamely lelkesült pillanatának rhapsodisticus szüleménye? — nem tudjuk. Az utolsó versszak szerint 1707 tavaszáról valónak kell lenni: mert Rákóczi ekkor foglalá el ünnepélyesen erdélyi fejedelmi székét.” — Ujra kiadva a Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig c. idézett gyűjteményben, 338.

⁶⁶ Megvan az említett Illyés-féle kéziratban is. BARLA SZABÓ JÁNOS közli A házasság nehéz voltáról címen. VU, XI/1864. 431.

⁶⁷ Tárgyalja GORZÓ GELLÉRT: Rádai Ráday Pál c. munkájában (Bp. 1915) 149–150.

JOSEPH CSUZI CSEH, UNKNOWN WRITER OF THE RÁKÓCZI TIMES

The life and works survived in manuscripts of Joseph Csuzi Cseh (d. 1731), a Hungarian writer unknown so far, are reviewed in the study. He was a preacher at Pápa, most important town of the transdanubian Calvinists. He was passing the years of the Rákóczi War of Independence (1704—1710) in exile among Rákóczi's soldiers fighting against Habsburg oppression. It was at this time (1705) that he wrote his lengthy verse of welcome entitled *Xeniolium Parnassum* to the leader of the Hungarian insurgents fighting for freedom, later (in 1707) his chief work entitled *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio* in honour of Rákóczi, Commander Prince of the war of independence. This work in Latin, written in distichs, is the last specimen of the Hungarian genre called „fejedelmek tüköre” (Princes' Mirror, Fürstenspiegel), its first specimen being the original work of John Füsüs of Patak that gives instructions to the national princes of Transylvania about what a good prince should be like. J. Csuzi Cseh's work rises above the others in so far as it is not of theological view but one waiting for an up-to-date Hungarian state to be created by the Prince. The work is likely in relation to Adam John Weber's work entitled *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek Szükseges Ajandeki* (Princely Soul or Required Gifts of a Good Prince) translated from Latin into Hungarian by Michael Teleki Jr. (in 1639). J. Csuzi Cseh's lengthy Hungarian verse *De fertilitate Hungariae* is inserted in the study.

I.

Másfél évvel Martinovicsék kivégzése után Pozsonyban országgyűlésen találkozott az uralkodó és a magyar nemesség. Hívatlan vendégként ide érkezett a rendi érdekek mögé rendelt magyar kultúra egyetlen szabad nagysága, Csokonai Vitéz Mihály, „a legeurópaibb ember ebben az országban”.¹ Az ő elmúlt másfél éve szintén zaklatott volt, súlyos eseményei már egy életre szóló „múltat” jelentettek. Elegendő csupán egyetlen tekintetet vetnünk a rendek és a költő életének említett szakaszára, hogy a párhuzamot csak időben lássuk meg, hogy az egzisztenciális biztonság, az áhított nyugalom tökéletes kudarcát várhassuk egyikükre nézve. A történelmi körülmények utólagos elemzése mindenkit meggyőzhet arról, hogy a poeta vállalkozása, az országgyűlési uraknak adresszált folyóirat születése pillanatában pusztulásra ítéltetett. Bár ez az evidencia akkor jogosan került el a költő figyelmét, művének értékelésében a látszólagos következetlenség romboló feszültséget teremtett.

A felvilágosodás gondolatainak merész hirdetője, a már diákként országos híré tehetőség, Kazinczy, Dugonits és mások reménysége, a debreceni kollégium rettenthetetlen diákja, a kicsapott tekintély, Sárospatak igazságot kereső, nyughatatlan jogásza az utókor szemében folyóiratával urak dicsőítőjévé, hízelgő udvari poétává süllyedt.

A Csokonai-életmű jó néhány izgalmas vonatkozásának kutatói a Diétai Magyar Múza vállalkozásában és eredményében egyaránt csalódást éreznek, sem a Csokonait kényszerítő okokban, sem a Diétai Magyar Múza eredményeiben nem találnak kielégítő magyarázatot.

Már Kazinczy véleményében ott lappang a sommás elmarasztalás,² ennek töretlen érvényét a XX. századig bizonyítja Móricz Zsigmond tévedéseiben sem mellőzhető dolgozata: „sajnálni való aberráció” — írja a Diétai Magyar Múzsáról.³ Vargha Balázs az alapkonfliktusból vonja le a konzekvenciát: „Ennek a tervnek csak kudarc lehetett a vége: akár ebrúdon hajítják ki Pozsonyból, akár elfogadják országgyűlési poétának. Ha az első válik be, ő is osztozhatnak a bebörtönzött magyar frók sorsában, de ha a második, akkor költői becsülete is kockán forog.”⁴ Se szeri, se száma a Diétai Magyar Múzsát egyoldalú hatás alapján elítélő nyilatkozatoknak. Legtöbbször a politikai megalkuvást vetik Csokonai szemére, s bár Kazinczyban ez még másodrendű vád, később a legfontosabbá emelkedik. „Nyoma sincs többé a Bacsányik büszke, nagyratörő szellemének...”⁵ „holmi dicsőítő költeményeket, lusus poeticusokat készít az uralkodó pár magasztalására.”⁶ „A társadalmi forradalmár loyalis politikussá szelídül”⁷ A marxista irodalomtörténetírás e vád szívósságát és veszélyességét egyaránt helyesen érzé-

¹ ADY ENDRE: Az irodalomról. Bp. 1961: 123.

² Pályám emlékezete, IV. könyv, 6. fejezet. Bp., é. n. („Csokonai az 1796-i diétán nagyon nem jó fényben mutatá magát.”)

³ MÓRICZ ZSIGMOND: Válogatott irodalmi tanulmányok, Bp. 1952: 69.

⁴ VARGHA BALÁZS: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1954: 60.

⁵ HORVÁTH CYRILL bevezetése Csokonai Összes művei előtt, Bp. é. n. I: 5.

⁶ HARASZTI GYULA: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1880: 81.

⁷ OLÁH GÁBOR: Csokonai. Bp. 1928: 5.

keli, mikor a helytelen magyarázatok közül erre összpontosítja támadása ösztüzét. Ennek a kritikai küzdelemnek igen fontos eredménye, hogy Csokonai megszabadul a szolgálalkúság és a világnézeti hűtlenség vádjától, Waldapfel József, Vargha Balázs, Szauder József és Pándi Pál tanulmányai objektíven mutatják ki e vádak tarthatatlanságát.⁸ Természetes azonban, hogy a legfontosabb, az ideológiai küzdelem az egész Csokonaiért több korábbi vád visszaverésétől vonta el az erőket. Pedig a Diétai Magyar Múzsza első nagy hatású elutasítása elsősorban nem világnézeti vagy etikai gyökerű volt, hanem éppen — művészeti, esztétikai. Kazinczy említett soraiban a primer támadás az ízlés felől próbálja lehetetlenné tenni a Diétai Magyar Múzsát, s ezzel együtt — de rosszindulat nélkül — magát Csokonait.⁹ „Nagy része a Csokonai vétkének csak annyiban övé, hogy mindent ada, amit tőle kívántak, s mindjárt adá, mihelyt kívánák; s talán még inkább az, hogy tovább nem élt, s vétkei meg nem igazítható, igazíthatatlan darabjait el nem égetheté.” A művészi formamunka elseitése, a csiszolás elmulasztása, az alkalmi költészet vállalása Kazinczy legszigorúbb, ízlésjellegű bírálata. Ez a vád szintén visszatért, hagyomány lett, Móricz színes stílusában például: „Sok versben egy-egy sor, egy-egy fordulat az ő egészséges, ötletes friss szellemére vall, de az óriási tömeg, a hazafias, tömérdeksoros cantaték, e ropogó bombasztikus riadalmak; mind alkalmi stílus Csokonainál csak. Sok olyan rész van bennük, amit sem akkor, sem most nem lehetett elolvasni sem.”¹⁰ Ferenczi Zoltán a maga pozitívista monográfiájával kísérletet tesz a művészi elmarasztalás enyhítésére, szüksézáví megjegyzései például sokat mondanak az alkalmi versek költői remekléseiről.¹¹

Az esztétikai és a politikai kifogást együttesen tartalmazza Vargha Balázs 1954-es könyve. „A kinyomtatott verseket persze nem menti az, hogy ezeket a műveket maga is költőietlennek nyilvánítja. Bármennyire lenézte Pozsonyban írt verseit, és bármilyen közömbösen fogadta a közönség is, mégis csak a császári hadvezetést akarta velük támogatni.”¹²

A Diétai Magyar Múzsza „gyenge oldalai” között találják egyesek a szerkesztést. „Tulajdonképpen nem is igazi folyóirat, hanem a költő verseinek kiadása . . . Nem tisztán költői cél lebegett szeme előtt. Alkalmi versekkel és hízelkedésekkel töltötte meg *Múzsáját* és magát minél előnyösebb színben igyekezett feltüntetni. Hogy összes próbálkozásai kudarcot valótak, előrelátható volt, és a *Diétai Magyar Múzsának*, mint szépirodalmi folyóiratnak, nincs jelentősége.”¹³

Ilyen vélekedések nyomán a Diétai Magyar Múzsza jelentőségének, eredményeinek teljes bagatellizálása már nem meglepő. Egyöntetű a megállapítás: mecénást nem sikerült szereznie a költőnek, az alkalmiság, mint egyetlen igazi ok kudarcot érlelt, a művészi és az eszmei cél egyaránt csonkulást szenvedett vagy éppen torznak született, s így a se hideg, se meleg ítélet is kétes értékű: „E művével . . . először jelent meg az irodalomban, s ebben áll jelentősége.”¹⁴

A mai kutatók az életmű és az írói pálya értékelésére nézve körültekintőbbek, különösen a világnézeti mérlegelésben. Waldapfel József külön figyelmeztet arra, a költő „hogyan vergődik nagy mondanivalója közlése és a megjelentetéshez szükséges alkalmazkodás között”,¹⁵ utal az érdekes kétarcúságra: „Néha szinte mintha úgy írna, hogy ne bosszantsa meg, vagy

⁸ WALDAPFEL JÓZSEF : Az igazi Csokonai. It, 1949 : 40—58. — SZAUDER JÓZSEF és VARGHA BALÁZS polémiája It, 1951 : 125—128., 338—342. — PÁNDI PÁL : Jegyzetek Csokonai Vitéz Mihályról. Csill., 1951 : 219—232.

⁹ Kazinczy összetett, árnyalt, de mindvégig jóindulatú Csokonai-értékelésére BÁN IMRE professzor figyelmeztetett.

¹⁰ I. m. 68—69.

¹¹ FERENCZI ZOLTÁN : Csokonai. Bp. 1907 : 69—70.

¹² I. m. 61—62.

¹³ PONGRÁCZ ALAJOS, ifj. : Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Bp. 1930 : 13.

¹⁴ FERENCZI : i. m. 69.

¹⁵ WALDAPFEL JÓZSEF : A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1957 : 268.

éppen kielégítse a nemes közönséget, de azért a késő utókor is megérthesse igazi mondanivalóját." (Uo.) Révész Ferenc finom megfigyelést közöl arról, hogy a nemesség és Csokonai „azonos jelszavakkal más-más cél érdekében bírálta”.¹⁶ Az utóbbi évtized eredményei köréből már kiemeltük a világnézeti értékelést, *Az estve*, a *Zsugori uram*, a *Magyar! Hajnal hasad!* s néhány más vers világosan felismerhető antifeudális mozzanatai mellett rámutattak az 1741-es diétáról készült alkalmi kantáta felvilágosult szemléletére, utaltak II. József rokonszenves bemutatására. Ezek a kutatások elfogadhatóan indokolták Csokonai feltűnő franciaellenességét: a kedvezőtlen fordulat, a felvilágosult állameszmény háttérbe kerülése a nagy forradalomban megtévesztette a költőt.¹⁷ A végső jelentőséghez tehát hozzáfűzhető, hogy Csokonai lírájának fővonala a Diétai Magyar Múzsában és utána is a felvilágosodás, bár közvetlen politikai vonatkozásban olykor helytelen választ ad.¹⁸

A Diétai Magyar Múzsza különféle szempontú bírálati önmagukban igen meggyőzőek, de magát a kiadványt olvasgatva egyre nagyobb elégedetlenség támad bennünk velük kapcsolatban, s ennek okát a sokféle szándékot sűrítő folyóirat egyoldalú értékeléseiben látjuk, belőlük töretlen egész képet nem nyerhetünk.

Véleményünk szerint Csokonai „sajátos folyóirata”¹⁹ világnézeti, művészeti, egzisztenciális, zsurnalisztikai; bevallott, leplezett vagy tagadott szándékok dialektikus egésze, komplex koncepció eredménye, melyben a részek igazi értelmet csak összefüggéseikben nyerhetnek.

A koncepciót próbáljuk bírálni a következőkben, segítségül kérve a történelmi helyzetet, a költő pályájának tanulságait, a kéziratot Számvetéseket²⁰ és az eredményt: a Diétai Magyar Múzsza nyomtatott szövegét.

II.

Csokonai mecénást keresett Pozsonyban, s e közismert ténynek közismert okai vannak: Sárospatakról kódos elképzelésekkel eredt útnak, felégetve maga mögött a kisszerű, de biztos élet lehetőségeit. A Magyar Hírmondó 1794-es híradása, különféle pesti kiadási ígéretek után, a kuruckodó Pálóczi Horváth nyílt szavainak bátorítását biztosan melegen őrizve,²¹ tarsolyában remekművekkel bicskei barátjánál tőprengett a jövőn, amikor híret vette a diétának. Folyóiratának első száma november elsején jelent meg, s így jogos a feltevésünk, hogy október második felében már Pozsonyban lakott a költő. Ha pedig e napok országos nemesi hangulatát mérlegeljük, vállalkozását nem fogjuk a felvilágosult költő naivitásának tekinteni.

Az országgyűlés híre, az uralkodó segélykérése a közeledő francia támadásra való tekintettel, s erőszakos tiltakozása minden más országgyűlési téma ellen — erélyes fellépést váltott ki az ellenzéki nemesség körében. Somogy követe, Czindery Pál — gróf Festetich sógora! — október 20-án elhangzott beszédében rendkívül bátran tárja fel a császár szándékait, s a török által szorongatott magyar nemzetet sokszor zsaroló németekről szólva merész historiai párhuzamot alkalmaz: „Mink is tehát, a mint a francia veszedelem nyomja a német birodalmat, használjuk ezen szempillantást arra, hogy szintoly csendben és törvényes orvoslását nyerhessük régi és mély sebeinknek.”²²

Czinderyt ugyan kitiltották Pozsonyból, a Béccsel szemben önmaga érdekeit védelmező megyei nemesség hangja azonban mégis megszólalt az országgyűlésen, ennek eredményeként

¹⁶ Csokonai Vitéz Mihály, h. n., 1951 : 65.

¹⁷ PÁNDI : i. m. — WALDAFFEL : i. m.

¹⁸ PÁNDI : i. m. 229.

¹⁹ WALDAFFEL : A magyar irodalom a felvilágosodás korában. 244.

²⁰ A témára JUHÁSZ GÉZA professzor hívta fel a figyelmemet. Ezért s a sokoldalú segítségért — többek között a kéziratot Számvetések másolatainak kölcsönzéséért — itt szeretnék köszönetet mondani.

²¹ JUHÁSZ GÉZA prof. szíves szóbeli közlése.

²² Egy híres beszéd. Haz, 1887 : 345.

két követet hazaküldtek.²³ Ez a gerinces magatartás Csokonainak rokonszenves lehetett, s jogos reményeket támasztott benne költeményeinek kedvező fogadtatására.

A felvilágosodás korának bonyolult, átalakuló társadalmi kapcsolatai 1796 végén újra megtévesztő alakzattá rendeződtek, a felvilágosult költő néhány pillanatra azonos alapokat érezhetett maga és a nemzeti jogokat ésszerű okokkal védelmező gazdag nemesség alatt. A Diétai Magyar Múza első három száma az *uralkodó házról említést sem tesz*, s különösen tüntető ez a mellőzés a kezdő versben és az *Előbeszéd*ben. A bécsi udvar és a magyar nemesség között érezhető feszültséget Csokonai figyelembe vette, s a két társadalmi erő közül az adott pillanatban a tényleg haladóbb nemesség mellé állott. A Diétai Magyar Múza alapkonceptiója tehát a történelmi helyzet biztatására alakult ki, a különleges, átmeneti helyzet nélkül értelmét veszti. Ennek a látszólag haladó nemesi álláspontnak találkozása a felvilágosult gondolkodóval indokolhatja a Diétai Magyar Múzában frissen felbukkanó franciaellenességet: már az országgyűlés megnyitása előtt, a II. számban őszinte hévvel biztat a költő „Páris' nadrágtalan asszonyi népe” ellen. Nem a bécsi udvar védelme, hanem a Czindery beszédében is súlyt nyert nemzeti érdekvédelem diktálja a sorokat, a költő hitt az ellenzéki nemesség franciás rémképeinek. Bár „Csokonai nem láthatta világosan az európai politika fordulatait”,²⁴ jó érzékkel vette észre „a francia forradalom fejlődésének megtorpanását” (uo.), s a francia forradalom eszméinek leghűbb magyar őrzője árulás nélkül fordulhatott szembe a *támadó* franciákkal.

A Diétai Magyar Múzában tehát a különleges történelmi állapot és Csokonai kiszolgáltatott helyzete pillanatnyi, de reális szövetségesként szerepel! A koncepció elemzésének minden meglepő eredménye ide vezethető vissza: a költő bízott a dermedt hangulatból országgyűlésre szólított és bátran fellépő magyar nemességben, a rendi érdekek ravasz védelmezése természetes indokokat kapott, Csokonai már nem is látott egyéb célt maga előtt, mint ezzel a nemességgel elfogadtatni alkotásait.

Az *Előbeszéd* szerkesztői vallomása szerint bölcselkedni és tréfálódni szeretne a Diétai Múza, szeretne mindenkinek tetszeni, bár tudja, mennyire lehetetlen az. A zsurnalisztika bontakozó hagyományai szerint alázatossággal ajánlja a nagyérdemű olvasóinak a verseket.

Első számvetése leghaladóbb verseinek kiadását tervezi, köztük *Az estvét* és a *Konstancinápolyt*. Be nem vallott célja tehát a felvilágosult eszmék hirdetése, ugyanazzal a költői bátorsággal, mely 1795 előtt bontakozott hazánkban, s melynek Czindery beszéde nemesi-politikai párhuzamát szolgáltathatta. Csokonai eredeti koncepciójának mérlegelésekor ez az első számvetés az irányadó, mert a másodikat a cenzor durva beavatkozása után, tehát nem saját jószántából készítette.

Magából a Diétai Magyar Múzából olvasható ki egy-két tudatos összetevője az elképzelésnek: a felvilágosult eszmék hirdetését összekapcsolja egy divatos témának, a zsugoriságnak az ostromozásával. A közvetlen egzisztenciális cél, a nemesség adakozó kedvének serkentése túlságosan feltűnő ahhoz, hogy ne vegyünk észre, de a költő szerves, sokoldalú célrendszerében méltó módon jelenik meg, mintegy tanúsítva a mecénáskeresés elvi másodrendűségét. Feltűnő a törekvés arra is, hogy minél több elkészült művét kiadhassa, erről még a kronológiával kapcsolatban szólni fogunk. A költői sokoldalúság bemutatása, az alkalmi versek művészi lehetőségeinek színvonalas kibontása, az aktualitás kerülése következetesen érvényesül, körültekintő tervezésre és a körülményekhez képest részletes koncepcióra vall.

Az, hogy Csokonai pártfogót keres a nemesség körében, bizonyos mértékig megszorításokhoz vezet. Kénytelen elviselni a cenzúra garázdálkodását (a Diétai Magyar Múza 47 összes „közleményének” 38 régebbi keletkezésű művéből 6 bizonyosan csonka lett, köztük *Az estve*, a *Magyar! Hajnal hasad!*, *A hír*, *A földindulás*, átfestődött az egyik legmerészebb, *A had* stb., tehát az antifeudális mondanivaló legélesebb hordozói; a *Konstancinápoly* s *Az álom* töredéke-

²³ HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. Bp. 1873: 203. skk.

²⁴ VARGHA B.: Csokonai V. M. I. m. 59.

sen sem jelenhetett meg,²⁵ kénytelen az egybegyűlt nemességet teljes bizalmáról biztosítani, a nobilitás hiúságát legalább a korabeli zsurnalisztika szintjén legyezgetni (I : *A Rendekhez, Előbeszéd*, II : *A mostani háborúban vitézkező magyarokhoz*, III : *A magyar Gavallér*, IV : *Látás*, V—VI—VII : *Az 1741-iki diéta*), tartania kell magát az *Előbeszéd*ben vállalt programhoz, a bölcselkedő írásközléséhez (pl. I : *A szinesség*, II : *Az ősz*, III : *A' Nyár, A tengeri háború*, IV : *A Hír, A' Tél*, VII : *Barátságos butsvétel*, VIII : *Az én vagyonom*) és a „néha-néha” tervezett tréfálódáshoz (I : *Asztali dal, Egy orvosnak sírverse*, II : *Rut ábrázat s szép ész, Miért ne innánk?*, III : *A matska és a sajt*, IV : *Részletek A' Télből*), végül némely alkalmi, aktuális verseket kellett írnia (ezek száma mindössze öt — a bevezetőkkel együtt —, de a Denis-vers fordítása és *Az 1741-iki diétáról* szerzett önálló kantáta terjedelmes szövegeivel nagyjából három teljes számot töltene meg, s ez nem csekélység az összes tizenegyhez képest).

A haladó eszmék vérbefojtója, a bécsi császár és a pillanatnyilag ellenzéki magyar nemesség konfliktusában az egyetlen reális társadalmi segítséget Csokonai nem ok nélkül várta a nemességtől, bár hamarosan csalódva kellett látnia szívesen táplált reményeinek, lelkesedésének értelmetlenségét, az ellenzéki nemesség önző meghunyászkodását, udvar és nemesség ellentétének felszínességét. A folyóiratot tervező, indító költő azonban még bízik a bátor szókimondás, az új nemesi hangnem tartósságában, bizakodása, reménykedése így világnézeti és művészi serkentést is tartalmazott. Gátlás nélkül tervezi legforradalmibb verseinek közlését, s mikor a számára kevésbé mozgékony, régiesen éber cenzúra megrostálja vagy meghúzza műveit, akkor sem kedvetlenedik el. Ezzel magyarázható, hogy bevallott és megtartott programja mellett olyan általánosan gyönyörködtető műveket ad ki, amelyek nem csupán a művelt ízlés, hanem a felvilágosult gondolatok vonzó gazdagságával egyaránt alkalmasak a költő iránti érdeklődés és rokonszenv felkeltésére (I : *Az estve, A' szépség*, II : *A Rózsa, Hívása a Múzsának*, III : *A' Viola, A' rövid nap s hosszú éj*, IV : *Hány a' Grácia?*, VII : *A' bukkal küszködő*, VIII : *Afigefa, Az Ekhóhoz, Ének a' Tavaszhoz, Szitzilia és Neptun, Felvidulás, A madár a szabadságba*, sőt végül egy egész színdarab: IX—XI : *Angelika*). Mindez magyarázatot ad arra, hogy a Diétai Magyar Múzsának talán csak két darabja van, melyben a felvilágosult ízlés és világnézet műfaji igénytől jelzett mértéke észlelhető ne lenne (*Előbeszéd, Látás*). Az alkalmi versek közül a *Rendekhez* frott konvencionális dicsőítő felvilágosult nézeteket rejt („Lakjék az Érdem Lelke közöttetek” stb.), *A mostani háborúban vitézkező magyarok* franciaellenessége és harci buzdítása a francia forradalom változásaival s az ennek nyomán ébredt költői csalódással magyarázható, a nemzeti virtus élesztgetése a nemzeti lét védelmére céloz. *A Látás* Denis „hideg versének” fordítása, *Az 1741-iki diéta* — mint már az idézett forrástanulmányok meggyőzően igazolták — a felvilágosult uralkodóeszmény igazi dicsőítése, Mária Terézia és II. József emlékének helyes értelemben vett megbecsülése.²⁶

Csokonai bizakodása az udvarral ellenkező nemességben érthetővé teszi a humanista felvilágosult eszmekör elemeinek feltűnő sokaságát a megfogalmazott programpontok anyagában is. A bölcselkedés-gyönyörködtetés és a tréfálózás-szórakoztatás említett művei (*Az estve, A szinesség, A szerencse, Rut ábrázat s szép ész, A Rózsa, Az ősz, Hívása a Múzsának, Serkentése a Múzsának, A Nyár, A tengeri háború, A rövid nap s hosszú éj, A matska és a sajt, A Hír, Október, A Tél, A kevély, Barátságos butsvétel* stb.) a humanista topika mellett erősen felvilágosult gondolatok közvetítői: párhuzamot vonnak a „szegény pásztorok s munkások” természetes élete és a „kényes nagy világ” között, védik az egyszerű igazmondást a kétszínűséggel szemben, a virtust és a bölcsességet dicsőítik, a költészet tiszteletéről szólnak, gyönyör-

²⁵ A kéziratok Számvetések tanúsítják, hogy Csokonai ki akarta adni őket! Az I. Számvetés a cenzúra előtti szabad tervezés, de címeiből csupán 19 azonosítható a Diétai Magyar Múza darabjaival, így a régebbi versekből megjelenteknek csupán fele. Ezek után a költő gondosan jelzi a sorpárokat, így a Diétai Magyar Múza szövegeivel összevetve a csonkítás mértéke pontosan felmérhető.

²⁶ A „kalapos királyban” Mátyás újjáéledését „jósolja!”

ködnek a természetben, kinevetik az úri mulatozást, s még szentimentális túlzásaikban is lappang valami társadalmilag merész következtetés (abból pl., hogy jobb a szegénynek, mint a gazdagnak, a versszövegek alapján egyenesen kiolvasható a morális-társadalmi ítélet: a szegények jobbak, mint a gazdagok).

A zszurnalisztikai eszközöket Csokonai a fenti cél érdekében alkalmazza, s a különleges forma, a folyóirat, szintén rejt fekéző és hasznosítható módszereket. Lehetővé teszi a költőnek az urak rendszeres tapintatos figyelmeztetését, a „tudós koldulás” permanenciáját (I : *Zsugori uram*, II : *Serkentése a Múzsának*, III : *Asztali dal*, IV : *A Tél*, VII : *A kevély*, VIII : *Az én vagyonom*), a költői tehetség sokoldalú bemutatását. Természetfestés, tájhangulat *Az estvében*, háborús „vér-patakok” s „rettenetes dörgés” *A mostani háborúban*, gyönyörködtető szellemesség *A rut ábrázat s szép észben*, mozgalmas életkép *Az ősz* ciklusában, divatos vigadozás a *Miért ne innánk?* soraiban, könnyed melankólia *A rövid nap s hosszú éjben*, gazdag költői eszközök, verselési bravúrok *Az 1741-iki diétában*,²⁷ játékoság és vidámság a tréfás versekben, szatíra és gúny *A kevélyben*, humanista nyájasság a *Barátságos butusvételben*, fordítói készség minden témában, zenei érzékenység pl. *A bukkal küszködőben* — szinte a humanizmus sokoldalú költőideáljaként mutatja be Csokonait, a munka felvilágosult-demokrata dicsérete pedig gyakori felbukkanásával (az említettek kivül pl. *A Nyárban*) már a tematikában többre is utal. A költő műveinek folyóirat formában megvalósított kiadása képes eltérni olyan szélsőségeket, mint *Az este*, a *Magyar! Hajnal hasad!* vagy *A Dugonits oszlopa* felvilágosult, egyértelműen bátor gondolatai mellett feltűnő alkalmi versek bizonyos megalakulása vagy alkalmazkodása, mint a háborúskodással kapcsolatos annyira kettős, ellentétes álláspont *A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz* s *A had* soraiban, mint ami az azonos hanghordozású panegyrišek gondolati anyagát jellemzi pl. *A Rendekhez* írott bevezetőben és *A Dugonits oszlopában*.

Az adott keretek azonban korlátozzák is a költőt. Nem adhatja ki korábban kijelölt minden versét sem a folyóirat szabványmérete, sem a cenzúra ügyeskedése miatt, vállalnia kell alkalmi versek írását és közlését, s a sokszínűség kedvéért olykor kevésbé súlyos műveket kell előnyben részesítenie.

Nem hiányozhatott Csokonai koncepciójából, természetesen, kész verseivel való számvetése sem. Az újabb kutatások pontosan kijelölik a Diétai Magyar Múzsába szánt költemények forrását, a Zöld kódex verseinek egy csoportját.²⁸ Az 1795-ös Első katalógus²⁹ több mint másfél száz műve mindenestre megengedte a költőnek, hogy igényes, megfontolt válogatást bocsásson közönsége elé, verseinek kész anyaga tehát a legkevésbé tekinthető gondkeltőnek. Csokonainak sokszínű s csaknem teljesen kidolgozott versanyag állott rendelkezésére. A Diétai Magyar Múzsára ebből származó egyetlen számottevő következménynek azt tartjuk, hogy a költő megjelenésre váró műveiből minél többet akart kiadni.

Az alkalmi versek közül *A mostani háborúban vitézkedő magyarokhoz* és *Az 1741-iki diéta* semmiképpen sem gondolatainak erejével ragad meg. A költői lelkesültséget szerintünk az elsőben teljesen, a másodikban pedig részletenként a megragadott művészi feladat ébreszti. A klasszikusokon, eposzi jeleneteken Csokonai már diákkorában sokat elmélkedhetett, s költői eszközeinek tára nem nélkülözhetette a háborús és más tömegjelenetek, vagy éppen a patetikus nemesi szólamkezelés technikáját sem. A művészi feladat vonzását annál is inkább éreznie kellett, mert korabeli példák nyomán hivatást érzett egy honfoglalási eposz alkotására. Friss kutatások szerint ekkor már néhány hónapja körvonalazódott benne az Árpádiász-tervezet.³⁰ *Az 1741-iki diéta* nem minden részlete mutatja a gyors munkát, Mária Terézia vagy

²⁷ FERENCZI : i. m., i. h.

²⁸ JUHÁSZ GÉZA kéziratos közlése.

²⁹ Közölve : Csokonai Poétai Munkái. Debrecen 1955 : 295.

³⁰ JUHÁSZ GÉZA : Csokonai Árpádiásza. Acta Univ. Debreceniensis, 1958.

II. József emlékének költői megformálása tümelmekdik az alkalmi versezetek színvonalán, a művészi feladat vonzását e mű töredékes autográf-kézirat-tisztázata is támogatja.³¹ Az udvart dicsőítő egyetlen önálló műve ez a terjedelmes kantáta. Már többször említettük, hogy itt sem kerül ellentétbe alapvetően ellenzéki-nemesi orientációjával, hiszen Ferenc császár felvilágosult őseinek mértéktelen és őszinte dicsőítése a nyílt szó erejével hat: nem az élő uralkodót magasztalja a költő. Így érthető többek között elkésett örvendezése Károly főherceg *nagy port felvert* győzelme fölött:³² az újsághírek már november közepétől kiváltják az országgyűlés sorozatos gratulációit. 1741 emléke pedig szintén kettős célt szolgált: Denis versében a magyarság áldozatkészségét serkentette, a magyar nemesség előtt azonban ellenzéki biztatást is tartalmazott, hiszen akkor Mária Terézia a szorongató helyzetben sem feledkezett meg a nemzet ügyeinek megtárgyalásáról!

Csokonai nem a bécsi udvar támogatója Pozsonyban, hanem a nemességé. Denis művének fordítását alapvetően a nyomdász, Weber Simon sürgetésének tulajdonítjuk, szerintünk a Diétai Magyar Múzsza közömbös fogadtatása, az anyagi jutalom udvari reménye itt csupán másodlagos indok. Mindjárt a következő számtól közölt *Az 1741-iki diéta* szeretné jelezni a határt, ameddig Csokonai ebben a szorongató helyzetben meggyőződése alapján elmehet: a felvilágosult uralkodó-elődök megbecsüléséből valamit előlegezni a hízelgő köntösű, 1795 után először tárgyáló császárnak. A költő magatartása szerintünk alkalmazkodik a nemesség országgyűlési viselkedéséhez, bizalmat előlegezve közeledik a súlytalan zurnalisztika szintjéhez, de mindvégig fenntartja jogát és bátorságát véleménye kifejezéséhez, majd csalódottan, becsapottan, a remények foszlásán bizonytalan tűnődéssel, de a korábbi bizalmat szégyenkezés nélkül vállalva hagyja ott a várost. Az alapkoncepció elhibázott voltára csak idők múltán ébredhetett rá.

Nem vállalkozott lehetetlenre, de a hiba, a Diétai Magyar Múzsza többoldalú sikertelensége az alapkoncepció optimizmusában már adva volt. Csokonai a haladó köznemesség felépését várta az országgyűlésen, helyette elsöprő többségben egyezkedésre hajló, önző, nem a természetes, hanem pusztán a formális ellenállást jelezgető nemességgel találkozott. Olyan szónokló patriotákkal, akik a gravámenek ügyének elutasítását ugyan mélyszéges hallgatással fogadták, de azután kicsinyes ijesztgetésbe kezdtek, mondván: „hogy semmi nehézség és ország kívánsága a mostani országgyűlésen fel nem vétettetne, olly sérelmet vonna maga után, mellyet a késő maradéknak is megorvosolni nehéz lészen.”³³ A kedvező előjelekből Csokonai túlzottan általánosított, mert ez az önérzeteskedő nemesség ténylegesen gyorsan megalkudott, a teljes vereség után meg sem próbálta a király előtt elégedetlenségének kifejezését, tapintatosan, ovációk közepette búcsúztatta az uralkodót.

Ennek a történelmi tévedésnek következményei a koncepció egyéb vonatkozásaiban sem maradtak nyomtalanok. A könnyű szívvel kiadott, felvilágosult gondolatokkal telített versek nem találták meg olvasóikat, a felvilágosult gondolatoktól távol álló nemesség ízlése nem volt képes gyönyörködni sem a bölcsekedő, sem a tréfálódzó versekben, ennek a „közönségnek” a Diétai Magyar Múzsza gondolataival és ízlésvilágával együtt és egészében idegen volt. Az alkalmi kantáta őszintén lelkes jozefinizmusa kiket akart lenyűgözni? II. József csupán a felvilágosult haladás szemében lehetett igazán vonzó, a konzervatív nemesség mindig gyűlölte, s ráadásul a rendi öntudatot a nemzeti sérelmek indokoltan dúsították. Egy Széchenyinek rövid folyamodvány is elég lett volna, folyóiratnak reá s néhányukra nem lehetett támaszkodnia.

Kudarcba fulladt tehát a legfőbb cél, nem sikerült a költőnek elfogadtatnia magát felvilágosult eszmével, ízlésével, alkalmazkodási képességének teljes bemutatásával sem. A fiatal költő életművének, világnézetének és egzisztenciális helyzetének tükre, a Diétai Magyar

³¹ Debrecen, Kollégiumi Könyvtár, R. 788/2.

³² FERENCZI: i. m.; az újságok már nov. 1—11. között hozták a győzelmi híreket. 67—69.

³³ Az 1796.-i országgyűlés „Naponként-való jegyzései”; 65.

Múza erkölcsi és anyagi nyereség nélkül szűnt meg. A nemesség és később az udvar számára egyaránt sok volt még cenzúráltan is a felvilágosult, forradalmi gondolat, s kevés az engedmény, a megalkuvás.

A zszurnalisztikai eredmény — mint az egész Diétai Magyar Múza — kétarcú. A művei kiadásához pártfogót kereső Csokonainak sikerült művei egy részét kiadnia, közöttük számos forradalmi merészségű verset (*Az estve, Magyar! Hajnal hasad!*, *A Dugonits oszlopa* stb.), korábbi kiadási tervzetének legalább egy részét realizálnia. Sikerült az eredendően sokoldalúságra törekvő lapban művészi eszközeinek gazdagságáról, költői tehetségéről meggyőződen kedvező (!) és átfogó képet mutatnia, az anyagi kudarc, a várakozás megcsalátása ellenére művei kiadásának tervét leginkább megközelítő antológiát kibocsátania. Tervezett közönségének, a nemességnek nagy részét ezzel a sikerrel persze elriasztotta.

Megvalósított egy olyan folyóiratot, amelytől a szerkesztői gondot, a széles skálán mozgó tervezést, a koncepciót elvitatni nem lehet, s amelyben a közölt művek többsége a felvilágosodás legnagyobb költőjének remekműveit jelenti.

Mindezért azonban „fizetnie” kellett. Néhány, s főleg két terjedelmes alkalmi versét gondosan mért határokig engedte, honnan már veszedelmes szakadékok leskelődnek, világnézeti és művészi torzulásokat követelve. Csokonai meg tudott állni a szakadék szélén, de a más ízlésű Kazinczy ítéletét félreértő utókor inkább azon fáradozott, hogy a nehezen elkerült mélységbe taszítsa a költőt. Az egymást követő próbálkozások bizonyítják azonban, hogy sikert sohasem értek el. Napjaink mélyebb történeti vizsgálódásai végre talán reális helyére állíthatják Csokonai művét, a Diétai Magyar Múzsát.

Figyelemre méltó érdekesség, hogy csupán szépirodalmi lap s csupán a kiadó költő alkotásait tartalmazza, bár az Ausonius-átköltéssel éppen tizenegy fordítása föltétlenül színező jelenség. Az alkalmi versek miatt elmaradt az erkölcsi megbecsülés pontosan azoktól, akik egyébként felvilágosult gondolkodású és ízlésű műveket szívesen vártak volna. El kell ismerünk, hogy sokoldalú és elég súlyos kudarc, balszerencsés vállalkozás a Diétai Magyar Múza, emellett azonban vitatkoznunk kell azokkal, akik Csokonai távozását Pozsonyból Tempefői meneküléséhez hasonlítják. Lehet, hogy az ambiciózus nyomdász Csokonaival együtt anyagilag póruljárt, de minden bizonnyal kárpótolta őt a költő néhány alkalmi verse, mely tematikailag az ő hasonló próbálkozásaival találkozott. Weber költősködése Csokonai segítségével némi aktuális sikert aratott. Az anyagi veszteség semmiképpen sem teszi kizárólagossá Weber és Csokonai kapcsolatainak teljes megromlását, hiszen a következő évben újra közös alkalmi vállalkozásban találjuk őket.³⁴

III.

A folyóirat eleinte hetente egyszer, később kétszer jelent meg, az *Előbeszéd* szerint november elsején, keddi napon indult, s a következő számot is keddre ígéri. Az I. szám „elejéért” és az *Előbeszédért* a II. számban két árkussal szeretné kárpótolni olvasóit, ez azonban nem következett be, valószínűleg Weber miatt. Minden szám egy iv terjedelmű. Ferenczi szerint a heti kettőzés a IV. számtól kezdődik,³⁵ de erre vonatkozólag semmiféle bizonyítékot sem közöl, valószínűleg mechanikus visszaszámlálással jut el megállapításához. Így csupán az utolsó szám (XI.) jelent volna meg az országgyűlés befejezése után. A Diétai Magyar Múza Ferenczi-féle kronológiája már önmagában kétséges, újabban legalább az utolsó szám megjelenési időpontjának bizonytalanságát jelöli a szakirodalom.³⁶ A bizonytalanság az eddigi kronologizálással kapcsolatban csak fokozódik, ha a lap belső logikáját figyeljük. A IV. szám összes

³⁴ Csokonai életírói révén közismert, hogy az 1797-ben elrendelt katonaiállítási alkalmára Csokonai újra aktuális költői művet írt.

³⁵ FERENCZI: i. m. 67.

³⁶ DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805). Bp. 1941: 42.

újsga a korábbiakkal szemben, hogy Denis néhány lapnyi fordítását közli. Ha azonban a nyomdászt az országgyűlés munkájának hivatalos kezdete (nov. 9.) sem hatja meg, november 1. és 8. után a III. számot 15-én adja ki, teljesen indokolatlan a IV. számtól kettőzést remélnünk, az alkalmi fordítás egyéb versek körében túlzott hatást nem ígérhetett. Már az előbbi számok hűvös fogadtatása, a fenyegető üzleti ráfizetés nyomtatékosan figyelmeztethette Webert, s nem tudjuk elhinni, hogy a Denis-fordítás kedvéért kétszer vállalta volna hetente azt, amit egyszer is csak kockáztatva tehetett. Sokkal valószínűbb a következő, V. számot ugyanerre a hétre (Ferenczi valószínű feltevése szerint) péntekre tennünk. Az 1741-iki diéta a nyomdász számára sikert ígért, szubjektív buzzalmát reális üzleti számítás erősíthette, s minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a terjedelmes kantáta kedvéért vállalta a hetenkénti két szám kiadását. Az aktuális anyag gyors közvetítése üzleti érzékre vall, de közben Csokonai távolabbi célját is szolgálja: kiadásra szánt műveinek újabb teret nyerhetett a költő.

Alkalmi verseket mindenképpen írnia kellett, ezek rövid terjedelem esetén is helyet követeltek a tervezett régebbi művektől, s az országgyűlés rendkívül gyors befejezése sem járhatott Csokonai számára papírvesztéssel, ha a kétszeri megjelenést választja. Gazdasági szempontból a hosszú kantátáért nyert kétszeri megjelenés a költő előnyös üzletének tekinthető. E beosztás szerint azonban az utolsó két szám (X. és XI.) december 11-e, az országgyűlés befejezése után látott volna napvilágot. Mindez semmiféle nehézséget sem támaszt, a szerkesztési metódussal inkább igazolható.

Az utolsó három szám (IX., X., XI.) Metastasio *Angeliká*-jának fordítását tartalmazza. Az országgyűlés eseménytörténete (a látványos lelkesedést felváltó váratlan csalódás, a belső ügyek megoldatlansága, a sejtethető és mégis hirtelen berekesztése az ülésezésnek, az eredménytelenség és a meghunyászkodás) a Diétai Magyar Múza sikertelenségével együtt mintegy megmagyarázná, szimbolikus értelemmel gazdagítaná az *Angelika* előtti utolsó (VIII.) számban *Egy kesergő Magyar* szavaiban Csokonai vallomását:³⁷

Minden vigasság tőlem el távozott,
Vége minden örömemnek,
Szívem reményjében meg tsalatozott,
Nintsen nyugta bús fejemnek stb.

Ezután „közömbös” mű, a bájos *Angelika* következik. A Diétai Magyar Múza két folytatásos műve, *Az 1741-iki diéta* s az *Angelika* terjedelmében hasonló, de december második hetében Csokonainak már éppen a terjedelem miatt kellett félnie attól, hogy megtörik a kiadás terve. Korábban még lehetett reménykedni az országgyűlési „viaskodás” elhúzódásában, mert a gyors ügyintézés előzetes bejelentése ellenére a nemesség ragaszkodott a gravámenek megvitatásához, s rendi érdekeinek jogi megsértése korábbi lelkes áldozatkészségét pillanatok alatt elfeledtette. Az uralkodó azonban hajthatatlan volt, örült a megajánlásnak s igyekezett haza. A nemesség hangulata s egész magatartása jelezte, hogy a december 11-én haza induló király nélkül illetlennek látná az ülésezést, s december 9-én véglegesen eldőlt a december 11-i, hétfői befejezés. Számításunk szerint a legjobbkor, a legutolsó hihetően komoly tervezést engedő napon (amikor már mindent lehetett sejteni, de semmit sem lehetett tudni az országgyűlés befejezéséről), 9-én, pénteken jelent meg az *Angelika* első része, mintegy jelezve a koncepció tudatos beszűkítését, az egyszálú gyönyörködtető, mindenféle izgalmat nélkülöző művészi-kiadási terv kizárólagosságát. Így a további két folytatás az országgyűlés után következett, hogy a költő előfizetőit a mű befejezésével kielégítse. (További kárpótlást a később tervezett Nyájas Múzsával ígért nekik.) Nagyon valószínű, hogy a két utolsó szám egyikének sem kellett a korábbi napokhoz (kedd, péntek) igazodnia, sietős nyomdai munkával legalább az utolsó

³⁷ A Számvetésből és a Kiegészítő számvetésből egyaránt hiányzik!

számot be lehetett fejezni korábban, tehát Csokonai közlése a Magyar Hírmondóban,³⁸ december 15. hihetőleg a füzetek kötésének, a Diétai Magyar Múzsza nyomdai munkálatainak befejezéséként tekinthető.

Egy apróság figyelmeztető és minket igazol. Az 1741-iki diéta folytatásait a zárójelbe tett szövegszerű utaláson kívül más formai jegyek nem jelzik, ezzel szemben az *Angelika* folytatásai az utaláson kívül a Diétai Magyar Múzsza számait is zárójelbe teszik, így: (X), (XI.). Erre példát sehol másutt nem találunk, s mint „értelmezhetetlent” a Harsányi—Gulyás-féle kiadás teljesen mellőzi. Valószínűleg Weber vagy Csokonai szimbolikus jelzése ez, *utalás a diéta befejezésére*.

Véleményünk szerint a Diétai Magyar Múzsza indokolható kronológiája:

I: nov. 1. (kedd), II: nov. 8. (kedd), III: nov. 15. (kedd), IV: nov. 22. (kedd), V: nov. 25. (péntek), VI: nov. 29. (kedd), VII: dec. 2. (péntek), VIII: dec. 6. (kedd), IX: dec. 9. (péntek), X. és XI: dec. 12—15. (kedd—csütörtök).

Лайош Суроми

ПОЭТИЧЕСКОЕ НАМЕРЕНИЕ И ХРОНОЛОГИЯ В ЖУРНАЛЕ «ДИЭТАИ МАДЬЯР МУЖА» (ВЕНГЕРСКАЯ МУЗА ДИЭТЫ — ФЕОДАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТА)

Наиболее выдающийся поэт эпохи просвещения, Михай Чоконан Витез с 1-го ноября до 15-го по поводу сессии парламента в 1796 г. издал «особый журнал», материалы которого он составил из своих более ранних стихотворений, отражающих революционные или же гуманистическо-просвещенные идеи и из нескольких случайных произведений. Историческим исследованием доказано, что поэт не поддерживал венский двор, но он стремился получить поддержку со стороны дворянства, которое моментально находилось в оппозиции и смело выявило свое мнение. Неудача объясняет тем, что он слишком уверил в последовательность дворянской оппозиции. Марксистские исследования освободили его от обвинения с идеологической и моральной точки зрения соглашательства, но мировоззренческие, экзистенциальные, художественные, журналистические, диалектические концепции, уплотняющие выявленные или же скрытые даже и отрицательные намерения, требуют дальнейшие анализы. Даже и сегодня видно, что Диэтаи Мадьяр Мужа представляет собой двулицее явление, изо всех точек зрения. По нашему мнению журнал не содержит никаких презираемых искажений, и, таким образом, он отражает реально связь исторического момента с индивидуальным положением поэта. Историческое воззрение не допускает снизить ценность начинания Чоконани и успехи его журнала.

В очерке на основе внутренних данных журнала как и нескольких более новых внешних наблюдений уточняется ранее установленная хронология выпуска журнала. Согласно этому, в порядке издания журнала, всего 11 номеров, он издан дважды в неделю начиная с пятого номера.

³⁸ 1796. 52. sz.

BARTA JÁNOS

EGY KÜLÖNÖS IRÓ SÖTÉT VILÁGA

(Számvetés Tolnai Lajos körül)

(Második közlemény)

Elbeszélő technikája

Nézzük meg most ezt a háborgó, lobogó epikus művészetének külső, technikai-műfaji oldaláról: figyeljük meg a belső hullámverésnek formai tükröződését. Talán csak azért, hogy a viszonyítás elemzésünket megkönnyítse, idézzük fel az objektív nagyepikus hagyományos, klasszikus ideálját: ő az, aki kívüláll a cselekmény menetén és fölötte áll szereplőinek; éles, elemző szemmel lát, megőrzi az empirikus epikai perspektíva egységét (legalábbis uralkodó szint gyanánt), és higgadtan, egyenletesen halad közlésében — mozzanatról mozzanatra. Előbb már idéztem Arany követelményét: az olvasónak „rá kell feledkeznie” a mű világára — s ha esetleg nem írott epikát, hanem szóbeli, népi mesélőt képzelek is el —, a mesélő a maga személyében nem fontos, csak mint mesélő válik érdekessé.

Tolnai túlnyomórészt tartja magát a harmadik személyes közlésmódhoz; egy-egy elbeszélését mondja el első személyben (*Hogy a tojás? Éhes a haza!*), de szerepe itt sem megy túl a szemtanú, közvetítő elbeszélőn; ami történik, nem ővele történik. Mégis, olyan epikus ő, akit minduntalan előntenek a szubjektív hullámok, aki nemcsak mint ihletett epikus, hanem a maga empirikus személyével, féltve őrzött sebeivel és sérelmeivel van jelen elbeszélés közben. Már idéztem néhány példát, ahogy valósággal „kiszól” a regényből az olvasóhoz. De olykor ugyanúgy belép az író a szereplők közé: akivel rokonszenvez, attól nem sajnál egy-egy közvetlen jótanácsot, figyelmeztetést: „különb, tisztes ősz férfiú, ne csak arra gondolj, amik aggodalmat okoznak szerető atyai szívednek, hanem a szép jövődre is, mely az új mezővárosban, a szép rokonságban kedves leányodra vár. Igen, erre is jó gondolni.” Az *urak* tiszteletesének szól ez, de mintha a malícia is öltögetné a nyelvét: később megtudjuk, milyen szeretettel fogadja az új rokonság Bokros András feleségét. — „Megjött a legkedvezőbb alkalom. Fordulj egyet, csak egy kicsit fordulj, amekkorát egy szűk udvaron a megrakott terhes szekér: s az élet ismét zavartalan, áldásdús folyamatot vesz”. A *polgármester úrnak* szól ez a jótanács, s könnyen rájövünk a funkciójára is, ha hozzáolvassuk azt a hosszabb kioktatást, amelyben Tarczali Tamást részesíti: hogyan kellett volna a saját maga fogadtatását megszervezni. (1962-es kiadás 90—91. l.) A jótékony oktatásból a gúny kísérő hangját halljuk ki, amely Marosvásárhelynek és személyes ellenfeleinek szól. Tolnai itt is azért tőri át a hagyományos elbeszélő formát, hogy pörölgjön sorsával és embertársaival — a maga vélt vagy valódi igazáért.

Pozitív vagy rokonszenves hősei iránt olykor őszinte lírai részvét buggyan ki belőle — van ebben valami a romantikus eposz és ballada hagyományából. „Merre, Ozul, haragos kúnok fejedelme, hadaddal?” — kérdezi hőst Vörösmarty. „Márton Sándor, menj fel, állítsd meg a sorsot, hátha csak egy szavadba kerül?” — biztatja hőst Tolnai. S az ilyen részvét olykor szélesebb hullámokat ver; a nagyravágó Bokrosné végigviszi a rangkórság, a pazarlás, az öncsalás, a fokozatos lezüllés kálváriáján, de amikor szegény öregasszony halálát érezve kitagadott fiánál keres menedéket, mintegy maga kíséri el odáig:

„Eredj, fordulj be szegény öreg asszony bátran, ne szégyeld, hogy rongy cafat rajtad a ruha, ne szégyeld, hogy a szemed közé néznek; ne tudd most, hogy csak csontod, bőröd, mint egy hánytvetett özvegy asszonynak, s hogy a régi díszből, méltóságodból még csak

egy szemecske sincs se testedben, se lelkedben. Szállj le, köszönj vidáman, úgy illik, ahol jó elébed fiad, András ; vagy sirj és áruld el : fiam, gyermekeim, én nyomorult vagyok, igen, igen, nyomorult, ne verjete ki, hadd halok meg itt a szülőtte földön, hadd fekszem az uram mellé, hadd nyugodjam ott, ahol a többiek porlanak !”

Őszinte, emberi líra ez — de vegyük észre benne az őszönös epikus rejtett művészetét is: személyrajzot és helyzetképet olvaszt bele az érzelmes megszólításba —, azaz jól tudja, hogy voltaképpen most is olvasójához beszél.

Ilyen részletek, s még sok, amit nem idézhetünk, elhíhetővé teszik azt is, hogy Tolnai valóban elbeszélőnek született, olyan értelemben is, hogy mestere az elbeszélés szűkebb értelemben vett technikájának. Ezt nem árt külön is hangsúlyozni és kifejteni; olyan sok selejtet írt, s jobb alkotásait is annyira átszínezi a nem-epikus elem, hogy alig figyelünk elbeszélő technikájának sűrűn kibukkanó mesteri fogásaira. A figyelem elterelésében része van annak a Tolnai-képnek is, amelyet haladó irodalmi hagyományunk már elég korán kialakított; Ady Endrétől kezdve Tolnai a nagy igazmondó, a nagy leleplező; hogy milyen művész, az alig érdekelt valakit.

Említettem már, hogy nála az elbeszélés hagyományos alapszintjét, az epikus közlést ritkán találjuk meg a maga tisztaságában; amikor ábrázol, többnyire értékel is: Czillei Béláról: „nyújtózkodott, mint a drága vizsla, kevélyen és utálatosan”. — A *polgármester úr*-beli örmény doktornak „félíg tátva volt a piros szája és mosolygott, mint a buta és gonosz embernél szokott ez lenni, ki szeretné, ha becsületes embernek tartanák, de ezt maga is alig meri reményleni”. (161. l.) „A főfő intézők, a hatalmas kocsmárosok, a még hatalmasabb és dőlyfősebb takarékpénztári örmény igazgató, ki atyafisága vállairól kormányozta jöttment uzsorás nemzetségével a bennszülött ősi székelyt, ott ülnek a tanácsház előtt, és gúnyos megjegyzésekkel nézik, hogy a polgármester, íme, most is kivel árulja a város ügyeit.” (uo. 101. l.) Ez így, önmagában, Tolnai arányaiban alkalmazva, unalmassá válik.

Elviselhetővé, helyenként művészi az teszi, hogy Tolnai gyakran él a tükröztetett ábrázolás eszközével. Leginkább azzal, amit immár hagyományosan átképzelésnek, átképzeléses előadásnak szoktunk nevezni. Az író beszél valamelyik szereplőjéről, bent van valamilyen jelenetben, s egyszerre valami kettőshangot veszünk észre: ő beszél és mégsem ő, belesiklik a szereplő tudatába, s hagyja őt monologizálni, kitérülközni. Az író szeme kétfelé vág: akit így beszéltet, azt egyszerre mutatja meg kívülről — és úgy, ahogy az illető önmagát látja.

„S előre igen gyönyörködött egy csomó vén dámbarátnéja irigy tekintetében. Azt a kérdést is fölvetette, hogy e szép fiatal embert kinek fogja elkommendálni. — Varga Marinak? nem, az nagyon elbizná magát a paraszt nemzetségével, Starker Eliznek, a gazdag kereskedő egyetlen leányának — annak is sok lenne a szerencséből ; választani fog a Sándor-leányok közül, azok jók, kedvesek, nem, mégsem ; azok közül sem fog választani, mert az apjukkal egyszer szemben állott, pedig Ágnes megérdemelné, nagyon jó és okos lány és alázatos, nem kevély, de ha az apjával perben állott ; máshova megy, falura, vagy Madarasra, Karcagra, Túrra, Kőrösre, Kecskemétre — egy perc minden ösmerősét boldoggá akarta tenni a csodálatosan kedves fiatalemberrel. Végre megállapodott egy pontnál — hátha ő maga — nos, miért ne? Gazdag, javabeli ; — nem volt-e már effélékre eset? Óh igen, százszor, ezer-szer. És ha minden vagyonomat reá hagyom — mondá magában — ezért, ekkora szerencséért nem teheti-e meg? Hiszen úgy eltartanám, hogy egy hercegné sem különben.”

Tolnai egy új erényével ismerkedünk meg: az elképzelt beszéltetés életszerűségével, a szélesen kibontott belső vitatkozás meggyőző erejével. Persze vegyük észre a látszólagos hevenyészetségben a művészi irányítást és a sűrítés erejét is. Voltaképpen nem a „lélekrajz” számít, hiszen Tolnai egészál-jellemeinek a lelki élete is elég sematikus; inkább a kettős perspektívával űzött játék. Ennek viszont más eszközeit is megteremti hébe-hóba.

Márton Sándor szakított menyasszonyával, de megnyugodni nem tud; külső és belső énje között drámai dialógus alakul ki:

„De odabent a szívnek minden elfojtott joga egy percre talpra szökik. És szavakat mond, kemény, metsző, sértő szavakat, melyekre felelni képtelenség.

— Gyáva voltál. —

— Nem, csak szemtelen nem akartam lenni.

— Hűtlen voltál —

— Nem, csak követelni nem akartam.

— Szerencsétlenné tettél egy nőt, kit hidegséged által oda vetettél egy gonosz ember karjai közé —

— Nem — ő utasított vissza.

— Hazudsz!”

Érdekes lelki tükrötetés a következő példa. Márton Sándor László Vilma levelét olvassa. A levél válik beszélőpartneré, mivel minden mondatára Márton Sándor valamiképpen reagál:

„Légy boldog Sándor — én szerettelek —”

— Ah tudom!

„De ha most más parancsol — legyen meg az ő akaratja —”

— Igen, úgy védi magát a hűtlen mindig — nyögé az ifjú ember — görcsösen szorongatva a levelet.

„Apám azzal fenyegetett, hogy megöli magát, ha Schwindlerhez nem megyek —”

Oh lelkem, család! Menj! Mit védekezni, menj! Miért nem mondtad ki inkább; nem akarok egy szegény doktor neje lenni, mikor méltóságos asszony lehetek — és még báróné! „Tegyen az isten tégedet édes Sándor százszorta boldogabbá, mint engemet tett — és adjon te neked olyat, a ki elfeledtessen engemet —”

Milyen nagylelkű vagy édes Vilma? — Köszönöm!” —

Máskor a valóság és a lehetőség, az álom és ábránd szemlélete felel egymással:

„— Nos, vidd be ezeket — mondta a miniszter. [Ti. tisztviselőknek, hivatalokba, jellemes ifjakat.]

Nem mondta. Egy miniszter ily bolondságokat nem mond.

De a Jenő báró szive mormogta odabent.

— Nem túrném, hogy a pénzekből a pénztárnok, ellenőr s árvaszéki elnök — kik sógorságban vannak — piszkos uzsorát íznek kéz alatt. Nem túrném, hogy a jegyzők a követválasztási előmunkálatok fejében elkölték a falvak jövedelmeit s mégis ne kapjon orvoslást a panaszkozó helység.

— Oh, hát ne túrd el — mondta a miniszter. Mert egy okos miniszter ilyet ki nem ejt a bölcs hazafi ajkain.

— Nem túrném, hogy a tanfelügyelő egy hitvány gyermekkel dolgoztasson, fogalmaztasson, leveleztessen, gyűléskedjék, elnököltesen, vizsgáztasson — s a nép becsületét, még megmaradt hitét végkép aláássa.

— És volna ilyen gaz férfi! — kiáltá a hatalmas miniszter villámló szemekkel.

Nem kiáltotta és a szemei sem villogtak, az ajkai sem indulatoskodtak, és a finom, csontos kezei is békén pihentek a kanapé magas karjain.”

„András alig várta, hogy egyszer magában lehessen, s az eresz alatt a lócán kinyugodhassa magát.

A csillagos ég messze ellátzó tiszta világánál éppen odalátott Iszlóra. Örömmel sétált egyet a keskeny hosszúkás, alacsony ebédlő szobában; édes figyelemmel nézegetett sorra minden darab bútort, a kis varróasztalkát, a magas hátú, gyékénnyel kötött székeket s a fekete almáriumot, melyen egy csomó üveg- és porcelán edény tündökölt.

Átlépett az első szobába is, ahol szintén töltöttek egy kis időt, itt is sorra nézegetett mindent: a két kis kőrifaszekrényt, s tetején a nagycsomó fehérített lenvásznat, a finom fehér (olcsók voltak különben) ablakfüggönyöket, a fehér gyolccsal bevont divánt, előtte a kis polituros asztalt, mely sok helyt meg volt már repedve, de mely repedéseket ügyesen eltakarták a különbnél-különféle könyvek s más kedves apró csecsebecsék.

A könyveket, melyeket akkor nem mert fölvenni, most egészen bátran fölvette, kinyitogatta, illedelmesen megforgatta, törölgette az inge ujjával, s úgy tette vissza a helyükre. Egyet szeretett volna különösen megolvasni, melyből Klári kisasszony két-három szép emlékezetet olvasott fel s melyekről azt mondta, hogy ezeket valami Vörösmarty Mihály írta volna.” (Az urak 92. 1.)

„Állj meg, kocsi! Egyszeriben megállj! Levetjük ezt a gazembert, aki be mert furakodni a régi becsületes nemes családokba, ahol még szent a becsület, tiszták az erkölcsök; ledobjuk ezt az uzorást, vérszívót. Cudar! Azt gondoltad: akad közöttünk olyan szemtelen, aki a legutolsó, legromgyosabb leányát is neked adná? Vén szemtelen! Tanuld meg, hogy Erdősök, Farkasleányok nem eladó gubacsok, disznók. Pusztulj!

Ohó! Ki beszél így?

Az volna a bolond, aki így beszélne.”

Parányi példa *A jubilánsokból*: Az öreg Szabó tanító Irénke lánya álmában bokkrétát kapott szerelmétől. „Irénke kinyitotta nagy kék szemeit, odafüggesztette a csillagokra, és mosolygott, édes, boldog mosollyal mutatta fel nekik a gyönyörű, gyönyörű bokkrétát.” (91.)

Tolnai beszéltetésével érdemes volna külön foglalkozni. Kétségtelen — és minden hibája mellett tagadhatatlan, hogy más, modernebb prózát ír, mint a nála tíz-húsz évvel idősebbek; a romantikusok, Eötvös, Kemény retorikus prózáján messze és merészen túlhalad. Sok minden mellett áll ez elsősorban arra, ahogy szereplőit beszélte. Persze, a beszélgetésnek nála szubjektív funkciója is van: a szereplő önleplezése, az író karrikirozó szándéka; de ott, ahol csakugyan beszélgetést akar adni, jól igazodik az élőbeszéd keresetlenségéhez, alacsonyabb nyelvi szintjéhez. Számít a helyzetre, amelyben a beszélők vannak, s éppen ezért gyakori nála a sejtetés, kihagyás, félmondat, közbeszúrás, újrakezdés:

„S ha én, egy hetven esztendő ember, volt törvényszéki elnök — ön azt mondja, a német időben: hát abban — s ha én egy fejedelmi családból eredő szegény báró — lássa ezt se szégyellem — s ha én azt mondom: ön és önök tévednek, mert az az erdő a városé sohasem volt, az eredetileg a Bethleneké volt, akkor elhiheti, hogy nem akarom a tekintetes úr kárát.” (*A polgármester úr*, 44. l.)

Még egy, jellegzetes példa (a Tolnainál gyakori tömegbeszélgetés, „a nép hangja”), ahol az életszerűség már szinte a modorosság hatását kelti:

„Mit mond ahhoz, hogy a polgármester...”

— Engem is fel akartak szólítani, hogy játsszam — vág vissza a nyüstös hölgy —, de tata nem hagyta.

— Ah, mégis botrány... és a leánya is...

— Ah, mégis botrány... nagy botrány...

— Ah, mégis skandalum...

— Ez mégis sok...

— Szemtelenség...

— Cudarság...

— Ah! ah! jeh! jeh! — suhan, mint a láng és árad mint a víz a sok megjegyzés innen is, onnan is.” (*A polgármester úr* 193—194. l.)

Ilyesmikben hajlik is Tolnai kissé nehezebb művészkedésre is: ismétlődő helyzet nála, hogy a jószándékú embert ketten agítálgják, egymást kiegészítve és túllicitálva, egymás szavába kapva (pl. *A polgármester úr*, 286. l.). Az *Eladó birtokok* V. fejezetének egy részében furcsa beszélgetés folyik: az esős éjszakán Clemens úr büntársa, Pörge, hozza az elhajtott állatokat, és beszámol gazdájának, felelget türelmetlen kérdéseire. Ugyanakkor lesik őket, kutya ugatja őket — erre is vigyázniuk kell, erre is reagálnak: furcsa, ide-odacikázó mondataik csaknem színpadi életszerűséggel kapcsolódnak össze: az író egy komplex helyzetet tükrözött a szereplők beszélgetésében, eddig elhallgatott cselekménymozzanatokra világít rá, s előkészíti a cselekmény további alakulását.

Az elbeszélés művészete nagyon sokban a kezdés, a befejezés és az áthidalás, sűrítés művészete. Tolnai itt sem vizsgáljuk rosszul. (Persze, ezek azok a technikai elemek, amelyek bizonyos fokig tanulhatók — s a Tolnai esetében a részletelemek vizsgálata kedvezőbb képet mutat, mintha nagy kompozícióit egészükben nézzük. De az ösztönös epikus véna így is letagadhatatlan.)

Fejezeteit — ebben az egyben van valami mégis a nagyepikai kényelemből — rendszerint messziről kezdi. Egy kis általános vagy személyes eszme-futtatást bocsát előre, megpendít valami elvet vagy tapasztalatot, s a körözés után egyszerre, művészi céltudatossággal csap le az adott helyzetre és szereplőre. Olykor a rövid eszme-futtatás szónoki beszéddé szélesülhet, amelyben méltatja a regény egyes szereplőit, beleszövi saját emlékeit, életének egy-egy motívumát — s csak azután történik valami a fejezetben. Van ebben valami játék is az olvasóval, de meg aztán honnan közelítene Tolnai magateremtette regényalakjaihoz, ha nem a saját haragjának és szatírának felhőiből.

A klasszikus példa: az *Eladó birtokok* IV. fejezete. Maga a fejezet arról szól: hogyan indul el pénzt szerezni Erdős Antal úr, a lecsúszott földbirtokos, és hogyan csapja be a gyarapai ispánt. De milyen művészi vargabetűn át jutunk el egyáltalán odáig, hogy elinduljon! „Ezer apróságra kell ügyelnie egy szép, de már meglehetősen idejét múlt úrhölgynek, mikor bálba akar menni . . .” kezdi, s kaján kozmetikusként a bálba induló koros hölgynek ad tanácsokat két hosszú bekezdésen át. „A bálba készülő koros hölgy aggodalmainál, küzdelmeinél, égető gyötrelmeinél — gondolnám, tízszer nehezebb az eladósodott úr helyzete . . .” ezzel már a téma felé kanyarodunk; most a leendő pénzkérő erkölcsi kozmetikája következik, egy hosszú oldalon át, s még amikor azt olvassuk, hogy „nagyságos Erdős Antal úr útra készül . . .”, akkor is sokáig pezseg még a gúny, villannak fel a készülődés groteszk képei —, amíg végre úton látjuk Erdős Antal urat.

Persze, nem mindig indít ilyen körülményesen; tud ő frappánsabb, drámaibb vagy novellisztikusabb is lenni. Közmondással kezdi *A jubilánsok* III. fejezetét, s egykettőre a színhelyre visz bennünket: „Aki korán kel, aranyat nyer. — Szalmavárott e polgári mondás még keményen tartotta magát . . .” „Mi akar itt lenni már ismét Hármashegyten?” — kezdi *Az új főispánban*; ez az anekdota Mikszáthra emlékeztető hangütése. *A báróné ténsasszony* következő fejezetkezésében figyelhetünk az időjárás sablonra, az ebbe bevitt allegorikus második értelemre s az e kettős réven pillanatok alatt kialakuló helyzetképre: „Az ezernyolcszázötvenkettedik év utolsó napjaiban, jóllehet derekasan tartotta magát a tél: mégis enyhült már annyit az idő, hogy az állami csend, rend és béke szerencsétlen felforgatóit nem hurcolták mindig a katona-fogházba, hanem a kormány belenyugodott, hogy csak vigyék hát a nagykakasdiak saját városházi tömlőcükbe . . .” Olykor aztán minden teketóriát mellőz: „Szilárd magatartású, kis, gömbölyű, díszes feketébe öltözött úriember halad egy magas szál, sovány, barna arcú, fekete, tollas kalapú úrhölgygel Várhegy főutcáján” — és már beszélgetnek. (*A polgármester úr* I. része II. fejezetének legeleje.)

Az epikus nincs annyira a történet folytonosságához és folyamatosságához kötve, mint a hagyományos drámaíró. Nemcsak a fejezetközökben, a fejezet folyamán is meggyorsíthatja a cselekményt; napokon, éveken átsiklik néhány szavas utalásokkal. Ha két egymás után következő fejezet szorosan kapcsolódik egymáshoz, a bevezető átmenet csupán ennyi: „Eltelt néhány nap . . .” Egyébként igen változatosan tudja az idő múlását kifejezni:

„Hónapok teltek el azóta — a nagy és országos események hoztak reményt és csalódást a nemzetre, hogy az öreg Harkai bácsi felolvasta előttük azt a felséges szép levelet, és karácsonyi vigaszul elmagyarázta kis családjának, hogy a fennvaló isten is csak rendre hozott el mindent, és bizonyosan így fog tenni most is. — No és mit hozott el?” — ezzel az áthidalással kerül sor *A báróné ténsasszonyban* néhány eltelt hónap eseményeinek jelzésére. „Eljött az ősz, betakarítottak, leszüreteltek mindenütt, s egyszer csak egy hideg ködös vasárnapon hirdetik ám a templomban . . .” *Az urak* előző fejezete nyáron játszódtott. „A szegény Bokros Andrásék maguk maradtak a temetősi kis zsellérházban, év év után suhant el fejük fölött, mint annyi mások feje fölött.” (Ugyanott). „Azalatt, míg a nagy boldogságban a fiatal pár egyszer-egyszer azt is beleszötte a beszélgetés kellemes folyamába, hogy a látogatásokat hol is kezdjék meg voltaképpen — eljött a vasárnap.” (Uo.) A néhány szó egy hét elmulását jelzi. Találunk olyan példát, ahol a sűrítés nagyfokú, rá jellemző expresszivitásával kitör a realizmus keretei

közül: „Mint a halálraftéltnél ahogy egymásra törve sietnek a napok, hogy aminek meg kell történnie, előbb megtörténjék: az a kimondott kedd is oly lélekszakadva futott Nagy-Kakasd felé.”

Most már csak néhány jelzésszerű példa a fejezetzárások tolnai változataiból:

„A nagylelkűség varázshatását senki sem tagadhatta el. Úgy tetszett, a sovány markú szegény hivatalnokok mélyebb tisztelettel tekintettek arra az emberre, akinek adnivalója mindig van, s aki soha senkit el nem utasít. Honnan veszi azt a sok pénzt? Bolond, bolond. Majd kiábrándul.” (*A polgármester úr.*) Az anonim átképzelés pillanatképben láttatja velünk a tűnődő hivatalnokokat. „Ha látott már valaki egy nagyon szomorú szegény ifjút, és ugyanakkor látta annak hasonló lelkű atyját is, akkor ezt a fejezetet befejezhetem.” (*A báróné ténsasszony.*) A hangulati lezárás és a befejezés tudatos jelzése érdekesen olvad össze. — Úgy látszik, a nyitott vagy poentírozott befejezések állnak hozzá legközelebb: „ — Szerencsés jubileumot, örvendetes jubileumokat. — Ragyogott a nyári nap, két öreg szem előtt, mégis sohase volt a nagy piac ilyen sötét.” (*A jubilánsok.*) A megcsúfolt tanítópár keserűsége rezeg tovább a fejezetvég kontrasztjában. — A Párizs-egylet várhegyi bevonulásának tömegjeleneit zárják le *A polgármester úr* I. részének utolsó mondatai:

„ — Hát aztán mit csinálnak ezek most itt ennyien, a nagy munkaidőben? — Kiáltja egy törpe ács, a sok hatalmas szál ember közt válogatva.” A kívülálló szemlélő éles megjegyzése egyszerre valami leleplező ellenérzést pattant ki a haszontalan ünneplők ellen.

Tolnai elbeszélőművészetét tehát egyáltalán nem kell leértékelni. Az elmondottakhoz, különösen a korábbi művek alapján, hozzávéhetjük az analitikus technika olykori alkalmazását, az ötletes expozíciót, az előzmények sejtetését vagy tükröztetett közlését párbeszédekben, visszautalásokban.

Realista író-e?

Amilyen különös, diszharmonikus jelenség Tolnai önmagában, annyira nehéz feladat őt a kor összefüggésébe beállítani, az irodalmi irányok és áramlatok keretébe befoglalni. Pláne hogyha nem címke-felragasztás és barbár beskatulyázás az, amire törekszünk. Hova tegyük tehát végül is Tolnait? Akkor, amikor marxista irodalomtörténetírásunk a magyar kritikai realizmus vonalát kezdte kutatni, könnyű volt Tolnaiban műveinek felháborodottan bíráló jellege folytán ennek egyik főalakját vagy legalábbis úttörőjét látnunk; a kutatók örültek a „hídverésnek” Eötvös és Móricz között. Valami mégis hibázhatott ebből a hibából, mert ugyanakkor hol működésének egészére, hol csak egyes elemeire a „naturalista” megjelölést is alkalmazták. Marxista irodalomtörténeiszainknak ezek a korai rendszerezései nem épültek sem a realizmusnak, sem a naturalizmusnak tudományos fogalmára, sem Tolnai alkotásainak elmélyült elemzésére. A közhelyszerű megállapítások ismétlése helyett, a jelen elemzések és a realizmusnak egyéb írásaimban kifejtett fogalma alapján megpróbálok a kérdést újból fölvetni.

A kiinduló szempont: a valóság tudat szempontja, a realizmus nagy birodalma felé utal bennünket. Nem hiába nőtt fel Tolnai a XIX. század második felében, »valóság« számára az, ami a mindennapi tapasztalásban adva van és igazolható. Közelebről az a fontos, hogy a letűnőben levő romantika transzcendens sejtelméi, babonás-misztikus vagy tündéries-egzotikus valóságelemei már kihaltak nála. Rikítóan érezzük ezt az újszerűséget, ha nagy és akkoriban döntően népszerű kortársával, Jókaival mérjük össze. Tolnai két lábbal a korabeli magyar élet talaján áll — sőt, nem is tud egyetlen művében sem anyagért vagy témáért máshova fordulni. (Ez nem zárja ki a romantikus irodalom kellékeinek és motívumainak előfordulását.) Bonyolódik a helyzet, ha műveinek konkrét világképét vesszük tekintetbe. Mint már kifejtettem, döntő tényező nála a valóságélménynek, a világképnek igen erős stilizálása. Maga az ezzel járó leszűkítés, az életanyag redukálása már problematikus lehet a realizmus szempontjá-

ból. De a világrépet valójában az erőknek és a motivációnak valamelyes rendszere is jelenti; közösségi, egyéni, természeti, eszmei erők küszködnek, áradnak, apadnak valaminő egységes szövevényben. Megvan-e Tolnainál a világrépek ez az objektív struktúrája? Ilyen szempontból anarchikus világ az övé; nem azért, minthogyha egyáltalán nem volna konstans erő benne, az emberi gonoszság és erkölcstelenség eléggé szilárd eleme; de éppen azért, mert ezt a motívumot elszigetelően kiemeli, a közegellenállásnak mind lélektani, mind közösségi fajtáit teljesen kiiktatja, mégiscsak hiányzik a szilárd keret ebből a világból; az élet, a társadalom az immorális, hitvány erők, szándékok, ösztönök szabad versenyterévé válik.

Mindebben van erős tagadó indulat és személyesség; felfogható úgy is, mint a Tolnai felléptekor még virágjában levő eszményítő realizmus és hasonlóképpen eszményítő jókaias romantika tagadása és rombolása. Ehhez azonban be kell iktatnunk Tolnai saját gyűlöletét és sértődöttségét. Leleplezni, felháborítani akar, de bántani és megtorolni is. Ez a szubjektív motívum egyre inkább kiszorítja benne az objektív, a mű világából vett motivációt; az empirikus-lélektani motivációt pótolja nála a motiváció a kifejezendő eszme, indulat, értékelés szolgáltatásban; úgy motivál, hogy elképpessen, groteszk, torz hatást érjen el; egy anarchikus világ váratlan esélyeit, meglepetéseit és kiszámíthatatlan fordulatait használja fel egy szubjektív írói szándék megvalósítására. Ez annyit jelent, hogy alkotásainak kifejező értékét akarja fokozni; tudjuk, hogy valódi realizmust nem a kifejező, hanem az ábrázoló funkció szokott építeni. Tolnai pedig egy leszűkített világ elég egyhangú valóságelemeit egy szubjektív mondanivaló érdekében, a különleges esztétikai hatások kedvéért önkényesen elszigeteli s az objektív motivációt átgtyúrja szubjektív hatóerőkkel.

Hasonló kételyeink támadnak Tolnai realizmusa körül, ha a realista művek világrépének néhány további konstruktív elvére gondolunk. A realista ábrázoláshoz hozzátartozik a kisebb vagy erősebb elemzés, a nagyfokú egyénítés (ezt már Markiewicz kiemelte), a jellemző eszközök sokoldalúsága, ember és környezet egysége olyan módon, hogy a jellemek, helyzetek, magatartás és cselekedetek levezethetők legyenek a konkrét társadalmi-történelmi körülményekből. Magyarazzam-e bővebben, hogy Tolnai (tipikus alkotásait véve figyelembe) nem elemez és nem egyénít, csak a fitogtató jellemzést ismeri, alakjai és történetei a társadalmi-történelmi körülményektől függetlenül élnek és mozognak, mindig és mindenütt ugyanazon hitvány erők akadálytalan sodrásában?

Ahogy a művészi eszközök területére lépünk, megint csak távolodunk a realizmustól. A megelőző fejtegetésekből és az idézett példákból eléggé kiviláglott Tolnai stilizálásának, halmozó, expresszív jellege, amely időnként a realizmus valóságtudatától is idegen, szimbolikus-allegorikus építőelemeket is befoglal a maga szövetébe. Ha még aztán a már említett, nyilvánvalóan a hagyomány szívóssága és a maga cselekményinvenciójának gyöngesége révén beszivárgó romantikus motívumokat is bekalkulálom: hova tegyem végül is Tolnait?

Egyedi eset ő a kor irodalmában, s egyetlen író még nem alkot irányzatot. Az alapszint, amelyből kiindul, mindenképpen a realizmus, s az ehhez fűződő szálakat nem is tépi el teljesen soha. Szó lehet nála a realizmusra épülő, azt erősen módosító, szinte a realizmus peremére eljutó stilizáló, szatirikus magatartásról és művészetéről. Ha ez az alkotó-egyéniesség kiforrja magát, egységes művészi magatartása a gúny, az ironia, a keserű, megsemmisítő szarkazmus lett volna. Ez létrehozta nála a realizmusnak egy erősen stilizáló végétét, már-már határesetét. A végleteességet jelzik a már elemzett esztétikai hatások: a zord, a groteszk, a torz, a rút, a visszataszító, a tragikomikus. Ezek az irodalom fejlődésében részint vissza, a romantika felé, részint előre mutatnak. Az együttesbe jól illeszkednek be, de a realizmussal már-már szakítanak a művészi eszközök: a halmozó stilizálás, a távlatban-látás, az expresszív felnagyítás és sűrítés, az ironikus karikírozás, a szimbólumalkotás. Mindez, ha tisztán, a perspektíva egységében megvalósul, már nem volna realizmus: az empiria, a tárgyi elemek igazsága nem érvényesül az erős stilizálás miatt. De Tolnainál ez a másik perspektíva csak színezi, noha olykor elég erősen, a stilizáltságában is még realiztikus alapszintet.

Végül is: a realizmus szülötte ő, aki ezt a realizmust erősen túlfeszíti a szatirikus stilizálás irányába; beárasztja a realizmusba a maga szubjektív-kifejező tendenciáit, művészi eszközeiben pedig a modern expresszionizmus előfutára.

Regény, pamflet és emberi tartalom

Irodalmi irányzat és műfaj közt van jelentős összefüggés; nemcsak abban az értelemben, hogy az irányzatnak megvannak a jellegzetes műfajai; maga a műfaj is árnyalhatja az irodalmi irányzatot azzal, hogy érvényesíti a saját speciális valóságigényét, a stilizálásnak, közelítő vagy távolító perspektívának benne rejlő lehetőségét. Tolnai a realizmus reprezentatív műfajait kultiválja: a novellát, a hosszabb prózai elbeszélést s a csábító erejű nagypikari formát: a regényt. Kisepikai alkotásaiban szubjektivitása és erős stilizáló hajlama háttérbe szorul, ezek nemcsak hogy általában realizstikusabbak, hanem esztétikailag is kerekesebbek, épesebbek — még akkor is, ha az ismert elidegenítő hatások színezik őket.

Más az eset nagyobb koncepcióval. A regényforma az ő kezében különös, egyéni átalakuláson megy át. A Tolnai korára már megszilárdult realista regényformáknak erős fellazításáról van szó. Nem is az ismeretes levél-, újságcikk- és verses betétekre gondolok itt elsősorban. (Levélbetét, sőt levélfejezet szerepel az *Eladó birtokokban*, újságcikk és levélbetét *A polgármester úrban* és *Az új főispánban*, újságcikk *A jubiléumokban*, köszöntő rigmus *A báróné ténsasszonyban* és *Az új főispánban*.) Személyes és műfaji szempontból is fontosabb itt az az egyre erősödő lazító-bomlasztó munka, amely egyéniségének fokozódó eltorzulásával, szubjektivitásának bő áramlásával kapcsolatos. Itt már határozottan megfigyelhető folyamatról van szó. A két korai nagyobb koncepció: *A nyomorék* (ezt még ő maga sem hívja regénynek: „Rajzok a falusi életről”) és *Az urak* — szándékban még realista epikát akar adni, s ehhez elég közel is jár, noha az ábrázolt világ erőviszonyai le vannak egyszerűsítve s az emberalakok is mechanikusak, merevek. Az író személyes megbántottságának még nincs jele; nem szubjektív indulatait akarja kiírni magából. Az áruló jel a tíz évvel későbbi, már tizennégy marosvásárhelyi évet hátán cipelő *Báróné ténsasszonyban* mutatkozik. Személyes vallomása is van erről (*A sötét világ* XV. fejezetében), hogy a vásárhelyiek ráismertek Schwindler Gusztáv eredeti-jére, s szerintük az egész város ott mozgott ebben a regényben. Az erdélyi élmények beáramlása, illetve torzító hatásuk nem mindjárt a regény elején mutatkozik. A szorosabban vett Bach-korszak ábrázolása még eszmeiség, cselekmény és emberábrázolás szempontjából egységes; az expresszív színezés ugyan érvényesül, de a mű mégis megáll a maga lábán. De az 1860-as fordulat ábrázolásától kezdve a regény művészi kivitelében határozott törés érezhető. Döntő változás történt — inkább csak ösztönösen — az író szándékában. Innentől kezdve stilizáló, torzító hajlama annyira érvényesül, a művészi ábrázolás helyett annyira az erkölcsi értékrend fejtetőre állítása, a gazság és hitványság diadala harsog, annyira a meghökkentő fordulatokra, az olvasó igazságérzékének provokálására veti magát, hogy az illúzióromboló, kiábrándító meglepetések, átalakulások, írói áradozások megbontják a regény műfaji jellegét. A regény fonalai futnak ugyan tovább — igaz, eléggé elnagyoltan —, de amit az író szíve szerint ír, az már nem regény, hanem *pamflet*.

A pamflet személyek, csoportok, esetleg a társadalom egésze ellen intézett gúnyirat, támadás, a propagatív-agitatív irodalom műfaja. Szereti a szépirodalom, különösen a regény formáit és eszközeit felhasználni, persze inkább csak álcázásul (Szabó Dezső). Nyilvánvaló, hogy más műfaji követelményei vannak, mint a realista epikának. Reális alakteremtést, jellemfejlesztést, motivációt, valószerű környezetrajzot nem várunk el tőle; kell, hogy legyenek benne hiteles vagy hitelesnek látszó részletek, de a hitelesség a mű egészének nem követelménye. A fő művészi fegyver és agitatív eszköz éppen a rendkívül erős torzítás, a célzatos, valószerűtlen túlzás. Műfaji jegyeihez tartozik a kulcsszerűség, ráismerünk valóságos emberekre és eseményekre. Az esztétikai feloldódás mellőzhető. A pamflet már majdnem irodalomalatti műfaj, írója feladja a tiszta irodalmiság igényét.

Tolnai e tekintetben is felemás, egyetlen író (nem az utolsó a magyar regényírók sorában). Azon a térségen sodródik ide-oda, amelyet a realista regény, a pamflet, és sajnos, harmadikként a ponyva lehetőségei határolnak körül. Ezt kell szem előtt tartanunk, ha befejezésül — inkább csak érintve — fölvetjük a kérdést: mennyi emberi tartalmat rejt magában ennek a szaporatollú alkotónak az életműve?

Realista hajlamai alapján, egészükben véve is van műveinek bizonyos valóságfeltáró, dokumentyszerű értéke: állandó erkölcsi látása, normatív indulatai is sodorják a leleplezés felé; ily módon valamennyi kortársához viszonyítva új területeket tár fel, új életanyagot hódít meg, új embertípusokat alkot. Vannak társadalmi problémák és folyamatok, amelyeket ha talán nem is ő vesz észre először, de ő állít az irodalom fénykörébe. Műveinek ezt az ábrázoló kortörténeti értékét ma már nem kell bővebben fejtegetni; elég utalni 45 utáni Tolnai-irodalmunkra, amely egyébbel se foglalkozott, mint ezzel. Társadalmi körképe valóban széles, de ne feledkezzünk el Achilles-sarkáról: a parasztábrázolásról. És ne hallgassuk el, hogy a valóságfeltárás hevével nemigen áll arányban a cselekményinvenció gyatrasága, a helyzetteremtés durva kezdetlegessége, az alakok tipikusig való mélyítésének hiánya. Végül is: epikánk és drámairodalmunk számos olyan emberalakot teremtett, amelyek alkotójuktól elszakadva, a mű zárt világából kilépve, élő, ismerős alakjai nemzeti gondolkodásunknak — különös dolog, hogy Tolnainak egyetlen ilyen alakja sincs —, ha él valami a művein keresztül a fogékony olvasóban, az ő maga, Tolnai, a pap és az író. Az irodalmárok vitatkozhatnak: ki írt hitelesebb regényt a Bach-korszakról: Tolnai-e vagy Jókai: az öreg Garanvölgyi Ádám és Ankerschmidt ma is jobb ismerősünk, mint Tolnai megyefőnökei és behódoló parasztjai, noha Jókait nem is számítjuk realistának.

A kérdés tehát oda tolódik el: mennyi az emberi súlya és mélysége Tolnainak magának úgy, ahogy ez a vulkanikusan szubjektív lélek műveinek ketrecébe zárva megnyilatkozik? Szó lehet itt az érzelmi élet mélységéről, az élet és a morál értékeibe való behatolásról, az intellektus erejéről, amely nélkül igazi nagy tehetség nincsen; mindezeknek persze együttesen, a mű világába beolvadva kell annak mélységét megadniuk.

Hogy fantáziája szegényes, azt nem is kell bizonyítani. Elég az, hogy alakokban-helyzetekben sokat ismétli önmagát, s a rögeihez tapad saját élményvilágának. Innen van az, hogy a világ, amelyet maga körül teremt, szűk és egyhangú világ. Azt is tudjuk, hogy nem az intellektuális vagy világnézeti mélység a főereje, noha szatirikus szemléletével együttjár az, hogy szeret általánosítani, valami „egyetemes emberi” szituációra hivatkozni. Emberszemléletének korlátait már említettem; alakjaiból nem csap meg az a vitális erő és féktelenség, mint Móricznál, sem nem érezzük az erkölcsi érzület erejét, meghasonlottságát és küzdelmeit szorongató helyzetekkel, mint Keménynél.

Végül is: a személyes oldalról nézve az érzelmi élet marad meg, mint Tolnai műveinek vívőereje; ez szabja meg műfaját, ez válogatja kifejezőeszközeit. Természetesen, mindjárt a gúny, az erkölcsi felháborodás, az ítélkezés sokféle változatára gondolunk — de nemcsak ilyesmire kell gondolnunk. Szemünkbe ötlük egy-egy áruló részlet: a tárgyiasabb fajtából néhány tájhangulat képe (mint a téli táj *Az urakban*), nála ritka bensőséggel; a gyermekemlékek meleg, fájó visszaidézése a tolnai tájjal kapcsolatban (*Eladó birtokok* I. fejezet) — aztán ugyanilyen visszasóhajtás Erdély tájaira, de már az emberi bántások elől a természetbe menekült férfi panaszával (*Az új főispán*, a II. kötet elején), másutt meg, Aranyra emlékeztetve, ott eltemetett kis Idunájának elsíratásával (*Eladó birtokok* II. r. 2. fejezet), az otthagytott vidék romlottságának biblikus erejű szimbolizálásával. Sok emberi rútságot halmozott össze, de a fiatal női szépség őt is elfogódottá teszi, mint az *Eladó birtokokban* (I. 2.) a három Farkasházy lány láttán be is vallja; a Clemens fiú és a két szép kocsmároslány ingerkedésére teremt a bájos macska—galamb-hasonlatot — ez is ritka hang nála. E műve éppen azzal emelkedik ki a többi közül, halmozott ponyva-motívumai ellenére, mert egy-egy részlete az élet, a sors, a harcok, a szépség és gonoszság átélésének különös mélységeibe bocsátkozik le. S az utalások

után iktassuk ide szó szerint, búcsúzóul, egy közvetett vallomást, gyűlölködő harcainak lehangoló, de egyszerűen őszinte intermezzóját:

„De Tarczali Tamás urat is (mint még annyi magasabb gondolkodású lelket az emberi nem történetében) most kezdte elfogni az a mély csömör, úgy az egyesek, mint az egyetemleges nép iránt; az a betegségnél lehangolóbb megvetés, mely vakká, sántává, erőfogyottá teszi néhány nap lefolyása alatt a legépebb embert. Piros színét kiszívja, derült mosolyát tüskévé teszi, szavait méregbe mártja, ételtől, italtól elveszi kedvét, s arra a végzetes keresztútra viszi, melynél ha jobbra, ha balra tart — egy az eredmény: az örültek háza vagy a legszánandóbb bukás.” (A *polgármester úr*. I. 16. f.)

No és a gúny, s ennek mozgatói: a megvetés, a harag, a gyűlölet! Ez hullámszik végig művein ezer változatban, nyílt kitörésekben és pszeudotárgyasításban — a satirikus viszonyításnak, az ironia új meg új perspektívájának, a torzító sugártörésnek kifogyhatatlan áradásában. Itt olykor valóban a diabolikus szuggesztivitás határán jár, hogy példát mondjunk: Clemens János hajnali ájtatosságának, álmodozásainak és az elképzelt feltámadásnak jelenetében (*Eladó bírtokok* I. 5. f.).

Régebben úgy gondoltuk: Tolnai azért nem lett nagy művész, mert gyűlölt. Gyűlölete megzavarta látását, és tökéletlenné tette az alkotásfolyamatot. Most, többet foglalkozva vele, úgy látom inkább: azért nem jutott a művészség tetőpontjára, mert gyűlölete nem volt elég erős és nem volt mindig igazi. Az ember olvassa egyre ismétlődő támadásait, gúnyolódását, csipkelődéseit ugyanazon marosvásárhelyi ellenségek, ugyanazon irodalmi és minisztériumi hatalmasságok ellen: mindig csak Antal László, Gyulai, Szász Károly, Beöthy, Gönczy Pál. Érezzük a satíra csípését, olykor mulatunk is — csak abba nem nyugodhatunk bele, hogy egy nagy emberi gyűlöletnek ezek legyenek az igazi tárgyai: jövő-menő városi és irodalmi potentátok. Tolnainak az a legfőbb fogyatéka, hogy csak azokat gyűlölte, akik az ő útjában állottak, s nem tudott a gyűlöletnek korában legméltóbb tárgyaiig előretörni — porszemeket, apró figurákat gyűlölt, s nem emelkedett az elvi, hogy úgy mondjuk, »örök emberi« gyűlöletig. Szabó Dezsővel szokták őt, jogosan, összehasonlítani, de ez az összehasonlítás mutatja meg azt is, amiben lemaradt. (Amiben mindketten lemaradtak, azt most nem részletezem.) Nemcsak Szabó Dezső nagy kulturális-intellektuális horizontja hiányzik belőle, éppen a megvetés, a gúny, a gyűlölet elemi erejében, lobogó dinamizmusában nem ér a nyomába. Ahhoz, hogy igazi nagyság legyen, ha már szeretni nem tudott, el kellett volna jutnia kicsinyes féltékenységeitől és gyűlölködéseitől a nagy, teremtő, profétai gyűlöletig.

Utóhang: A Tolnai-legenda

Tanulmányomban Tolnai mint író érdekelt elsősorban; elbeszélő magatartásának, epikus világának és művészi eszközeinek magyarázata kedvéért vettem néhány pillantást emberi egyéniségére. Mégis nem zárhatom le szerény fejtegetésemet anélkül, hogy életrajzának, konkrét viszontagságainak és politikai magatartásának hagyományos megítélésével kapcsolatban kételyeimet legalább futólag ki ne fejtsem. Úgy érzem, hogy adatszerű tudásunk róla Gergely Gergely terjedelmes monográfiája után is hézagos; ismert utalásoknak nem jártunk utána, s a tisztázott tényeket se állítottuk természetes összefüggésbe. Ezúttal Tolnai életének azokra az éveire szorítok, amelyek 1884-es Pestre-költözködése után következnek; ezt a fejezetet Gergely Gergely különösen elhanyagolja; mellőz ismert adatokat és jellemzéseket (Förhécz), új kutatásokat alig végez, s folytatja elődeinek azt a hibáját, hogy a színté maguktól feltolódó kérdéseket sem veszi észre.

Tolnai nemcsak író volt és nemcsak visszavonultan alkotott. Még Pesten, látszólag visszavonult és magános éveiben is, társadalmi szerepre vágyott, sőt szerényebb fokon játszott is ilyen szerepet. Ennek részleteit tisztáznunk kell; enélkül társadalmi-politikai maga-

tartása, sőt műveinek társadalmi mondanivalója is homályban marad. Persze, forrásunk nincs sok. A *sötét világ* forrásértékét már Gergely Gergely is illeti némi jogos kritikával. Mégis, ha nézem azt a naiv, talán az öregezésből érthető önleplezést, amely belőle sugárzik — alapjában véve, a tények zömében hitelesnek fogadom el. Biztosan érvényesül benne az ember feledékenység, amely kihagyásokra és időzavarokra vezet, s az író stilizálása, amely nemcsak barátainak és ellenségeinek jellemzésében, harcainak irányzatos bemutatásában, hanem megint elhallgatásokban, homályba burkolásokban mutatkozik. Mindenképpen szükséges további források felderítése. Ilyenekül, sajnos, a leghálátlanabbak: a kor napilapjai és irodalmi folyóiratai kínálkoznak; azokról főként a fővárosi politikában szerepet játszó korifeusokról, akiknek baráti köréhez számítja magát, s azokról a politikai-irodalmi eseményekről, amelyeknek részese volt, csakis innen lehet közelebbit megtudni. Én magam csak egy témakör felől kutattam, de ez is megerősített abban az érzésben, hogy Tolnai alakja körül a magyar irodalomtörténetírás legnagyobb szabású legendaképződése zajlott le, amelyből az alig létező magyar irodalomszociológia is tanulhatna.

Minden 45 utáni Tolnai-méltatásunk, valamennyi elő- és utószó idézi Ady 1902-es nekrológjának azt a néhány mondatát: „Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi . . . Mellékesen pedig legelső írómberre volt az országnak, és még ezt meg is bocsátották neki . . . De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha . . . Ő a legnagyobb költő, legradikálisabb reformátor s legbecsületesebb, mert legőszintébb újságíró, kiadta páráját agyonhajszolt vadként.” A *Magyar Pimodán* egy célzása (a korabeli irodalmi és érvényesülési viszonyokra panaszkodva: „Ezek olcsó panaszoknak látszanak, néhai Tolnai Lajoshoz se illetet karakánóságoknak”) arra vall, hogy hallhatott Tolnai számos jeremiájáról — de hogy műveiből konkrétan mit és mennyit ismert, az fölötte kérdéses. Régen elfeledett líráját minden bizonytalannal nem forgatta; hihetőbb az, hogy a Tolnairól hallott vázlatos adatokba, műveinek szórványos ismeretébe azt a képet látta bele, amelyet a magyar zseni-sorsról és a magyar ugarról kialakított; kifejezéseit erősen befolyásolhatta önszemlélete is. Persze, ez az Ady-nyilatkozat jó ideig ismeretlen maradt; szerepe a Tolnai-legenda kialakításában csak évtizedek múlva kezdődik, amikor Tolnait főként a népi mozgalom kezdi fölfedezni.

Népszerűsége már virágjában van, amikor Móricz Zsigmond kezd vele foglalkozni, s mint legnagyobb regényíró-elme előtt hajt előtte zászlót. Sőt: még Adynál is erősebb szavakkal vádol: „Az a gyilkosság, amit Tolnai Lajoson elkövetett az élet, beletartozik a magyar történelembe. Semmisem mutatja meg annyira a múlt korszak szellemét, mint ez a bámulatos és megreszkettető sors.” Félek, hogy az 1941-es Móricz, Adyhoz kissé hasonlóan, megint csak a maga üldözöttségéről panaszodik, legalábbis ezt festi rá Tolnairól alkotott képére. Életművét ő már jobban ismeri — kérdés, mennyit tudott élete folyásáról. De ő már egyik fő mestere a Tolnai-legendának, s kettejük — Ady és Móricz — tekintélye adott neki annyi hitelt, hogy marxista irodalomtörténetírásunk is átvette. A „gyilkosság” az irodalmi életben is főbenjáró vétség; Móricz nyilvánvalóan a kortársakat is, az utókort is vádolja vele. Igaz, hogy az irodalomban csak azt bűn meggyilkolni, aki megérdemli, hogy éljen — s az meg egyáltalán nem ritka jelenség, hogy idegen ízlésű korok nemcsak problematikus, második vagy harmadik vonalbeli tehetségeket, hanem lángelméket is egy időre elfelednek. Szóval: a „gyilkosság” vádjá megér egy kis nyomozást, mégpedig a Tolnai-legenda körül általában.

Én magam csak az első lépéseket óhajtom megtenni. Főforrásom maga *A sötét világ*, amely tele van áruló jelekkel és félig kimondott tényekkel. Csak kis méretben tudtam hírlapi kutatást végezni (az 1887-es választásokkal kapcsolatban) — az azonban elég tanulságos volt. Szeretném egy kicsit szemügyre venni a legenda néhány fő mozzanatát.

Tolnai anyagi helyzete 1884 után. — Marosvásárhelyt megszabott fizetéssel és mellékjövedelemmel járó állást hagyott ott. Az, hogy a lelkeszségről lemond és állami tanári állást vállal — alkalmasint az ekkorra kialakult feszült viszony hatására —, 1872-ben már fölmerült; ekkor zajlott le (*A sötét világ* XIII. fejezete szerint) kihallgatása Trefornál, amelyre még majd

visszatérek. 1884-ben, miután előbb állásától felfüggesztették, majd ő maga beadta lemondását, utolsó nagy verekedési botránya, éveken át megújuló pörösködése, aztán egykori barátainak elhidegülése megértették vele, hogy ilyen reményei ezúttal még kevésbé lehetnek. Egyelőre tehát be kellett érnie a szabad író mesterségével és jövedelemforrásaival.

Egy idő óta divat vádolni a kiegyezéses kor társadalmát, kormányát, kulturális szerveit, hogy legjobb íróit nyomorogni hagyta. Kétségtelen, hogy egyesek közülük embertelen nyomorba jutottak (Reviczky, Mikszáth stb.). Kérdés: kit lehet vádolni ezért? Rendszerint olyanokról van szó, akik az írásból akartak megélni, az írás pedig a polgári korszakban szabad pálya; olyan intézmény, amelynek hivatalból és rendszeresen írókat-művészeket kellene eltartania, nincsen. Fizetést ekkor már az akadémikusok sem kaptak; kiadók és szerkesztők a közönség pénzével sáfárkodtak; bajosan lehetett tőlük várni, hogy jótékonykodjanak vele. Hibájukul azt lehetne felróni, hogy egy-egy tehetséget nem ismertek fel — de itt is könnyű nekünk, akik már az egész Mikszáthot vagy Reviczkyt látjuk. Az érettségi után egy évvel Pestre felköltöző diákban, vagy a vidéki állását otthagyo fiatal jogászban ugyan ki ismerte volna akkor fel a bizony csak későn kibontakozó tehetséget? A szerkesztőknek nincs varázsvesszejük, hogy az önjelöltek közt válogatni tudjanak.

Olyasféle képzetek is szoktak lábra kapni, mintha a korszaknak nagy kulturális jövedelmei lettek volna, de ezekre egy bizonyos klikk „ráült” és idegeneket nem engedett a húsos fazékhoz. Ez még leginkább az akadémiai vagy Kiszfaludy-társaságbeli tagságra és jutalmakra áll; ezek elosztása körül csakugyan érvényesültek csoport-szemponok. Mindez azonban önmagában nem jelentett holtig való eltartást is. Az Akadémia nem bankház vagy üzleti vállalat volt; a vezető pozíciókban ülők rendszeres jövedelme sem az irodalomból származott. Az öreg Gyulai valóban állás- és jövedelemhalmozó volt — de nem vette el a fiatal írók kenyerét. A „szabadok” közül Jókainak búsás jövedelme volt az írásból, Vajda is, panaszai ellenére, tűrhetően keresett; viszont a pénz mindkettőnek kifolyt a kezéből.

Szóval: Tolnai körül se legyenek olyan várakozásaink, hogy Pestnek diadalkapuvall kellett volna őt fogadnia, és azonnal valami jól fizetett színekurába beültetnie. (Akkori szokás szerint a szállodák az újságokban adták tudtul: milyen nevezetesebb vendégük érkezett. Tolnai panaszkodik, hogy ezen a nyomon senki se látogatott el hozzá az Erzsébet-szállóba.) A komor tónus, amellyel a fővárosba való megérkezésüket és első botladozásait ecseteli, már-már fölkelti részvétünket. Része van (önéletrajza szerint) néhány fájó visszautasításban — de végül is a szabad írói pálya nem bizonyult mostohának hozzá. Maguk az adatok ismertek: a felköltözését követő évben csaknem párhuzamosan öt regénye folyik napi- és hetilapokban; egy nem valami magas szintű hetilap, a »Gondúzó« meg havi száz forinttal főmunkatársnak is szerződteti. (Ha valaki át akarná számítani, megemlítem, hogy egy forintból lett a Wekerle-féle pénzügyi reform során két korona, egy korona pedig a század elején többet ért, mint a Horthy-korszak pengője. A családban pedig, medikus fiával együtt, hárman voltak.) Nyomor-ról bajosan beszélhetünk tehát; megint ismert adat az, hogy 1885 nyarára már 312 négyszögöles házhelyet vesz a Tisztviselő-telepen, erre (alább még tárgyalandó) mecénásai a házat felépítetik, úgyhogy 1886 tavaszán már „palotájába” be is költözködött. Elég szép anyagi siker, nem egészen két év alatt! 1886-ban újabb, rendszeres mellékjövedelemhez jut: mecénásai megteszik az újonnan induló Fővárosi Közlöny szerkesztőjének. Anyagi sikerei ismeretében nem ütközünk meg azon a panaszán, hogy a lap „búsás jövedelméből . . . neki csak a morzsa jutott”. — Nos, ez a morzsa egy másik nyilatkozata szerint évi 6—700 forint volt, tehát kb. havi 50 forint. A hozzá fűzött vádaskodás: „meg is kapta búsás jövedelmét egy kocsmá- és legelőbérlet”, majd: „a fősummát Könyves Nagy István úr tette el” — már tisztára a Szabó Dezső hangja.

1887 nyaratól kezdve aztán néhány szűkebb esztendő következik. Adataiból, amelyek általában panaszkodnak és csak ritkán szólják el magukat, nehéz kiokosodni; a pontos számokat ma már nem tudhatjuk. A telket is részben adósságra vette; ha hihetünk szavainak, az »Irodalom« kudarca is adósságokba rántotta, alább még tárgyalandó kis politikai kalandja

miatt a Fővárosi Közlöny szerkesztését elvesztette, mecénásai egy részét elidegenítette. „Egy-szerre csak azon kezdtem észrevenni, hogy a vizek körültem rettenetesen apadnak” (*A sötét világ*, XXV.). De amikor számba veszi: melyik napilapnál dolgozhatna, az »Egyetértés«-t azzal intézi el: „a legalantasabb napszámmal dolgozott; oda nem mehetek”. Ekkor indul meg újabb vándorlása fix állásért, amely végül is 1889-ben az óradíjas fővárosi tanársághoz, 1895-ben pedig a polgári iskolai igazgatósághoz vezetett. Ekkor már özvegy, fia pedig önálló orvos. (Közben »városatyá«, a városi képviselőtestület tagja is lesz, sőt társszerzővel tankönyvet is ír. Ebből is csak csuriant valami, valamint az írásból, amelyet az utolsó évek kivételével rendszeresen folytatott.) Fizetésének adatait Gergely Gergely közli: havi 132 forint, s ha a negyed-évenként fizetett 127 Ft lakbérilletmény egyharmadát hozzáadom, fölmege havi 170 forint fölé. (Az átszámítást mellőzöm; esetleg kiderülne, hogy vásárlóerőben kapott annyit, mint én most.) A 90-es évek elejétől több nyáron Marienbadban (Mariánské Lázně) tart kúrát; legnagyobb gondja az, hogy testsúlyát 100 kilóra vagy azon alul leapassza. Ez se a nyomor jele, de nem is humorisztikus téma: a csehországi fürdőhelyet már a beteg, előregedett ember keresi föl; ezidőbeli levelei magányról, betegségről panaszkodnak és megtört, sívár öregségről árul-kodnak.

Tolnai és rosszakarói. Apai örökség gyanánt nemcsak testi alkatát, jellemét és tempera-mentumát kapta, hanem egy baljóslatú emléket is: Hagymásy Sándor nótárius úgy szerzett magának igazságot főnökénél, hogy megpofozta; el is vesztette emiatt állását. Az emlék ott kísért, közvetlenül is, férfi- és öregkori írásaiban: céloz rá *A polgármester úrban*, elmeséli *A sötét világ* I. fejezetében. Közben irodalmi motívummá is válik: Fekete Ézsau, az „új főispán” meg-veri Serédy grófot, Bende Béla gróf megpofozza a rágalmazó szerkesztőt; *A mai Magyarország* egyik novellájában az újságírók megbotozzák. *A rongyos* c. kései, erősen öntükröző regényben a sértett igaz embernek a fia veri meg nyilvánosan a sértőt. Hátha arról van szó, hogy az apai magatartás valósággal hőstetté válik a fiú emlékeiben, fantáziája előtt dicső példaképpé, amolyan vonzó-babonás lelki tényezővé, amely utánzásra buzdít?

Mert az, hogy ellenfelein nyilvános tettelegességgel áll bosszút, az ő életében is megismét-lődik. Az első áldozat Gönczy Pál, a református gimnázium igazgatója, amelynek Tolnai tanára volt. Ugyancsak fiatal tanár korában pofozta meg Felméri Lajos nevű kollégáját. Utolsó marosvásárhelyi hónapjában a helyi lapban ellene írt rágalmazó cikkekről mondja: „kikerestem gazdáikat és derekasan elbotoltam őket. Mit tehettem mást? Nemes Ödönt, ki legszemtelenebbül írt, egy tanárt, a Szászok hű emberét, kegyetlenül elcsépeltem az utcán, ország-világ láttára.” Az elverték egyike, Felméri, keresztény jellemnek bizonyult: 1879-ben, mint kolozsvári professzor, ő doktoráltatta Tolnait a szóbeli szigorlaton; beállítása szerint persze érzett kérdésén, „hogya a régi seb fölfakadt és ég kegyetlenül” — de talán ezt nem kell szószertint venni; mégiscsak odaengedte a szigorlatra. (*A sötét világ* XXIV. fejezet.)

Hanem Gönczy Pállal csunyán megtréfálta a sors. Gönczy a 67-es minisztériumok meg-szervezése során a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba került, s a középiskolai ügyosztály vezetője lett. Ahhoz, hogy Tolnai állami tanári állást kapjon, rajta keresztül vezetett volna az út. Először, 1872-ben, közvetlen a miniszternél, Trefortnál próbálkozik. Föhrhécz szerint maga a miniszter hivatja, állást akar neki adni, de ekkor értesül arról, hogy Gönczyvel rossz viszony-ban van, s habozni kezd. Tolnai Arany Jánostól kér tanácsot, Arany azt javasolja: kérlelje meg Gönczyt. „Csak nem csapta pofon? Nem, ugy-e? Akkor mindig kibékülhetnek.” Tolnai kommentárja: „Van a pofoncsapásnál mélyebb sértés is. Az ilyet elenyésztetni hogy lehet?! Nem, semmiképp sem lehet.” Nem is próbál tehát Gönczyvel kiengesztelődni; sőt, megindítja burkolt támadásait ellene, a szépirodalom álarcában. Regényeinek már említett pamfletszerű elemeiben előkelő hely jut „Dencz Pál”-nak; *A nemes vérben szereplő* „Dencz és Éhes Egyesült Táp- és Tanintézete Pesten, Régi Szemét-ér”-re, egykori iskolájának igazságtalan satírájára csak röviden utalok. Az *Eladó birtokok* széles fronton folytatja a támadást a Dencz-féle „új falitáblák és az országos költségen hasznavehetetlenné gyártott Dencz-mappák” ellen, amelye-

ket a tanítónőknek az iskolákban hivatalból terjeszteniük kell, „a miniszteri tanácsos nagy könyomatú arcképével”. Egy kései, igen gyöngé művében, a már említett *A rongyosban* a vádaskodás már egészen alpárivá fajul, igaz, hogy körültekintően van álcázva; a mű gonosz intrikus alakja költ bátyja nevében ilyes rágalmakat; az „országos hírű Dencz Pál . . . házasságtörést követett el, egy nevelőnőt, sőt többeket hálójába kerített volna, s gyermektartásért a vén hetvenéves ember pellengérré állíttatott”. A fedőnevet akkor már Tolnai révén ismerték; Tolnai aztán méltatlankodik azon, hogy Trefort, amikor állásügyben újból hozzáfordult, nem fogadja. Pláne mikor a sors azt a kajánságot is elkövette, hogy a miniszter titkára — legifj. Szász Károly volt, annak a Szász-dinasztiának a tagja, amelynek Tolnai már Marosvásárhelyen s azóta nem is egyszer arcába dobta a kesztyűt.

Gönczy ide, a Szászok oda: a díszhely ebben a sorozatban mégis Gyulait illeti meg. Már a Gönczy-féle intézetben tanártársak voltak egy ideig; Papp Ferenc szerint (Gyulai Pál II. 18.) a jó viszony nem volt teljesen zavartalan, de mégis fennállhatott; *A sötét világ* szerint: „mikor Pestről elköltöztem, vacsorán volt nálam”. S a szálak még Marosvásárhelyen is tovább szövődnek. Gergely Gergely adatai szerint az „Erdély” c. lapban 1871-ben kedvezően nyilatkozik Gyulairól; 1873-ban megint Pestre szeretne költözni és Gyulaihoz fordul tájékoztatásért; Gyulairól úgy tudja, hajlandó lenne őt támogatni a Kisfaludy Társaság titkári székének elnyerésében. A nagy tűzvész után Gyulaihoz, az Írói Segélyegylet titkárához fordul segélyért. Az *Erdélyi Figyelő*, a Kemény Zsigmond Társaság lapja közli (1879) Gyulai beszédét, amellyel a Toldi Szerelmét a Kisfaludy Társaságban bemutatta, s szemelvényeket Arany művéből is; Gyulait, sőt Szász Károlyt is a társaság tagjai közé választja.

Ilyen körülmények közt következik be, hogy Gyulai 1879-ben Tolnait a pesti egyetemen magántanárrá habilitálja. Erről a Tolnai-méltatások igencsak szűkszavúan emlékeznek meg; a kései visszaemlékező Tolnai is csak pár szót szentel neki: alighogy Kőlozsvárott ledoktorált, „kevéssel utóbb a budapesti tudományegyetem magántanárrá habilitált, elengedve vizsgát, próbaelőadás tartását, minden ilyen járulékot.” Doktori értekezését, amely, úgy látszik, a habilitáció alapja is volt, Gyulai a Budapesti Szemlében közölte. A habilitációt az év vége felé a miniszter (Trefort) aláírta; eleinte Tolnai maga is kételkedik a hír valóságában. Hogy a tények vonalán haladjunk: az 1880—81-es tanév első felére előadást hirdet „A XIX. század epikus költészete” címen (It, 1913. 407). Nyilvánvaló, hogy — akkori szokás szerint — ő is, mint magántanár, megkapta a kar felszólítását előadás hirdetésére; a megadott címet fölveték az egyetem tanrendjébe; annak azonban nincs nyoma, hogy csakugyan előadott volna; ez az akkori közlekedési viszonyok közt nehezen ment volna. (Amit Gergely Gergely állít, hogy „venia legendi”-t nem kapott volna, tévedés. Tolnai maga is azt írja, hogy az egyetem „megadta a jogot”. Később így említi: „mint habilitált egyetemi tanár, de aki székemet eddig el nem foglalhattam”.) — Nos: a szűkszavú kortársi referátumok mögött vegyük észre a Gyulai jóindulatát is! A magántanári „kollokvium” és a próbaelőadás elengedése megbecsülést jelent; aztán emlékszünk a polgári kor egyetemeiről olyan habilitációs ügyekre, amelyek a professzor ellenállásán vagy rosszindulatán megakadtak. Tolnai ekkor már régen kisfaludysta, most a megszerzett doktorátus után ölébe hull az egyetemi magántanárság és a Petőfi Társaság tagsága — ez éppen nem vall üldöztetésre.

Hogy aztán közben mi történt, mi nem: egyszerre elkezdődnek Tolnai torzképei; előbb egykori iskoláját karikírozza, de jut belőle Gyulainak is (*A nemes vér*, 1882), majd *A oszlopbaróban* (1884) Szász Károlyt, Gyulai hívét és barátját csúfolja ki. Regényírói pályáján is 1882-re tehető a fordulat a pamflet felé, a szubjektivitás előretörése. Amikor Pestre jön és első találkozásukkor Gyulai elfordítja a fejét, ebben a néhány személyes támadás mellett része lehetett annak is, ahogy Tolnai papi hivatalát otthagyta. Tudjuk más esetekből is, hogy az emberi jellem bizonyos defektusai Gyulaiban erős ellenérzést keltenek.

Tolnai ezt egyelőre nem veszi tudomásul. 1885 elején megpróbálkozik azzal, hogy magántanári jogait érvényesítse. Emlékszünk még a polgári egyetem magántanári szabályzatára:

aki négy féleven át nem tartott előadást, annak jogai elévültek. Kivételt Tolnaival sem tettek; újra képesíttetnie kellett volna magát. Papp Ferenc szerint (II. 537) a bölcsészkar ápr. 23-i ülésén tárgyalta a kérdést; előadó, mint szakprofesszor Gyulai volt, és javaslatára a kar elutasító végzést hozott. Valójában, tudunkkal, ez Gyulai első ellenséges lépése; még ha felemelkedett volna is a megbocsátás heroikus magaslátára, a személyes bántáson túl neki is, a karnak is figyelembe kellett vennie, hogy Tolnai habilitációja óta tudományos munkásságot nem fejtett ki, és Marosvásárhelyt, pap létére, éveken át ádáz személyi harcokba és pörökbe keveredett. Pesten mint magánember meghúzódhatott; magántanársága felkelthette volna a református egyházi körök tiltakozását. (Szász Károly, akit Gyulainál is ádázabban támadott, 1884-ben lett a dunamelléki egyházkerület püspöke.)

Ez után indul meg Tolnai nagyszabású bosszúhadjárata Gyulai és hívei ellen. Az első friss reakció lehetett *A polgármester úr* (keletkezési ideje körül problémák vannak), bonyodalma egyébként is az irodalom körül forog; ellenfeleire a Hunyadi-ellenes intrikusok: Czillej és Gara nevét aggatja (Szász és Gyulai). S ha még csak tehetségüket vonná kétségbe! De emberi becsületükön is elveri a port: pénzéhes, irigy törtető, Tarczali anyagi romlásának előidézői. De megkapja a magáét az egykori tanítvány, Beöthy Zsolt (Alázatos Taksony), akkor már szintén egyetemi tanár; Tolnai üt, ahova tud, így kerül ostora elé Rákosi Jenő és Rákosi Szidi, a színésznő is. Az *Eladó birtokok* egy epizódjában ugyanezek a motívumok ismétlődnek meg; de már az *Irodalom* (1887; az „Új Athenaeum”, ahogy Tolnai mondja) egyéb támadásai mellett tizenkét folytatásos cikksorozatot „szentel” kizárólag Gyulainak, „akiről én vettem le egy nagyobb kritikával, amit levehettem” — ez Tolnai önvallomása.

Ezután meglepő lépés következik. Ha az adatok igazak, e cikksorozat után, persze hosszabb idő múlva, került sor arra a jelenetre, amelyet *A sötét világ* XXIV. fejezete ad elő: Tolnait az egyetemi magántanárság nem hagyta békén; barátai, köztük Herczegh Mihály jogi kari dékán tanácsára elmegy, hogy Gyulait megkérlelje, s noha ez nem sikerül, Canossát jár még Alázatos Taksonynál: Beöthynél, sőt talán Szásznál is. Vajda Miklós (*Az új főispán* előszavában) „apostoli naivitása”-ról beszél; mi azonban csodálkozunk azon, hogy egy ember ennyire ne tudja felfogni sértéseinek súlyát, s ahhoz menjen el pártfogást kérni, akit többször is vérig megbántott. Még a nagy sértés sem olyan visszás, ha igazi hajthatatlanság és önérzet jár vele együtt.

Tolnai pedig nem mindig mutatkozik prófétai sértegetőnek; bizony le is alacsonyodik olykor. *A polgármester úr*ban a várhegyi társadalom egyik vezetője Czillej Béla, „az örökösen ingyen utazó professzor, a fülig adós hamiskártyás”. A Czillej név e regényben a Szászokat takarja, világos tehát a célzás Szász Bélára, a későbbi kolozsvári professzorra. Persze sajtópört nem indíthatott, mert a támadás jól volt álcázva. De a sajtópörre már módja lett volna Eötvös Károlynak, aki nem tudni miért volt a begyében. *A rongyos* című regény gonosz lelkű főszereplőjének veszett ügyében védőre volna szüksége. „Felmegy Pestre, átadod a pereidet Eötvös Károlynak, s győzni fogsz. Aki annyi gazembert meg tudott oltalmazni, annyi szennyest tisztára mosni; az, ne félj, mert megtisztít attól a néhány korbácsütéstől téged is.” Az ilyesmi nyilvánvalóan azért nem ment pörre, mert Tolnai támadásait ekkor már egyáltalán nem vették komolyan. — Amikor Marosvásárhelyről menekülve kezdi Pesten felvenni személyi kapcsolatait, felesége egyik rokonának családja „és a szomszédjokban lakó rokonok igen leverten és gyanús kérdésekkel fogadtak”. Sopánkodtak, sóhajtoztak, szemrehányásokat tesznek; feleségének azt mondják: „Az uradat be fogják zárni.” „Ki mondta? — kiáltá nőm. — Antal Géza, akinek az anyját legjobban megbántottátok.” Antal Géza a nagy vásárhelyi ellenfélnek, Antal Lászlónak, a későbbi regények Szoritsd Lászlójának a fia volt; nem tudom, az odavetett mondat nem rejt-e valami olyan sértést, amelyet Tolnai ottani utolsó elvakult heteiben követett el — s amelyről jobbnak látta többet nem mondani.

Az adatok tárgyilagos mérlegeléséből azt hiszem, levonhatjuk azt a tanulságot, hogy sem Trefort, sem Beöthy, sem Gyulai nem voltak eredendően ellenségei Tolnainak; magatar-

tásuk, különösen a Gyulaié, egy ideig határozottan jóindulatú. De megvoltak a maguk meggyőződésai és elvei, s volt főként személyes öntudatuk és becsületérzésük; ennek nevében joguk volt a védekezésre és elzárkózásra, különösen amikor Tolnai támadásait személyes térre vitte át.

Tolnai és a politika. — Tolnai 1884-ben nem jött politikailag üres lappal Budapestre. Hogy a marosvásárhelyi eklézsiájában az erkölcs és a közéleti tisztaság zászlaja alatt vívott ádáz harcaiba politikai pozíciók is belejátszottak, arra csupán egy-két áruló jelből tudunk következtetni. Amikor Pesten megint politikába ártja magát: „Eszembe jutott, hogy Marosvásárhelyt is bajaim nagy részét a politikának köszönhettem. Baloldali voltam, mikor erős jobboldalinak kellett volna lennem — saját hasznoméért, és egy kissé hajoltam másszor a jobboldalhoz, mikor meg arra kiáltottak kigyót-békát, és a jobboldal bukott.” Sajnos, a részleteket elhallgatja; de Gergely Gergely disszertációja közöl idevágó adatot. A vásárhelyi református főgondnok egyik jelentésében a püspökhöz Kovács Áron tiszteletesről, Tolnai egyik főellenfeléről a következőket olvassuk: „Kovács Áron mint a szélső balnak a híve a nép söpredékéből pártot alakított, s politikai szereplésével tisztújításoknál, képviselőválasztásoknál, városi ügyek elintézésénél az elromlott néptömeg fékezetlen nyers erejével megfélemlítő uralmat gyakorolt” — s ellenfele gyanánt a „felvilágosodottabb polgári osztály”-t jelöli meg. A szélsőbal az akkori politikai terminológia szerint értendő; Tolnai nyilvánvalóan a másik szárnyhoz tartozik, kiegészítve még *A sötét világnak* azzal az odavetett mondatával: Erdélyben elsősorban a nemesség pártfogolta. — Az inga másik oldalra való kilengését mutatja az az adat (Förhécznél, 73. lap), hogy az 1882-es választásokra a helybeli függetlenségi párt fölvette képviselőjelöltjei sorába. A jelölőgyűlésen, amelyen a nagy politikusok közül Ugron Gábor is részt vett, végül is nem ő kapta a legtöbb szavazatot és a hivatalos jelöltséget — de úgy látszik, egy ideig legalább nem is közkatonája volt a pártnak. (Zárójelben hadd utaljak vásárhelyi harcainak másik, lappangó rugójára: nem volt erdélyi születés, ezért is tudtak ellene olykor annyi tömegszeszvedélyt mozgósítani. Volt egy bizonyos erdélyi sovinizmus az anyaországiakkal szemben; Tolnai is panaszkodik egyszer róla, *A sötét világ* XIII. fejezetében: „Magyarországi embernek nem jó hely Erdély; ott a magyarországit korcsnak nevezik”. De aztán azzal adja vissza a kölcsönt, hogy ugyanilyen gyűlölködő gyanúsítással emlegeti később az Arany Jánost kezében tartó „erdélyi” klikket.)

A politikától Pesten sem tartotta magát egészen távol. Itt azonban nemcsak viszonylag csekély nyilvános szereplése számít, hanem az a körülötte kialakult pártfogói és mecénási kör, amellyel tanulságos lesz futólag megismerkedni. Ő maga bemutatja ugyan őket *A sötét világ*-ban — de ez a bemutatás többet mondott az olvasónak 1892-ben, mint ma. (Érdekes, hogy Dávid Gyula jegyzeteiben végignyomozza hitelesen valamennyit — de következtetéseket nem von le —, Gergely Gergely pedig figyelmen kívül hagyja őket.) Van ennek a díszes társaságnak egy-két közös vonása. Csekély kivétellel valamennyien városi notabilitások, a városi képviselőtestület tagjai, nem az országos politika bajnokai: Királyi Pál (Pest főjegyzője), Mérő János, Török József; tulajdonképpen ide lehet számítani azokat a fővárosi kerületekben föllépett országos képviselőjelölteket is, akik a helyi erőkre építettek, mint Bobula János és Morzsányi Károly. Pesti érdekeltsgű, noha országgyűlési képviselő, a közigazdász Wahrmann Mór, a Pesti Lloyd Társulat és a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke; a másik nagy gazdasági ember a bárósított Lévy Henrik, az Első Magyar Biztosító Társaság vezérigazgatója, aki 1885-ben Gyulaival egyszerre lett főrendiházi tag (a király nevezte ki!). Az, hogy a parlamenttől és az országos politikától távolabb vannak, használ Tolnainak: nem érdekli őket vagy nem ismerik feszült viszonyát az állami oktatásügyi hatóságokkal és az országos tudományos és irodalmi fórumokkal, nem sokat tudhatnak vásárhelyi viaskodásairól sem, s ha tudnak, hidegen hagyja őket. Számukra Tolnai főként a kaszinói szabadelőadó és bankettek lendületes tószatózója; mint ilyent, bámulják — akad köztük, aki írásait is olvassa.

Másik közös vonásuk, amit Tolnai sem titkol el, az, hogy vagyonos emberek, egy részük pláne dúsgazdag, többszörös milliomos (akkori értékben!) (Bobula, Török, Lévy, Wahrmann).

Velük szemben Tolnai felfüggesztette azt a regényeiben többször dokumentált álláspontját: minél gazdagabb valaki, annál szennyesebb úton lett azzá. Ő maga szolgáltat adatokat arra, hogy a mecénás szerepét is játszották nála, nem is mindig önként. Amikor a még említendő választási elnökség ügyében elszalad Mérőhöz, Törökhöz, Királyi Pálhoz: „ezek a nagy emberek hányszor nem voltak otthon, mikor sürgős dologban (a saját nyomorúságomban) kerestem”. (Nem okvetlen pénzről, hanem közbenjárásról lehetett szó.) Mérő János a házát építteti fel, Török József kertek rakott a ház köré, és kisebb dologban is segítette, „ami itt-ott hiányzott” a ház körül. Léway, a nagy adakozó, az »Irodalom« alapító részvényesei közé lép be és ezer forintot ígér. Amikor azonban Tolnai a lapot jórészt személyes nézeti és harcai eszközévé teszi, ez már erősen feszélyezi: a legtöbbet támogattak — Gyulai, főrendiházi tagtársa, Szász Károly püspök, a többi egyetemi tanár, képviselő — állítólag szaladgáltak is Léwayhoz; ő kereken meg is mondta: nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy Tolnai az ő pénzén támadja őket. Ezért aztán meg is szüntette a támogatását. Tolnai azt mondja (*A sötét világ* XXI.), hogy nem ment el hozzá többé személyesen és nem is kapott tőle semmit — később azonban elég homályos elbeszélést kapunk egy kellemetlen kölcsönügyről: Léway perelni akarja Tolnait, s a bajból megint egy fővárosi notabilitás húzza ki váltóval. Tolnai „kölcsönadott ajándékszerű összegről” beszél, ezeröttszáz forintról — de ez bajosan függhet össze az »Irodalom«-mal, mert akkor történt, amikor már egy-két éve tanított.

Végül térjünk rá ennek az illusztris társaságnak legfontosabb közös vonására: amennyire meg tudjuk állapítani, az egy Királyi Pál kivételével valamennyien kormánypártiak. De ne ijedjünk meg: Királyi Pál is csak a középpárt, az ún. »mérsékelt ellenzék« tagja, oda is a Deák-párt soraiból jutott el. (Tolnai A mai Magyarország ajánlásában „a nagy Deák Ferenc benső barátjának” nevezi.) Léway főrendiházi tag, Wahrmann Mór kormánypárti képviselő, Fenyvessy Ferenc, akit pártfogói közt említ, szintúgy; a két „nagy német zsurnaliszta”, akinek „nemesszívú” dicséretére hivatkozik (*A sötét világ* XVIII.), s akik művei német fordításainak útját egyengették: Falk Miksa és Silberstein Adolf — a kormánypárti Pester Lloyd napilapnál működtek. Tudunk a többi említett fővárosi pártfogónak kormánypárti beállítottságáról is. (Tolnai a szabadelvűeket alkalmasint abban a korban még dívó szóhasználatnál Deák-pártnak nevezi.)

A pesti Terézvárosi Kaszinót, amelynek Tolnai tagja és rendes felolvasója lett, a milliomos Bobula János alapította, „a párt tömörítésére”, „párthíveket toborzott és fényes vacsorákat rendezett otthon és a kaszinóban is”, „engem is észrevett; legbensőbb baráti körébe vont”. Ne törjük a fejünket; itt is a szabadelvű pártról van szó, annak volt Bobula 1887-ben a Terézvárosban nem hivatalos képviselőjelöltje. A díszvacsorákon, mondja Tolnai, „a főhely az enyém volt, mert a díszszónok én voltam”.

(Hogy Tolnai saját vallomásai alapján milyen nehéz tiszta képet kapni a politikai szerepléséről, az kiderül szabadkai előadójának történetéből, amelyet maga beszél el *A sötét világ* XXII. fejezetében. Egyike lett ez számos balsikerű vállalkozásának. Az előadásra kitűzött napon „agyonlőtte magát Mukits, az egyik politikai párt vezére, azé a párté, mely engem hívott”. Nem mondja meg nyíltan, hogy baloldali pártról van szó; ennek volt Mukits Ernő az irányítója, s ez szervezte a kritikus előadást is. Az ismert irodalmár, Milkó Izidor nem megy el az előadásra, mert „fél az ellenzékétől”, a Deák-párt pedig „maroknyi” csak Szabadkán. Gergely adataiból azt is megtudjuk, hogy a korábbi egri előadást Zalár József költő, megyei főjegyző buzgólkodására jött létre — órála ismeretes, hogy régi függetlenségi vitan. Úgy látszik, a vidéken Tolnai a függetlenségi zászlót vitte maga előtt — Pesten pedig, ottani összekötéseire való tekintettel, igyekezett ezt diszkrétan elhallgatni. Ezért nem ejt róla egy szót sem önéletrajzában.)

A kaszinói szereplés folytatásaként keletkezhetett az az ominózus pártelnökségi eset is, amelyről *A sötét világ* XXIII. fejezetében olvashatunk. Itt talán nem lehet Tolnait szándékos elhallgatással vádolni, mert az 1887-es választások részleteire és személyi körülményeire a

kortársak még jól emlékezhetnek. Minket, a késő utókort előadásának hézagossága mindenestire már zavarba hoz. A választások előkészületei során felajánlják neki az erzsébetvárosi (VII. ker.) Morzsányi-párt elnökségét. Az időben az egymással szemben álló pártok óriási propagandahadjáratot fejtettek ki (nem is mindig tisztességes eszközökkel); a kerületi szervezet elnöke személyével adott súlyt a propagandának, konkrét szerepe a különböző ankétok, előkészítő, bizottsági és nagygyűlések megnyitásából és levezetéséből, különböző szónoklatok és lakomai felköszöntők tartásából állt, amint ezt az egykorú tudósítások szerint Tolnai is tette. De mielőtt az elnökséget elvállalná, végigszaladja fővárosi támogatóit: Mérő Jánost, Török Józsefet, Királyi Pált, hogy tanácsot kérjen tőlük. A nagy utat hiába tette: mindhárman lebeszéltek, mégis ráállt az elnökségre, azzal az indokolással, hogy előzőleg már ígéretet tett rá.

A megtévesztő abban van, ahogy a három notabilitás jótanácsait és energikus tiltakozását a maga erős hangsúlyával elbeszéli. (Arról is megfeledkezve, hogy Királyi Pál ekkor ellenzéki: Apponyiék csáktornyai jelöltje, meg is választották. Amit Tolnai az ő szájába ad, azt Török vagy Mérő mondhatta.) Gergely Gergely szerint „Morzsányi volt az ellenzéki politikus, akinek VII. kerületi hívei Tolnait kérték fel a pártelnökségre.” Megértem Gergely tévedését; magam is azt hittem, a jól tájékozott Föhrécz ellenére is, hogy a jóakarók nagy felzúdulása azért van, mert Tolnai az ellenzékhez csatlakozott.

A korabeli sajtóból a következő kép bontakozik ki: A budapesti Erzsébetváros kormánypárti képviselője és 1887-ben újból hivatalos jelöltje Matlekovits Sándor államtitkár, a neves közgazdász. A választók egy része vele szemben ellenjelöltet állít Morzsányi Károly ügyvéd személyében, de szintén kormánypárti programmal. Mégis volt kettejük közt különbség: a Pesti Napló szerint a kerületben „a vagyonosabb polgárok nagyrésze Matlekovits-párti, míg a kültekkel polgárai s a kisebb iparosok Morzsányi körül csoportosulnak.” (P. N. 1887. jún. 17. esti.) De azért ragaszkodnak a kormánypárthoz; amikor híre jár, hogy Tiszák a kerületben Matlekovitsot tekintik egyetlen jelöltjüknek, „a pest-erzsébetvárosi Morzsányi-párt tegnapi értekezletén az elnök Tolnai Lajos és dr. Csillag Zsigmond valótlannak jelentették ki az ellenpártnak azon állítását, hogy ott már 1700 választó iratkozott be (ti. a jelölőlístára). A párt küldöttségileg tisztelgett a miniszterelnöknél s a kormánypárti végrehajtóbizottság elnökénél, akik kijelentették, hogy Morzsányi személye ellen semmi kifogásuk sincs.” (P. N. 1887. máj. 6. reggeli.) — Nem lehetetlen, hogy Tolnai is ott tisztelgett Tisza Kálmán előtt. Megröjök-e érte? Ugyanezen a választáson három íróháza volt hivatalos jelölt és lett képviselő szabadelvű programmal: Jókai Kassán, Arany László Nagyszalontán, Mikszáth a háromszéki Illyefalván. Ez pedig több, mint elnöknek lenni a nemhivatalos jelöltnél. A hibás az utókor, amely Tolnaiból erőnek erejével ellenzékét akar faragni — a politikában is.

Morzsányi 1887 júniusában mindenesetre kibukott, de egyáltalán nem bukott le végleg: 1892-ben ő lett a kerület szabadelvű párti képviselője. Tolnai keserű következményeket tulajdonít ennek a bukásnak. „Kisöprtek, mikor megbuktunk, mint a szemetet, mindennün-nen.” Hogy a Fővárosi Közlöny szerkesztőségét csakugyan emiatt vesztette-e el, azt még — ha lehet — meg kellene nézni. Azon pedig ne lepődjünk meg, hogy a megbukott Morzsányi-párton mar egyet: kapzsi senkiknek nevezi őket: „A szegénység, a nyomor, a becsület, oh, mily utálatos szerepre kárhóztatja az embert! Dolgoztattak éjjel-nappal — és nem adtak semmit.” „Ha beszélni kellett: akkor menjünk Tolnaihoz, ő majd szónokol, ha meg kellett a tanácsot polgármestereivel hívni pártvacsorára, nagyszerű Károly-estére — hát nekem kellett elvállalnom a hívogató vőfély szerepét”. Az elkeseredés itt is félrevitte a tollát. Az emlékezetes bukás és kisöprés 1887 nyarán volt, s Gergely Gergely idézi azt a Pesti Napló-cikket (1889. jan. 29.), amely szerint Tolnai részt vett az Erzsébetvárosi Körben Morzsányi Károly névestjén, és nagy sikerű pohárköszöntőt mondott Ráth Károly polgármesterre. Tehát a szájak ekkor még nem szakadtak el.

Azt hiszem, a tanulság világos. 1884 után Tolnai csak egy politikai párttal van huzamos kapcsolatban, és az Tisza Kálmán pártja. Hogy ez mennyire jelenti Tisza politikájának tudatos

elfogadását, arról lehet tündönni. Szépirodalmi művei inkább azt sejtetik, hogy határozott politikai elvei nem voltak. Csaknem egy évtizeden át munkatársa a klerikális-jobboldali *Magyar Szemlének*, ugyanakkor dolgozik a függetlenségi *Budapestbe*, a vulgárisan ellenzéki *Szabad Szóba* s végül a sovíniszta *Magyar Szóba* is. A pénzkeresés mellett a közszereplés volt neki a fontos; erre mindig is vágyott, és az, amit úgy fejez ki: „egy kis emelés nem ártana”. Pártfogói körétől, az egzisztenciális támogatáson kívül lapalapítási terveinek és egyetemi ambícióinak előbbrevitelét várta; ha nem is a nagy támogatók szűkebb körében, de a politikai társaskörben születte meg az „Irodalom” terve, s ott noszogatták a magántanári jogainak felújításáért indított rohamra is. De nem volt radikális réformátor, mint Ady hitte, mint ahogy ebben a korban nem volt már agyonhajszolt vad sem. Gondolom, a „gyilkosság” Móricz-emelte vádja is elég problematikus.

Mégis, van valami furcsa ellentét ez időben az általa így nevezett (politikai) Deák-párt árnyékába húzódó — és az irodalmi Deák-pártot bőszerűen támadó Tolnai közt. Mint író, csakugyan az ellenzékkel tart; sok hír szól Petőfi-társaságbeli szerepléseiről. Szegény Kőműves Kelemen: amit politikai-emberi összeköttetései épített, azt irodalmi harcaival rendre lerontotta. S ellenzékiége is, hogy úgy mondjam, epigon-ellenzékiég, amely csak a Petőfi Társaságig jut el. Nincs adatunk rá, hogy a 80-as évektől fellépő valódi modernekkel vagy a Hét körével közelebbi kapcsolatban lett volna; igaz, a Hét 1890 és 1898 között, főként az első években több rajzát közli. Így aztán művészete egyre inkább elsekélyesedik, s kizorol az irodalomból, a ponyvajellegű Képes Családi Lapok hasábjaira. Nem kellett ehhez külön „meggyilkolni”.

Mindannak azonban, amit Tolnai művészetéről, anyagi helyzetéről, rosszakaróiról és barátairól, politikai helyzetkedéséről elmondtam, a többi közt egy fontos következménye van: újból meg kell vizsgálni és újra kell értékelni Tolnai műveinek társadalmi tartalmát és társadalombíráló elemeit.

Jegyzet. Tanulmányom megírásakor Gergely Gergely Tolnai-monográfiája még csak kandidátusi értekezés formájában állott rendelkezésemre. Bár sokat felhasználtam belőle, voltaképpen az utóbbi években több ízben tartott egyetemi előadásaimra támaszkodtam, s az ott fokozatosan kialakuló álláspontomat igyekeztem rendszeresen kifejteni. Néhány évvel ezelőtt tanítványom, Újlaki Klára írt szakdolgozatot „Az elbeszélő magatartás Tolnai regényeiben” címen; jó anyaggyűjtéséből a megfelelő szakaszokban sokat átvettem.

János Barta

DIE „DÜSTERE WELT” EINES SONDERBAREN SCHRIFTSTELLERS

(Lebenswerk und Persönlichkeit von Lajos Tolnai)

II.

In den weiteren Abschnitten der Studie wird die erzählerische Kunst Tolnais analysiert. Die traditionelle Haltung des Grossepikers herrscht bei ihm in immer geringerem Umfange; er neigt auch in der Erzählung zur Subjektivität, ist selbst in der Welt seiner Romane anwesend, folgt dem Schicksal seiner Helden mit lyrischer Anteilnahme. Der sogenannte epische Bericht weicht bei ihm meistens einer wertenden, gefühlbetonten Darstellungsweise. Im Dienste der expressiven Subjektivität bedient er sich ganz modern gefärbter stilistischer Mittel; die sogenannte erlebte Rede, innere Monologe und Dialoge, die Beleuchtung der Handlung aus einer Doppelperspektive, Simultanismus sind zu erwähnen.

Die ungarische Literaturwissenschaft hält Tolnai für einen Anhänger oder mindestens Vorläufer der realistischen Bewegung. Das muss einigermaßen berichtigt werden. Seine Wirklichkeitsauffassung ist zweifellos realistisch, seinem Realismus werden aber durch die Neigung zur starken Stilisierung, durch die Enge seines Weltbildes und den expressiven Charakter seiner Ausdrucksmittel bedeutende Schranken gesetzt. Die Rahmen der traditionellen Romangattung werden bei ihm stark aufgelockert; die Subjektivität und das

oft zu Tage tretende persönliche Anliegen bilden seine realistisch entworfenen Kompositionen in die Richtung des Pamphlets um. Was den menschlichen Gehalt seines Lebenswerkes betrifft, gehört er keineswegs zu den reichen, vielseitigen wirklichkeiterschliessenden Epikern. Den wahren Gehalt der Werke macht sein Lyrismus, seine oft hervortretende Ergriffenheit vor den Schönheiten und Tiefen des Lebens, noch mehr aber seine Satire, seine moralisierende Leidenschaft, sein Hass gegenüber den Schattenseiten der menschlichen Welt aus. Nur dass eben diese Gefühle nicht immer zur echten künstlerischen Tiefe reifen können.

Der letzte Abschnitt der Abhandlung versucht einige biographische Daten zu klären, und nimmt gegenüber der legendarischen Entstellung des Lebensbildes von Tolnai Stellung. Bisher wurde immer wieder sein Elend, seine oppositionelle politische Gesinnung betont; immer wieder wurde behauptet: er sei von boswilligen Gegnern verfolgt worden. In Wahrheit erreichte er nach seiner Rückkehr in die Hauptstadt bald einen materiellen Wohlstand, — er selbst hat seine Freunde, die im literarischen Leben und in hohen kulturellen Ämtern tätig waren, durch schonungslose Beleidigungen gegen sich gereizt, — schliesslich hatte er als Politiker zu der Regierungspartei von K. Tisza längere Zeit hindurch persönliche Beziehungen.

Bécsi magyar emigránsok közt

A császári székhelyből a „vörös Béccsé” fejlődő osztrák főváros elsősorban a Horthy-rendszerénél szabadabb szellemi légkörével hatott a fiatal költőre. A Pierre Ramus-féle anarchizmus csak egy — és a legkevésbé jelentős — volt a Bécsben szinte korlátlan szabadságot élvező szocialista áramlatok közül. Mindenfajta elméleti rendszert dogmának minősítő lázadása, csupán a „szabad emberek vágyait”² tekintetbe vevő kritikája nagy mértékben összhangzott a képmutató polgári erkölcs, politika és művészet ellen fordult avantgárda irányzatokéval. József Attilára gyakorolt hatását mégis kár volna túlbecsülnünk, hiszen a leveleiben megnyilvánuló, ismerősei elképesztésére szánt kamaszos kivagyiságon,³ néhány költeményen⁴ kívül mélyebb nyomaival nem találkozunk. Sokkal nagyobb mértékben hatott rá a bécsi magyar emigráció — politikai, erkölcsi, esztétikai tekintetben egyaránt. A kommunista írókkal való találkozás után írja Budapestre: „Hazafelé tilos, de az én életem irányát végigmutató lehetőségeket kaptam...”⁵

A fehérterror tobzódása több mint hetvenezer magyar állampolgárt tett földönfutóvá. Akik nem sokkal előtte a feudál-kapitalista rendszer háborús bűneit jóvátevő igazságos társadalmi rend megteremtésén fáradoztak, vagy fegyverrel a kezükben harcoltak a burzsoá hadsereg ellen, 1919 augusztusában egyszerre hazátlanok lettek, életveszély leselkedett rájuk s csak a börtön, internálás vagy a menekülés közt választhattak. A „rabló, szerencsés ritterek” 19-es utódai az ellenforradalmi kormányok hivatalos rendőrségével karöltve tüntették el, zárták börtönbe, internáló táborkba a Tanácsköztársaság híveit: politikusokat és egyszerű munkásokat, művészeket, írókat és újságírókat, kommunistákat, szociáldemokratákat, sőt a 1918-as polgári forradalom résztvevőit is.

Sokan, sok irányba menekültek: Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia felé is, a legtöbben azonban Ausztriába s főképpen Bécsbe. A koalíciós Renner-kormány menedékjogot adott a rászorulóknak, a grinzigi és breitenfeldi szükség-barokkokban elhelyezte és a nagy gazdasági nehézségek ellenére segítette őket, amíg a nyomasztó munkanélküliséggel küzdő fővárosban keresethez juthattak.⁶ Proletárszolidaritás és forradalomellenesség egyszerre nyilatkozott meg ebben a tettében, hiszen a legexponáltabb kommunista politikusokat internáltatta, később ki is utasította Bécsből, nem sokkal korábban eltúrta a magyar Tanácsköztársaság ellen szervez-

¹ A „József Attila Bécsben” c. tanulmány második része, vö. : ItK, 1963 : 661—677.

² PIERRE RAMUS im. bev.

³ Espersit Jánosnak, 1926. febr. 8 : „éljen az egész világ szociális forradalma, éljen a szindikalizmus útján létrehozandó kollektív lelkű emberiség anarchiája!” Petőfi Múzeum; József Jolánnak, 1926. febr. 10 : „minden tiltakozásod dacára éljen az esztétikai célokért kitöredő világforradalom...” J. J. 251.

⁴ Különösen : Űlni, állni, ölni, halni ; Szabados dal.

⁵ Deák Hajnalkának, 1926. ápr. 4. — Petőfi Múzeum.

⁶ BUCHINGER MANÓ : Küzdelem a szocializmusért. II. Októberi forradalom—emigráció. Népszava, Bp. é. n. 108.

kedő politikusok (a Bécsi Ellenforradalmi Komité) és tisztek garázdálkodását is, a Bankgasse-i magyar követség kirablását és a Brucknál tervezett, a magyar proletárdiktatúra megdöntésére irányuló fegyveres kísérletet. A háború utáni évek osztrák fővárosa nemcsak Magyarország, hanem Közép-Európa és a Balkán legkülönbélebb emigránsainak is találkozóhelye volt. A nyomorgó és éhező külvárossal szemben „szinte barbár fényűzést fejtett ki”⁷ a gazdag belváros, ahol Európa legvakmerőbb spekulánsai és valutaüzerei is szabadon mozogtak.

A polgári szabadságjogok, a proletárszolidaritás, az osztrák és magyar szocialisták vezetőinek szinte személyes jókapcsolata mellett az is közrejátszott a magyar emigránsok megbecsülésében, hogy 1919 őszén nem látszott világosan, merre fejlődnek a világforradalom eseményei: később pedig támaszt látott bennük az osztrák kormány a Habsburg-restauráció és Horthyék területi követelése ellen.

A Bécsben menedékjogot nyert magyar emigránsokból 1920 elejére lassanként politikai tényező lett, minden belső széthúzás ellenére baloldali politikai erő, az emigráció politikai és irodalmi központja, amely a forradalmi fellendülés éveiben, 1923-ig jelentős szerepet játszott a nyugat-európai közvélemény igazabb tájékoztatásában, amelytől a Horthy-rendszernek tartania kellett. Működésük mai távlatból nézve is külön fejezete a magyar munkásmozgalom történetének és a kialakuló szocialista magyar irodalomnak.

A bécsi emigráció tagjai közt nem volt, mert nem is lehetett politikai-világnézeti egység. Politikailag jellemző már az emigrálás időpontja is: a Tanácsköztársaság diktatúrája elől emigrál az őszirózsás forradalom több résztvevője, a Nemzeti Tanács, a Károlyi-kormány nem egy tagja, így *Hock János*, *Jászi Oszkár*, *Diener-Dénes József*, Károlyi politikai elvbarátai közül *Hatvany Lajos*, *Ignotus*. Olyan kanyargós pálya sem volt ritka, mint *Lovászy Mártoné*, aki 1918. október—decemberben közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság alatt Bécsben részt vesz az ellenforradalmárok szervezkedésében, majd rövid ideig tagja Friedrich István kormányának, csak azután hagyja el újra az országot. Ugyancsak a Tanácsköztársaság idején emigrált *Garami Ernő*, a Magyar Szociáldemokrata Párt tekintélyes vezetője, aki Svájcban tevékenykedett a proletárdiktatúra megdöntése érdekében, s az ellenforradalom győzelme után a Clark-féle tárgyaláson az SZDP nevében aláírta a megegyezést, végül 1919 novemberében emigrált ismét. *Fényes László* a másik példa, akit az ellenforradalom Tisza István meggyilkolásában való bűnrészességgel vádolt, de felmentették. Kiszabadulása után a Népszava munkatársa lett s a fehérterror gyilkosságaira igyekezett fényt deríteni, amíg a sajtóperek, az üldözés elől nem kellett Bécsbe menekülnie.

Az emigránsok politikai felfogása tehát igen sokféle árnyalatú, az emigrálás indoka is sokféle lehetett. A legtöbben, tömegesen természetesen 1919 augusztusában és a következő hónapokban emigráltak, számuk a fehérterror tobzódása következtében 1921 közepéig egyre növekedett.

Emberi tisztesség, politikai bátorság tekintetében is igen különbözőek voltak. Az októberisták és jobboldali szociáldemokraták óvatosan vigyáztak arra, hogy „possibilitásukon” csorba ne essék.⁸ *Peidl Gyula* és *Peyer Károly* is Bécsben tartózkodnak egy ideig, de óvatosan elkülönítik magukat a Tanácsköztársaság szociáldemokrata népbiztosaitól is. *Csernyák Imre*, a katonatanács vezetője, Károlyi egyik bizalmasa, magyarországi vízum fejében vallomástételre jelentkezik a Tisza-perben, *Horovitz Gábor*, a famunkás-szakszervezet volt vezetője Gratz Gusztávhoz, a bécsi magyar követhez fordul hazatérési kérelmével, s a követ pártfogóan

⁷ ILLÉS BÉLA: Előszó Gábor Andor Összegyűjtött cikkek 1920—21. I. kötetéhez Szépirodalmi, Bp. 1955. 5. — A korabeli Bécshez vö.: FRANK LÁSZLÓ: Café Atlantis. Gondolat, Bp. 1963.

⁸ NÁDASS JÓZSEF: Nehéz leltár. Szépirodalmi, Bp. 1963. 230.

⁹ GÖNDÖR FERENC: Vallomások könyve. A szerző kiadása, Wien 1922; DIÓSZEGI ANDRÁS: Előszó Gábor Andor: Véres augusztus c. gyűjteményéhez. Szépirodalmi, Bp. 1959. 7.

terjeszti fel külügyminiszteréhez. Többen visszavonulnak a politizálástól és kihasználják az üzleti lehetőségeket: *Weltner Jakab* bélyegkereskedést nyit, *Erdélyi Mór* saját üzleti vállalatát vezeti.¹⁰ Csupán a kommunisták ismerik fel világosan, hogy a hazatérés emberi-politikai megalkuvás nélkül csak a Horthy-rendszer megdöntése után lehetséges.¹¹

1921 elejére a magyar emigrációban a következő politikai csoportok alakulnak ki:

Az októbristák, polgári radikálisok csoportja, Károlyi Mihály párthívei. Vezető egyéniségei: Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság főtítkára, a Huszadik Század főszerkesztője, az Országos Radikális Párt elnöke, a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi Kormány nemzeti-ségi minisztere, a magyar polgári radikalizmus vezető teoretikusa; Szende Pál, a Társadalomtudományi Társaság az OPRP alapító tagja, az októbrista kormányok pénzügyminisztere, valamint Hock János, „a forradalom zengőszavú papja”,¹² a Nemzeti Tanács elnöke; Hatvany Lajos, a Pesti Napló és az Esztendő szerkesztője, a Nemzeti Tanács tagja, Lovászy Márton, Diener-Dénes József, Ignotus, Polányi Károly stb.

A szociáldemokrata vezetők közül az emigrációban eszmeileg-politikailag árnyalati különbség választotta el az októbristáktól *Garami Ernőt*, aki az elmúlt forradalmi korszakban csak a polgári átalakulást tartotta szükségszerűnek és történelmileg lehetségesnek, s aki az októbristák radikálisabb képviselőit is azért bírálta, mert szerinte túl messzire mentek a forradalmasodó munkásokkal való szövetkezésben.¹³ Körülötte csoportosult az emigráció legjobboldalibb szárnya, mindössze néhány emigráns. Göndör Ferenc megjegyzi: „Érdekes, hogy éppen a Magyarország felé legposszibilisebb Garami Ernő mögött állanak a legkevesebben az emigrációban.”¹⁴

A szociáldemokraták másik, már népesebb csoportja a volt népbiztosok mögé tömörült, akik nagyjából centrista álláspontúak, a kétésfeles Internacionálé alapítói. Folyóiratukról Világosság-csoportnak is nevezték őket, hangadóik Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, Garbai Sándor, Rónai Zoltán. (Ebből a csoportból Garbai Sándor később kivált és külön frakciót alapított.)

Az emigráció negyedik, legkövetkezetesebb csoportja a kommunistáké. Kiemelkedőbb vezetői *Kun Béla* (aki a Szovjetunióba költözik kiutasítása után) — továbbá *Landler Jenő*, *Lukács György*. A volt szociáldemokraták közül *Hamburger Jenő*, *Landler György*, *Pogány József*, *Rudas László*, *Szántó Béla*, *Vágó Béla* a bukás után sem tagadták meg kommunista voltukat. Ide tartozott a fiatalabb generációból Révai József, Komját Aladár, Balázs Béla, Barta Lajos stb.

Ez a sokszínű politikai csoportosulás 1919 végén és 1920 elején még korántsem ilyen elhatárolt, az ellenforradalom veszedelmére való fokozatos ráeszmélés kialakít közöttek valamiféle *potenciális-taktikai egységet*. Azok az illúziók, hogy ti. az otthoni helyzet valami közép-baloldali, liberális-szociáldemokrata politikai formában konszolidálódik, egyre inkább szétfoszlanak.¹⁵ Az emigráció kezd ráébredni feladatára: a maga eszközeivel, sajtóban, a nyugati munkáspártokkal való kapcsolata segítségével a világ elé tárni a fehérterror, majd törvényesített ellenforradalmi kurzus hazugságait, szörnységeit.

Legelőször a Bécsi Magyar Újság alakul meg, 1919. október 31-én, Róna Lajos főszerkesztésével. A lap célja kezdetben határozatlan, nincs tisztában az otthon végbemenő események lényegével, sőt „kössünk békét ellenségeinkkel”, „ne szakadjon szét pártokra a magyarság” jelszavakkal hamis nacionalista egységet képvisel. Tájékoztatlanságra (vagy éppen

¹⁰ BUCHINGER i. m. 159.

¹¹ DIÓSZEGI i. m. 7.

¹² HATVANY LAJOS: Emlékezés Juhász Gyulára. Kortárs, 1957. 1. sz. 111.

¹³ GARAMI ERNŐ: Forrongó Magyarország. Pegazus kiadás. Leipzig—Wien, 1922. 222.

¹⁴ GÖNDÖR: i. m. 202.

¹⁵ SZABOLCSI MIKLÓS: Fiatal életek indulója. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 497.

„posszibililis” magatartására jellemző, hogy következő számában „Két nap Siófokon” címmel interjút közöl Horthy Miklóssal, a Nemzeti Hadsereg főparancsnokával.

Nem sokkal később, 1919. november 13-án jelenik meg a liberális-szocialista *Göndör Ferenc* egyéni erőfeszítésként *Az Ember* c. hetilap első emigrációs száma. Politikai álláspontját így rögzíti: „... az októberi magyar forradalommal minden tekintetben azonosítjuk magunkat és büszkén vállaljuk a bűnrészességet abban, ami 1918. évi októberében Magyarország felszabadítása és a régi népgyilkos uralom megbuktatása érdekében történt... azonosak vagyunk, minden tekintetben szolidárisak vagyunk az októberi forradalommal és ennek a forradalomnak vívmányai alapján állunk. Minthogy pedig ez a forradalom elválaszthatatlanul egybeforrott Károlyi Mihály tiszta csengésű nevével, tehát minden tisztületünk, szeretetünk és résztvevő szolidaritásunk Károlyi Mihályé.”¹⁶ Cikket írt az első számba Kunfi Zsigmond és a későbbiekbe Böhm Vilmos, Rónai Zoltán, Garbai Sándor. A lap munkatársai közé tartoznak Diószeghy Tibor, Hajnal Jenő, az Osztrákországi levelek és a Hamburgerné című megrázó röpirat szerzője, Antal Sándor, Nagy Andor, Gárdos Sándor és Farkas Antal, a szocialista költő.

Gábor Andor is *Az Ember* munkatársaként kezdi meg a fehérterrort leleplező publicisztikai munkáját. A laptól azért válik meg, mert az izgága, az emigrációban rendkívül sok személyi ellentétet kavarázó Göndör a kommunistákat is támadni kezdi.¹⁷

A Bécsi Magyar Újság 1920 februárjában kikerül a régi tulajdonos kezéből és Róna Lajos helyett dr. *Lázár Jenő*, a Pester Lloyd volt munkatársa lesz a főszerkesztője. De ennél is sokkal jelentősebb, hogy Gábor Andort munkatársul szerződtetik. Ettől kezdve mintegy másfél esztendeig Gábor Andor és a kommunista szimpatizánsok, mindenestre az emigráció balszárnyának befolyása érvényesült a lap politikai irányvonalának kialakításában. Gábor Andor valóságos *egyéni koalíciós-egységfront megállapodást köt Jászi Oszkárral*: „... együtt fogunk csatázni a fehérterror ellen, tekintet nélkül arra, hogy én kommunista vagyok és ő antikommunista. Írásba foglaltuk, hogy az ellenség közös, s egyelőre annak a megdöntése a legfontosabb. Ugyanakkor kikötötték, hogy úgy, ahogy én nem csinálom a *Bécsi Magyarban* kommunista propagandát, mert a lap polgári lévén, ezt nem is lehet csinálni benne: ugyanúgy Jászi sem ír a lapba kommunistaellenes cikkeket, hiszen nem azért jött a laphoz, hogy a kommunisták ellen, hanem hogy Horthyék ellen harcoljon.”¹⁸

Ez a kommunista-polgári radikális egységfront eredményezte, hogy sikeresen hárfíthatták el Horthyék mesterkedéseit, akik egy magyar származású amerikai tőkés segítségével szerették volna kezükbe kaparítani a lapot, s elnémitani az emigráció legnagyobb jelentőségű orgánumát. Ebben a lapban jelent meg másfél év alatt a ragyogó cikksorozat, a később könyv alakban is közzétett *Bécsi levelek*, amelyben Gábor Andor az utódállamok demokratikus magyar közvéleménye elé tárta az ellenforradalom különítményeseinek és „jogrendjének” szörnyű gazságait: „... én mindenkinek, a világ minden emberének a fülébe szeretném kiabálni, hogy mi volt, és mi van ma is még Magyarországon, a felhőkre vetíteném a világ összes nyelvein, hegyek oldalába vésetném óriási betűkkel, a New Yorki rév Szabadság-szobrának nyakába akasztanám rikító plakáton, az Eiffel-torony tetején lámpákkal világítanám meg, hogy a világ népei tudatára ébredjenek annak a szegényfoltnak, mely a világ testén evesedik, és amit Horthy-országnak hívnak, s amit ahelyett, hogy régen eltisztítottak volna a helyéről, engednek politikai játékokat játszani, nagy hangon üvöltözni, fegyvert csörgetni, diplomáciailag alkudozni, annak a tényleges országnak, a valóságos Magyarországnak nevében, amely az iszonyú seb alatt némán pusztul rettenetes fájdalmak közepett. Milyen jó lenne mindezt száz idiómában elsírni, s a világ, ha be is van dugva a füle, ha el is van hájasodva a szíve, ha el is

¹⁶ *Az Ember*, 1919. nov. 13.

¹⁷ *GÖNDÖR* i. m. 175.

¹⁸ *GÁBOR ANDOR*: dr. Izigvérig, Véres augusztus, 286.

van homályosodva a szeme, végre meghallaná és megtudná, s mihelyt igazán tudomásul venné, akkor azonnal segítene is rajta, mert különben a felháborodás érzésétől neki magának kellene elpusztulnia.”¹⁹

A Bécsi Magyar Újságban leghatásosabban és legkövetkezetesebben Gábor Andor harcolt a fehér terror ellen, s a harc a polgári radikálisok és a centristák részéről is folyt. Az *Emberben Kunfi Zsigmond*, *Böhm Vilmos*, *Rónai Zoltán*, *Garbai Sándor* cikkezett, a *Világosság*ban is tettek közzé bizonyítékokat, *Kunfi Zsigmond* az *Arbeiter Zeitung*ban is igyekezett leleplezni Horthyék népellenes politikáját. Ezzel a sajtókampánnyal az volt a magyar emigráció célja, hogy a nyugati demokratikus államok, elsősorban a munkáspártok politikai nyomásának segítségével buktassa meg a Horthy-rendszert. A harcnak voltak valóságos eredményei is, így többek közt a Labour Party nyomására az angol alsóház *Wedgwood* ezredes munkáspárti képviselő vezetésével bizottságot küldött az ellenforradalmi atrocitások kivizsgálására. Még ennél is nagyobb eredmény volt a szállítómunkások 1920. jún. 20-i nemzetközi bojkottja Magyarországot ellen, amelyben különös erővel vett részt az amerikai, osztrák és cseh munkásság.²⁰

A bebörtönzött népbiztosok életének megmentése érdekében is együtt dolgozott a magyar emigráció minden csoportja, a népbiztosok életét a fiatal szovjet állam diplomáciai lépésével sikerült megmenteni.

Ez a kommunista—szociáldemokrata—polgári potenciális egységfront azonban egyre nagyobb repedésekkel állt csak fenn. „A bukott forradalom, a történelmi események közvetlen hatása alatt, a forradalom aktív és passzív szereplőiben a lelegevenebb formában a kritikai szellemet fejleszti ki.”²¹ A „hol tévesztettük el?” és a „hogyan tovább?” kérdésre az emigráció minden irányzata más elemzést adott, de a „marxizmus élő lelkét”²² egyik sem tudta megszólatni, a konkrét történelmi helyzetet hibásan elemezték, ennél fogva a tennivalókat is így határozták meg.

Garami Ernő szerint az „1919-es proletárforradalomnak fő hibája az volt, hogy: volt, hogy győzött... Magyarországon a forradalomnak nem a kapitalizmust, hanem a feudalizmust kell megsemmisítenie, vezető ereje nem a munkásosztály, hanem a burzsoázia.”²³ Az októberi polgári forradalomnak nem lehetett más történelmi rendeltetése, mint hogy életre segítse a demokráciát. Magyarország csak erre érett meg, ezt tekintette annak a végső határnak, ameddig szabad volt elmenni, úgy látta, azon túl csak kudarc vár a munkásmozgalomra. Szerinte a munkásosztály „saját forradalmát vívta meg, amikor a polgársággal és a parasztsággal együtt — vagy szinte: helyettük — megvívta az októberi forradalmat”.²⁴ A munkásságnak a proletárdiktatúra után nem lehet más programja, mint a szociális haladás: polgáriásodás, a parasztság fölshabeditása, modern törvényhozás. „A polgárság mindinkább megtanulja, hogy a munkásság értékesebb szövetségese neki a földesúri oligarchia ellen, mint az utóbbi a munkásság feltörekvő küzdelmei ellen, mert hiszen amaz előresegíti saját uralma felé, ez pedig a múlt avult uralmi formájának alamizsnás megtúrtjévé alacsonyítja. A parasztság mindinkább megtanulja, hogy csak a város munkásával és polgárával együtt szerezheti meg a feudális földesúr földjét a maga számára, mert egymaga gyöngye hozzá, hiszen az oligarchiának a középkorból átszármazó uralma az ő fejlődésüket is fojtogatja. A munkásság pedig már tudja, hogy akkor radikális és akkor intrazingens, ha se innen nem marad, se túl nem megy azon, ami az adott helyzetben elérhető.”²⁵

¹⁹ GÁBOR ANDOR: Ögy. cikkek. 385.

²⁰ NEMES DEZSÓ: A KMP harca 1919 augusztusától 1929 őszéig. Szikra, Bp. 1955. 25.

²¹ BÖHM VILMOS: Két forradalom tüzeiben. Bécsi Magyar Kiadó, 1923. 480.

²² LENIN: „Kommunizmus”. Művei 31. Szikra, Bp. 1951. 160—162.

²³ RÉVAI JÓZSEF: Marxizmus-népiesség-magyarország. Szikra, Bp. 1948. 73.

²⁴ GARAMI i. m. 222.

²⁵ GARAMI i. m. 211—238.

Garami álláspontja a forradalom után is a választójogi harcban nevelkedett opportunist szociáldemokratáé, aki régi mozgalmi reflexeivel azt sem veszi észre, hogy a tömegek osztályharca már 1918 végén és 1919 elején jóval túljutott a parlamenti-választójogi színvonalon. Kautskyra támaszkodó történelmi szemléletével nem veszi észre, hogy a munkásság államalkotó, a hatalom megszerzésére irányuló harca már 1919-ben kialakult, a burzsoázia segédcsoportává fokozná le a magyar munkásságot. Innen már csak egy lépés a húszas évek közepén kialakított szemléletéhez: a magyar munkásságnak a választójogért kell újrakezdenie a maga harcát, tehát Garami szerint azon a színvonalon, amelyen a valóságban a magyar munkásság már 1912 májusában túljutott!

Ezt az ortodox szociáldemokrata opportunistát, a függetlenek, a *Világosság-csoport*, *Kunfi* és *Böhm* csak egy fokkal modernizálja. Visszautasítják a kommunistáknak azt a vádját, hogy az ő ingadozásuk miatt bukott volna el a Tanács hatalom,²⁶ elutasítják a jobboldali szocialistákét is, amely szerint utolsó mentőeszközként a noskeizmus módszereit kellett volna alkalmazni a kommunisták ellen, ugyanakkor ők sem látnak más perspektívát, mint a polgári átalakulását; „Az Októberi Forradalom kiindulási pontjához kell visszatérnie a magyar dolgozó osztályoknak. Nem ez a végcél. A munkásság a szocializmus felé törekszik. Azonban Október elkerülésével nem vezet út a szocializmushoz.”²⁷

A magyar kommunisták önkritikával vizsgálták saját hibáikat, amelyek az objektív nehézségek mellett a tanács hatalom bukásához vezettek. Leginkább a reformistákkal való egyesülést és a parasztkérdésben elkövetettüket emelték ki. A legtekintélyesebb magyar kommunista *Kun Béla* azonban szintén rosszul ítélte meg a Tanácsköztársaság után kialakult társadalmi helyzetet. „A második magyar proletárdiktatúráért” jelszó egyrészt hűséget jelentett a forradalmi eszmékhez, másrészt időszerűtlen volt, lehetetlenné tette a baloldal egységét. „A kommunista pártok forradalmi irányvonalát ismételtlen két irányból fenyegeti veszély: az opportunisták oldaláról és a „baloldali” elzárkózás oldaláról. A jobboldaliak, pl. Németországban és Csehszlovákiában az egységfront tömegmozgósító jelszavát a Szociáldemokrata Párttal való koalícióvá változtatták. A baloldaliak viszont elutasították az egységfront-taktikát és a forradalomra való várakozás álláspontjára helyezkedtek.”^{27a} A magyar munkásmozgalomban azonban nagyon sokáig a baloldaliság, a szektásság uralkodott.²⁸ Nagyon sok tényezőből tevődött össze: először is a nemzetközi kommunista mozgalom általános, Lenin szavával „gyermekbetegsége” volt, gyakorlati visszahatásként a szociáldemokraták opportunistájára, s következett a forradalmi hullám idejének valóban éles osztályharcából, az intervenció és a szovjethatalom fegyveres küzdelméből, de eredhetett elméleti képzetlenségből is, Lenin kritikája *Kun Béla* és *Lukács György* a *Kommunizmusban* megjelent cikkeiről éppen ezt húzza alá: „Megkerüli azt, ami a marxizmusban a leglényegesebb, ami a marxizmus élő lelke: a konkrét helyzet konkrét elemzését.”²⁹ Lenin figyelmeztetése, hogy „meg kell hódítani és meg kell tanulni meghódítani minden munkaterületet és intézményt, ahol a burzsoázia befolyást gyakorol a tömegekre”,³⁰ azért is különösen nehéz feladatot jelentett a magyar kommunista vezetők számára, mert emigrációban éltek, nem érintkeztek közvetlenül a mozgalommal, mert a magyar kommunista párt illegális volt.

²⁶ GARAMI: Kezdjük elülről! Szocializmus, 1927. máj.

^{26a} Denkschrift an die Internationale Sozialistische Konferenz über die Rolle der ungarischen sozialdemokratischen Partei in der Räteregierung, überreicht, im Auftrage der sozialdemokratischen Emigranten (Gruppe *Világosság*) von den gewesenen Volkskommissären *Wilhelm Böhm*, *Alexander Garbai*, *Siegmund Kunfi*, *Zoltan Ronai*.

²⁷ BÖHM i. m. 480.

^{27a} A magyar munkásmozgalom története 1867—1945. Kossuth, Bp. 1962—63. 145.

²⁸ NEMES i. m. 41.

²⁹ LENIN i. m. 160—162.

³⁰ Uo.

A Kun-frakció legnagyobb hibája volt, hogy nem tudta az ellenforradalommal kialakult történelmi helyzetet konkrétan elemezni s ennek megfelelően határozni meg a követendő taktikát-stratégiát. Ami változás 1919 őszétől 1921-ig államhatalomban, társadalmi erőviszonyokban végbement, az annyira új és példa nélkül való volt Európában és a nemzetközi munkásmozgalomban, hogy nem hasonlított a századforduló francia erőviszonyaihoz, de még a bismarcki kivételes törvények időszakának munkásmozgalmához sem. A dzsentri-tisztek uralma a középrétegek megnövekedett szerepe, a hatalomra törő feudális nagybirtokosok, a megrémült és lojális nagytőke, a proletárdiktatúra által ki nem elégített parasztság földéhsége, a paraszt- és munkásvezérek árulása, a jogrenddel, parlamentarizmussal takaródzó ellenforradalom belpolitikailag roppant zavaros képletnek tetszett a húszas évek elején. Tegyük hozzá: Magyarország a volt antant országok szovjetellenes külpolitikai terveinek érdekszférájába esett. Az is rendkívül csalóka volt, hogy a magyar ellenforradalom Európa általános fejlődési irányától eltérően, a forradalmi hullám idején győzött, hogy Ausztria, a weimari Németország, Csehszlovákia demokratikus irányával ellentétben a parlamentáris fasizmust valósította meg.

Csoda-e, hogy ezt a bonyolult helyzetet az emigrációban élő kommunista vezetők nem látták világosan? A bécsi kommunista emigránsok közt voltak — elsősorban *Landler Jenő*, *Alpári Gyula* és *Lukács György* —, akik a magyar társadalmi erőviszonyok árnyaltabb elemzését kísérelték meg, időszerűtlennek minősítették az „új proletárdiktatúrát” jelszavát, nem helyeselték Kun Béla „támadó teóriáját”, amely szerint a proletariátus egy „kezdeményező kisebbség” bátor fellépésével bármilyen viszonyok közt véget vethet a tömegek passzivitásának”.³¹

A Landler-frakció hangsúlyozta a legális és illegális munka kombinálásának szükségességét, a tömegszervezetekben, különösen a szakszervezetekben végzett munka fontosságát is. Az elvi és taktikai nézeteltérések azonban nem maradtak a párt keretein belül, mindez a bécsi emigráció nyilvánossága előtt folyt. Különösen kiéleződött az ellentét a magyarországi párt-szerveket 1921 áprilisában ért súlyos veszteségek után. „Nézeteltérések jelentős mértékben a proletárdiktatúra idején elkövetett taktika értékelésében vetődtek fel.”³² A Kommunista Internacionálé II. kongresszusa és Végrehajtó Bizottsága is foglalkozott a KMP ügyével és feladatként tette a szakszervezetekben és falun végzett munkát s azt is, hogy „az emigráció legjobb elemeit összegyűjtse, szervezze, felvilágosítsa és fegyelmezze, hogy ilyen módon a feléledő magyar kommunista mozgalom számára megteremtse az agitációs erők tartalékát, valamint egy szervezeti alapot is”.³³ A hiba azonban mélyebben fekvő volt, mert az „új ideiglenes bizottság, amelynek Kun is és Landler is tagja volt, képtelennek bizonyult a határozat megfelelő végrehajtására. A frakcióharcok tovább folytak. Röviddel az új ideiglenes bizottság kijelölése után a Kun-frakció ragadta magához a *Proletár* szerkesztését. Válaszként a Landler-frakció megjelentette külön lapját, a bécsi *Vörös Újságot*. A frakcióharc nyilvános marakodássá fajult, amelyben az *elvi* ellentétek tisztázása továbbra is megoldatlan maradt.”³⁴ A Kommunista Internacionálé erre betiltotta mindkét frakció lapját, így ezek 1922 januárjában megszűntek.

A kommunista emigráción belül kitört frakcióharc azért volt különösen veszedelmes, mert akadályozta az itthoni pártépítő munka sikerét, nem eredményezte a baloldaliság felszámolását, rányomta bélyegét szövetségi politikájára, taktikájára, vitamódszerére, sőt hangnemére is. Nem eredményezte azt a felismerést, hogy a népellenes Horthy-rendszer ellen nem elegendő a magyar munkásság legradikálisabb rétegére támaszkodni, hogy az illegalitás pozíciójából csak úgy lehet átfogni a nemzeti élet egészét, ha a dolgozó osztályok és rétegek napi érdekeiért való harcot összekötik a szocializmus perspektívájával, ha az ellenforradalmi

³¹ ARANYOSSI MAGDA: Alpári Gyula válogatott írásai. Kossuth, Bp. 1960. 35.

³² NEMES i. m. 38.

³³ Uo. 42.

³⁴ Uo. 43.

rendszer megbuktatása érdekében mindenfajta, legális, szociáldemokrata, paraszti, polgári ellenzékét összefognak. Nem eredményezte azt a felismerést, hogy a horthysta államrend keményebb (mert a munkáshatalom leverésében tapasztaltabb) a bonapartista vagy bismarcki államhatalomnál is.

Érdekes megfigyelni, hogy a *publicista* Gábor Andor, a maga jóval kisebb marxista felkészültségével is, mennyire sokrétűbben, alaposabban látta meg a horthyzmus „természetrajzát”, mint nem egy képzetesebb emigráns-társa. Az elkeseredett pátosz magas hőfoka, a személyeskedő-leleplező hangnem, tragikomikus humor még ma is sokszor elfedi előttünk a lényegét, azt, hogy ezek az írások világítottak rá először arra, hogy a horthyzmus a fasizmus első, véres jelentkezése volt Európa történelmének a színpadán.³⁵ A probléma részleteinek felismerése az írói publicisztikában ment végbe s nem a társadalmi cselekvés, a politika gyakorlatában, ez megint csak a gyengeség jele volt. Mert az eleve szemű, kitűnő vénájú Gábor Andor is csak a kép körvonalait látta, összefüggésbe hozni a részleteket, hathatós gyakorlati következtetést nem tudott levonni belőle. Ő sem maradhatott ment attól a baloldaliságtól, amely a bécsi kommunista emigránsok többségét jellemezte: „Harcban állunk, nem könnyelműen sodródunk bele és tudjuk, hol a helyünk. Kimódolt szövetségnél szorosabb az üldözöttek fegyverbarátsága. Mindenki ellenünk van, aki nincs velünk! És mi egy sorban harcolunk mindenkivel, addig, amíg a terrort akarja megsebezni. Mi falanxot alkotunk minden magyarral, aki úgy gyűlöli a rémségek Magyarországot, mint mi és mint mi, úgy sóvárogja Igaz-Magyarországot, a szívünkben és öklünkben élő édes hazát, amelyben megváltatunk.”³⁶ Álláspontja íme egyszerre tartalmazza a helyes gyakorlat csíráját és a hibás kiindulópontot. A következetes, elvi magatartás, a „falanx” alkotás nem az igazi elvi-szövetségi politika alapja-e, nem az egységfront, a népfront korai csírája-e? Mindezt azonban alapvetően veszélyezteteti a „Mindenki ellenünk van, aki nincs velünk!” jelszava, amely a szövetségi politikában csak a különbségeket, az elválasztó vonásokat hangsúlyozta, ahelyett, hogy az elvi álláspont leszögezése mellett az egyezőket emelte volna ki.

Hogy az emigrációban a marxizmuson belül végképp elvált egymástól reformizmus és kommunizmus, az elkerülhetetlen és szükségszerű lépés volt. Amikor *Kun Béla* első magyar nyelvű brosúrája megjelent Bécsben, rögtön éles támadás érte *Az Emberben*, elsősorban *Kunfi Zsigmond* részéről.³⁷ A hírlapi cikkek hangja ettől kezdve olyan személyeskedő, destruktív mindkét részről, hogy az elvi vitát teljességgel lehetetlenné tette. Ezért a kommunisták nem tudták a reformisták és centralisták hibás nézeteit nyílt vitában legyőzni, hiszen a maguk hibás elméleti kiindulópontja és az elmérgesedett hang miatt nem is volt vitaalap. Az 1918-as polgári forradalom és a Tanácsköztársaság tanulságairól, elvi értékeléséről szóló szociáldemokrata és kommunista nézetek végletesen, egymás mellett éltek és hatottak tovább, pusztán a hibákat erősítve, anélkül, hogy a kölcsönös elvi korrekciókra és okulásra mód nyílt volna.³⁸

Jászi Oszkártól Hatvány Lajosig a polgári radikális októbrista emigráció rokonszenvezett és együtt működött *Garami Ernő*vel, és a reformista szociáldemokratákkal, annak elvi alapja Jászi „legális marxizmusában” és Garami polgári szocializmusában rejlett. Ez a polgári-szocialista kommunistaelenes egységfront főleg a Garami—Lovászi által szerkesztett *Jövő* című lapban kapott teret. De a Bécsi Magyar Újságot és Kiadót is 1921 közepétől kezdve az emigráció polgári radikális csoportja: Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál kapja kézhez. Bölöni György tanúsága szerint Károlyi Mihály, egy Zág-

³⁵ GÁBOR ANDOR: Bécsi levelek.

³⁶ GÁBOR ANDOR: Őgy. cikkek. 384.

³⁷ Kolozsvári Balázs (KUN BÉLA): Forradalomról-forradalomra; KUNFI ZSIGMOND: Balázs, ne hazudj. Az Ember, 1920. márc. 13.

³⁸ RÉVAI i. m. 73—74.

rábban tartott egyeztető tárgyaláson továbbra is a lap radikális kommunista szimpatizáns irányzatát helyeselné, mégis a Jászi—Szende-csoport kezébe kerül a lap irányítása.³⁹ Gábor Andor ettől kezdve ugyanolyan erővel támadja a Jászi-féle közéletet s később azt a polgári egységfrontot, amely a Károlyi Mihály által támogatott *Köztársaság* című hetilap körül csoportosult, mint korábban Horthyékát. Amikor Gábor Andor a progresszió „fakó színeit” jelentő polgári radikálisok nyugati „demokráciákba” vetett illúzióit, moralizáló antikommunizmusát bírálja, helyesen jár el és kritikájának helyes elvi-politikai alapja van. Amikor azonban Jászit ellenforradalminak minősíti és Károlyitól elvitatja a földosztás antifeudális programját, akkor Gábor Andor taktikátlanul, túlzó baloldalian, helytelen kiindulópontból vitatkozik.

Teljes politikai széttagoltság, számtalan apró frakció, a közös nyelv hiánya, konklúzió nélküli viták emléke, bizalmatlanság és türelmetlenség egymás iránt, ez jellemzi a bécsi magyar emigrációt 1925 őszén, amikor József Attila oda megérkezik. Lapjaik megszűntek, mindössze *Kassák Mája* és *Fényes Samu Diogenese* tengődik még, szomorú és bizonytalan annak a sorsa, aki haza vágyik. A Horthy-rendszer előtt nem kompromittáltak közül többen már 1923—24-ben csendesen hazatérnek, a kommunisták nagy része Moszkvába, Berlinbe, New-Yorkba utazik tovább. A többség azonban még vár, 1925 folyamán a magyar lapok több ízben megpendítik az amnesztia lehetőségét . . .

1925 szeptemberében a KMP és az MSzMP vezetőinek letartóztatásával újból a Horthy-rendszer antidemokratikus, munkásellenes politikájára terelődik az emigránsok figyelme.⁴² Elképzelhető, milyen elborzadó érdeklődéssel vehették körül a fiatal költőt, aki magáról is azt állította, hogy „Horthy hatóságainak üldözése elől menekül”,⁴¹ s friss szemtanúként számolhatott be a rendőrterrorról. Az irodalom ügyeit is számon tartó emigránsok hírből már ismerték, hiszen a *Lázadó Krisztus* című verséért indított sajtóper a magyar lapok mindkét tárgyalás alkalmával ismertették. „Bátor viselkedése a bíróság előtt megnyerte számára az emigráció szimpátiáját.”⁴²

Hogy ez valóban így történt, azt József Attila Bécsből írt levelei is igazolják. Nagyon sok embert ismert meg ott későbbi elvtársai, irodalmi harcostársai, vagy éppen ellenfelei közül, az újabban felbukkanó emlékek, dedikációk is ezt igazolják. Kivel, pontosan mikor ismerkedett meg, azt manapság már csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. „Tömeggé ritkán verődünk össze — írja *Németh Andor* —, inkább csak temetéseken, de voltak látogatott emigránshelyek, kisvendéglők különszobái, kávéházak, ahol mindig talált az ember ismerőst, akit megszokásból még mindig elvtársnak szólított. Három ilyen helyre emlékszem. Az egyik az *Opera kávéház* volt, a másik a pesti Otthon Kör atmoszférájára emlékeztető *Heim-Klub*, a harmadik az *Atlantis*.”⁴³ Ez utóbbi a Schwarzenberg téren feküdt, a Ringre néző tágas ablakokkal. Bár az emigráció minden frakciójának megvolt a maga kávéháza, ez eléggé semleges terep volt, benne tanyázott *Kassák Lajos* a *Ma* megmaradt gárdájával, itt volt található *Fényes Samu*, a *Diogenes* szerkesztője. A kommunisták nem szívesen látogatták vegyes közönsége miatt.⁴⁴ *Atlantis* „elsüllyedt világ — beillett jelképnek — emlékszik vissza Nádass József —, a háború utáni zavaros, kapkodva élni kezdő osztrák főváros mindenféle szabad és szabados népsége zsinatolt körülöttünk. Emigránsok, nehezen élő, gyökeretlenül bolygó fiatal és öreg emberek, kaland után igyekvő lányok és fiúk, vitázók és kártyások, üzletelők és világ-

³⁹ DIÓSZEGI ANDRÁS: Gábor Andor: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 194.

⁴⁰ NEMES i. m. 66.

⁴¹ KOVÁCS GYÖRGY: Bécsi emlékek József Attiláról. JA Emlékkönyv. 150.

⁴² NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. Csillag, 1948. febr. 21.

⁴³ NÉMETH ANDOR: József Attila, Cserépfalvi, Bp. é. n. 36.

⁴⁴ SÁNDOR PÁL: EK, 310.

megváltók, próféták, apostolok és kalandorok, és ezenkívül feltűnési viselkedésben szenvedő, nyugtalan polgárok . . . gyülevészkedtek körülöttünk.”⁴⁵

Minden bizonnyal itt ismerte meg legrégebb és legállandóbb barátai egyikét, vitatársát és műveinek értő népszerűsítőjét, *Németh Andort*. E furcsa és kedves egyéniségű esztéta, a világirodalom, a francia kultúra kitűnő ismerője, huszonkét éves fiatal tanár volt, amikor egy tanulmányútján Franciaországban érte az első világháború. Amint a kitűnő *Fekete Kolostorban* olvashatjuk, *Kuncz Aladár*ral együtt szenvedte végig a *Noirmoutier* várában és *Ile d'Yeu* citadellájában az öt esztendeig tartó francia internálás léleksorvasztó bizonytalanságát. Amikor innen kiszabadult, a Tanácsköztársaság idején, tanácsosi beosztást kapott a bécsi magyar követségen. Alighogy munkába kezdett, győzött az ellenforradalom s ő ismét hazátlan lett hét esztendőre. Különös egyéniségét ezek az élmények határozták meg elsősorban: „ . . . nem tartozott a harcosok közé . . . Par excellence szemlélődő lény volt — enyhe csodálkozással vette tudomásul az emberi szenvedélyeket, általában érdeklődéssel kísérte a politikai és egyéb szenvedélyektől diktált cselekedeteket, próbálta is őket megérteni, de sohasem osztozott bennük igazán. Volt benne valami Schlemil-szerű, úgy viselkedett, mint aki elvesztette az árnyékát, létének egyik dimenzióját; mint aki elvesztette emlékeit s most igyekszik őket rekonstruálni”⁴⁶. Páratlan irodalmi műveltségével minden nemes írást fogékony volt, az újabb költők közül Claudel, Apollinaire-t szerette legjobban. Maga is írt verseket, de tehetsége leginkább az intuicionista-freudista, szellemes miniatűr-esszéikben nyilvánult meg legjobban. Egy ideig Kassák köréhez tartozott, anélkül hogy teljes mértékben osztotta volna nézeteit. Kicsit lenézte benne az autodidaktát. Egyébként jóformán minden bécsi és utódállamokbeli magyar lap irodalmi rovatába dolgozott. Talán mert maga is költőnek indult, minden eredeti és művelt tehetséghez vonzódott. Érthető, hogy József Attilát is hamar megszerette és már Bécsben elvághatatlanok lettek.

A másik jóbarát a legtermékenyebb magyar műfordítók egyike, a kitűnő *Gáspár Endre*. A debreceni hírlapíró tevékenyen részt vett a forradalomban, ezért kellett emigrálnia. Bécsben elsősorban műfordításaiából élt, színházaknak, könyvkiadóknak dolgozott, számtalan magyar író tőle szólaltatott meg a húszas években németül, angolul. Szabad idejében szívesen verselt, az expresszionizmus vonzotta leginkább. A *Ma* köréhez tartozott, a folyóiratban számtalan verse, fordítása és cikke jelent meg. Eckermannja volt *Kassáknak*, 1924-ben megjelent tanulmánya több megállapításában Kassák megfogalmazására lehet ismerni.⁴⁷ József Attilát egyszerre szívébe fogadta, a fiatal költő gyakran fordult meg döblingi családi körében, ahol sok honfitársával találkozhatott. Mindkettőjük számára hasznosan vitakoztak az avantgard formaproblémáiról, József Attila még Párizsból s ír neki ilyen tárgyú hosszú levelet.⁴⁹

A kávéházi asztaltársaságokon kívül az emigráció ekkor már ritkán verődött össze nagyobb csoportokba. Nádass József úgy emlékszik, hogy 1925 „telén” a Diogenes 50. vagy 100. számának ünneplése alkalmából „bált” rendeztek. „Ezúttal eléggé pártkülönbség nélkül jöttek el. Voltak ott kommunisták, voltak ott a „Garbai-frakcióból”, a „Világosság”-csoportból, a polgári radikálisokból, vegyesen. Az Alserstrasse és a Schloßelgasse sarkán levő Schlüsselhof-kávéház szuterén helyiségét kaptuk meg félig ingyen . . . Az estét műsor vezette be, a zene-számok között Reinitz Béla maga zongorázta és énekelt Ady dalait, a versmondók között volt József Attila is.⁵⁰ Nádass emléke szerint nagy sikere volt, olyan emberek dicsérték, mint Lukács György, Ignóty, Balázs Béla, Lesznai Anna. *Fényes Samu* beszámol róla folyóiratának 1925. okt. 10-i számában: „A *Diogenes-est*. Bécsi íróársaim megünnepelték a Diogenes

⁴⁵ EK, 158—159.

⁴⁶ FEJTŐ FERENC: *Németh Andor*. Látóhatár, 1954. máj. 164.

⁴⁷ GÁSPÁR ENDRE: *Kassák Lajos az ember és a munkája*. Bécs 1924.

⁴⁸ FRANK LÁSZLÓ: *Magyar műfordító az emigrációban*. Nagyvilág, 1962/12. 1868.

⁴⁹ Petőfi Múzeum.

⁵⁰ EK, 160—161.

100-ik számát estéllyel, amelyen *Németh Andor* felolvasott, *Simon Jolán* szavalta *Kassák Lajos* verseit, *Marx Marion* énekelt. *Zuckermanné* asszony kísérte zongorán, *Fényes Samu* beszélt, *Hajnal Jenő* konferált. Rabzubbonyban szmokingja fölött. Mint ahogy illik. Ünnepi hangulatban összekerültünk, hogy affölötti áhítatunkat tolmácsoljuk, hogy idegenben sikerült a 100-ik számig eljuttatni a magyar kultúra egyetlen szabad tolmácsát és egyetlen kultúrharcosát, illik az örömünk fölé az otthoni rabság szimbólumául odatenni a rabzubbonyt... Másnap még áldomásra is összejöttek egy kisvendéglő nagytermében, bizony a csudák korát éljük, az is megtelett.”⁵¹

Nincs kizárva, hogy ezen az estén József Attila is részt vett, hanem Fényes Samuval, Lesznai Annával, Lukács Györggyel minden bizonnyal 1926 áprilisában került közelebbi kapcsolatba.

A Diogenes-est sikere is mutatja, hogy Fényes Samu mennyire köztisztületben álló egyéniség volt a legkülönbélebb frakció szemében. A hatvanas éveiben járó emigráns fiatal korában Kassán, majd Budapesten volt ügyvéd, radikális polgári ateista, vezetője volt a Szabadgondolkodók egyesületének, amelyből a Galilei Kör is kinőtt. Számos színművet írt, mint filozófus Darwin, Haeckel, Ostwald híve, a monista materializmus hírdetője. Antiklerikális propagandájáért a Tanácsköztársaság bukása után bebörtönözték, holott semmi hivatalt nem viselt. Kiszabadulása után Bécsbe emigrált, ahol 1923 júniusában indította meg *Diogenes* című hetilapját, a másfél éves, narancssárga borítójú kis füzet formáját, amelyet nagyrészt maga írt, szerkesztett, tördelt és terjesztett, nagyrészt a Felvidék szabadgondolkodó értelmiségi köreiből. Lapjában főleg antiklerikális propagandát folytatott, szerinte „A fekete veszedelem fenyegetőbb, gonoszabb, mint a fehér, a klerikális veszedelmesebb, mint a sovinizmus meg a reakció, mert magában egyesíti valamennyit.”⁵² Nézetei a polgári liberalizmus legjobboldalibb, rendkívül eklektikus változatát képviselik, antikommunista volt, de gyűlölte a jobboldali szociáldemokrácia meghunyászkodását is. Legfőképpen a Horthy-rendszer klerikális-nacionalista antiszemitizmusát támadta. Magyarorságon belül is a zsidó népiség öntudatos hírdetője, bár mindig elhatárolta magát a cionizmustól.

Lapjában zsidó tárgyú regényeket írt (Jidli második változása), de megszólaltatta — egyébként mindenfajta szerkesztői koncepció nélkül — az emigráció minden irányzatát. Így *Lesznai Annát*, *Hernádi (Herz) Györgyöt*, *Kassák Lajost*, *Komlós Aladárt*, *Németh Andort*, *Barta Lajost*, *Kaczér Illést*, *Cziffra Gézát*, *Sebesi Ernőt*. (Külön érdeme a kis folyóiratnak, hogy itt jelent meg több folytatásban *Balázs Béla*: A lírai érzékenységről — azóta méltatlanul elfeledett, finom, gondolatébresztő líraeméleti tanulmánya.)

Minden bizonnyal *Németh Andor* ismertette meg a fiatal költőt *Fényes Samuval* 1926 tavaszán, mert az első, tőle közölt vers, a *Tiszta szívvel* a *Diogenes* 1926. ápr. 10-i számában jelenik meg. Május 8-i számban újabb két költeményt, *A rák* és a *Páncélvonal* címűeket közli. Ezután következhetett az az est, amelyre *Nádass József* emlékezik, ugyanez a szám hirdeti május 15-re Fényes Samu szerzői estjét az Arkaden Caffé helyiségében (Universitäts-gasse és Reichstrasse sarkán), *Németh Andor*, *Balázs Béla*, *Gáspár Endre*, *Lorsi Ernő*, *Gáspár Endréné*, *Lesznai Anna*, *Barta Lajos*, *Hajnal Jenő*, *Reinitz Béla* közreműködését ígérve.

Bizonyára ez alkalommal fogadták szeretetükbe, dicsérték költészetét a *Nádass* által felsorolt igényes írók, és ettől a dicsérettől elragadtatva írta meg *Fényes Samu* a maga kritikáját — az elsőt, amely József Attiláról az emigrációban megjelent — a *Diogenes* május 22-i számában: „*József Attila*. Ehhez a névhez hozzá kell szokni szaporán, mielőtt a fejünkre nő, mert hogy nőni fog, nagyra, virágossá, igazi költővé, azt olyan biztosra vezem, hogy senki sem verheti ki a fejemből.

⁵¹ *Diogenes*, 1925. okt. 10.

⁵² *Diogenes*, 1923. 6. sz.

Húsz-huszonegy éves alföldi magyar fiú, egészséges paraszttörzsökről, fajtartó szívós tőkén virágos ág. A pennája földszagú, szája tilinkóra csücsörítve, szívében tiszta hitek s nagyotakarások tüze nyelvel a magasba, fejében meg ott motoszkál, incselkedik a mese. Búszszemű fiúvá nőtt gyerek, ki tátott szemmel néz bele a világba, amelytől sohasem riadoz, mert olyan egészségesen tud nevetni, hogy a félsz sohase tud hozzáférdközni. Mitől félne ő, mikor olyan nagyra taksálja magát! Hisz a maga istenében, segítségét nem igen könyörgi, inkább ő biztatja, ne féljen:

Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék,
Te az én szívemet elkérnéd,
S én hosszan sok szépet mesélnék.

Egy más helyen meg így énekel az istenről:

Most már tudom őt mindenképen,
Minden dolgában tetten értem.
S tudom is, miért szeret engem,
Tetten értem az én szívemben.

... Egy vers miatt, melyet a *Diogenes* nyolcadik számában közöltünk, menekülnie kellett Magyarországról. Ott most a káromkodó impotensek és a svábból vedlett rokkantak legelik a helikoni berkeket, nagyítóüveggel, messzelátóval kell felkutatni a tehetségeket, hogy kiüldözhessek. Így került Bécsbe. Hát Bécs nem először nevel költőket a magyar népnek . . . ”

Stilizált kép ez József Attiláról, a népköltészet hagyományát folytató s nem az avantgard költő, de benne van *Nádass* emléke is: „Ezen az estén, éjszakán nagyszerű hangulatban volt. Soha ilyen jókedvűnek nem láttam. Táncolt, énekelte. Nem volt különösen jó hangja, de a dallam lényegét kifejező. És amikor — már jóval éjfél után — valami vidám népdalra zendített rá, a körös-körül hejehujázó, emelkedett hangulatú többiek lassan elcsendesedtek. Valamennyien a fiatal, rossz ruhájú fiú énekét hallgattuk. Amikor bevégezte, újrátattuk.”⁵³ A rosszruhájú, fiatal magyar költő egy rövid időre a szívükbe lopta a kényszerűségből elhagyott hazát. S azt a tiszta gyermekies, bursikoz öntudatot, amelyet Fényes Samuhoz hasonlóan csak a *Korda Vince* festette kép őrzött meg ilyen finoman.

Lesznai Annával történt megismerkedését így adja elő egy minden részletében hiteles, 1928-as cikk: „... idősebb munkások segíteni hívták egy költőzködéshez. Mialatt cipelte a bútorokat az első emeletről, Ady verseket szavalt. A bútorok tulajdonosa, Lesznai Anna neves magyar költőnő, meglepetten felfigyelt és beszédbe elegyedett az Ady-verseket szavaló munkással. Néhány nap múlva elvitte Hatvány Lajos báróhoz, s ekkor végre felvirradt József Attilának. A báró támogatta, meghívta Hatvanba nyaralni . . .”⁵⁴

A jómódú költőnő szíve bizonyára a sanyarú sorban élő értelmes fiatalemberen esett meg először, hiszen amikor közelebből megismerte, több szempontból is rokonszenves lehetett számára. A gazdag polgári család elvitathatatlannul tehetséges sarja a Nyugatban tűnt fel a boldog asszonyiságot sugárzó verseivel:

Az élet rakott asztalánál
Sokszor jóllakva laktam én
S ha meghalok, leszek elégült
Maroknyi rög a föld ölén.

⁵³ NÁDASS, EK, 161.

⁵⁴ A Hét, 1928. máj. 4. — a történetet innen vette át több más cikk szerzője, JÓZSEF JOLÁN is.

Napfényben, könnyben, csókban jártam
Friss életek fakadtak bennem.
Betelt szemekre zárul pillám
Majdan, ha innét el kell mennem.

Nem mulok el koldusszegényen,
De úgy, mint hálás ősz estek,
Mint ünneplátott gyermek napja
S magok, kik termő földbe esnek.

(Sírversem boldog napon)⁵⁵

Ha megismerte a fiatal költő istenes és szegényember-verseit, bizonyára egyszerre mozdult meg benne a gazdag részvétje és a saját törekvéseivel rokon vonásokra figyelő költő öröme. Hiszen a világnézet, életszemlélet alapvető különbségén túl a maga stilizáltan-népies, szecessziós költeményeihez hasonlóknak érezhette a fiatal költő üde népiességét. Mindenesetre segíti, anyai barátságába fogadja a fiatal költőt, három hétig vendégül látja, megajándékozta ruhaneművel, megismerteti a maga társaságával, *Balázs Bélával* és *Lukács Györggyel*, és elviszi unokatestvérének, *Hatvany Lajosnak* lainzi kastélyába.⁵⁶

József Attila számára azonban még nagyobb öröm, hogy nemcsak *Lesznai Annának*, hanem *Balázs Bélának* és *Lukács Györgynek* is tetszenek a versei. Sugárzó örömmel jelenti nővérének levelében: „Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna, Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi — mint az első világirodalmi — nem kozmopolita! — kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust. . .”⁵⁷

Egészen bizonyosan tudja, hogy Lukács György (hiszen ismeri Landlert és Alpárit is) a kommunista párt egyik vezetője, ideológusa, aki esztétikai tekintély a német irodalomban is. *Kassák Lajos* szerint „Ettől a társaságtól sokat tanult és nagy biztatással segítették fejlődése útján. Nem annyira a költészet, mint inkább a filozófia és társadalomszemlélet útvesztőiben voltak segítségére Lukácsék.”⁵⁸ József Attila egész életében tisztelettel emlékszik *Lukács Györgyre*, az általa szerkesztett *Valóságban* részletet közöl Goethe-könyvéből, amikor magyarul még meg

⁵⁵ Édenkert. Kner Izidor, Gyoma 1918. 135.

⁵⁶ SZÁNTÓ JUDIT egy visszaemlékezésben (Csillag, 1956 : 371.) idézte József Attila kikapadást rossz anyagi helyzetük miatt : „A lelkiismeret szavát felébresztem bennük, azért még nem érdemlem meg a nyomort, amiben élünk. Mert úgy-e mi nyomorban élünk? Igaz, ez is viszonylagos, mert ha életünket a Ferencvároshoz viszonyítom, akkor talán jobb, mint az övék. Azonban ha azt a kört veszem, akik között mint költő jelen vagyok, hát persze nyomorgunk. Kérdezd meg Lesznai Annát. Úgy van az, ahogy Kaffka Margit az édesanyjához írt levelében megírta a 18-as forradalom idején. Hogy érthetné meg ezt Lesznai Anna tízezer hold birtokával, ha abból a cseh demokrácia le is faragott, de még mindig jut a fölös haszonból — ha kell — tíz szobára való reprezentálásra. Jó barátainknak hiszik magukat, de még soha nem mondta Lesznai Anna : hát Attila, nem jönnél le Körtvélyesre? Ahova minden körülötte nyüzsgő barát eljutott. Ez miért van, Judit?”

LESZNAI ANNA e visszaemlékezésen felindulva, így írta le a maga bécsi emlékeit a költőről : „Attilát 1926 vagy 1927 ősze óta ismertem. Mindjárt megbarátkoztam vele és nagyon megszerettem verseit. Akkor még jókedvű, kedves gyerekeMBER volt. Egyszer nálam lakott Bécsben — és szegény annyi férget hozott a lakásba (még ruhatetűt is), hogy fertőtleníteni kellett utána. Ennek egy háziasszony sem örül, de sohasem említettem neki. Lehet azonban, hogy ezért félttem kissé szállóvendégnek meghívni. Ennek ellenére meghívtuk Körtvélyesre. Tudom, hogy nem hívtuk meg minden nyáron, mint néhány közelebbi és meghitt barátunkat. . . Férjem, Gergely Tibor, biztosan tudja, hogy Attilát is hívtuk egyszer-kétszer. Már nem emlékszem, miért nem jött el. . .” (Látóhatár, 1956. szept.—okt. 269—270. LESZNAI ANNA: József Attila és Lesznai Anna.)

⁵⁷ JÓZSEF JOLÁN: 255.

⁵⁸ Körtárs, 1962: 1809.

sem jelent, ismeri Thomas Mann melegen elismerő megjegyzését *A lélek és a formák és A regény elmélete* c. műveiről. Lehetetlen azonban elképzelni azt, hogy 1926 tavaszán—nyarán a fiatal költőt legjobban izgató avantgard esztétikai problémák szövege ne kerültek volna. Ismeretes Lukács György álláspontja az expresszionizmussal kapcsolatban, hiszen a harmincas években több polémiát folytatott német írókkal. Nos, ezek a nézetei már a húszas évek közepén kialakultak, ha kissé merevebb, árnyalatlanabb formában is: „A művész az életet *közvetlenségében* éli át. A művész tragédiája a polgári társadalomban éppen az, hogy ennek a közvetlenségnek az alapja (művészi beállítottság a valóságra) megrendül, lehetetlenné lesz téve.”

A polgári társadalom fejlődése az emberi aktivitást, az emberek egymáshoz való viszonyát (a költészet anyagát) lehetetlen módon absztrahálja. Minden igaz költészet a kor kritikája. A modern költő, ha kora kritikusa akar lenni, az absztrakt és művésziileg is lehetetlen kritikái hibákban fog megrekedni, mert a polgári öntudatban az egész társadalom mint absztrakt fogalom van elkönyvelve. Ha pedig — művészi okokból — ettől az egész absztrakt összességtől eltekint és kizárólag a konkrét egyes jelenségekhez fordul, akkor — művésziileg — a szürke és sivár polgári mindennapiság trivialitásában fog megrekedni. Művészi lelkiismerete lehetetlen kívánt: egyezhetetlen dolgok összehozását (Hebbel, Ibsen, Tolsztoj, Hauptmann). A polgári társadalom fejlődése a költő létét is problematikussá teszi. A társadalom kapitalizálódása a költészet, művészet-iránti igaz élő szükségletet egyre illuzórikusabbá tette. A költő egyre jobban nem tudja, hogy kinek ír? És ha ezen szociális gyökértelenségét a *l'art pour l'art* gögöcs teóriájába menti át, akkor ez csak kétségbeesett önámítás, amit a becsületes művészek józan óráikban keservesen belátnak (Flaubert), de ami a kisebbeknél és a kevésbé becsületeseknél karaktert = művészt — korrumpáló önámítássá fokozódik (Wilde, D' Annunzio, Hoffmannsthal).

A művész ezen szociális gyökértelensége együtt jár a művészet belső gyökértelenségével. A kapitalizmus, amikor az emberi kapcsolatokat absztrahálja, nemcsak a költészet anyagát pusztítja el, de szétrombolja a formákat is. A tendenciaművészet, mely szociális és művészi szempontból nézve egyformán ellenlábas a *l'art pour l'art*-nak nem talál kivezető utat a *l'art pour l'art* labirintusából. Mert mindaz a „tendencia”, ami kéne, hogy a költészet anyagát és formáját meghatározná és ami a polgári életben, polgári szempontból lehetséges is — mint absztrakt romantikus utópia vagy olyan magasan lebeg a való élet felett, hogy az élettel sohasem kerül organikus művészi kapcsolatba (a késői Ibsen, de Georg Kaiser és Toller is) vagy pedig: a banális polgári élet olyan triviális mindennapi problémáit tartalmazza, melyek művészi magasságba sohasem lendülhetnek. A proletariátus. . . a kommunizmus első stádiumában is egy olyan világban él, melynek alapszerkezete minden változás dacára is a kapitalizmus struktúráját hordozza. Az a megrázó forradalmi átalakulás, amit együtt élünk meg, a közvetlen érzéki valóságon (tehát a költészet anyagán és formáján) az első pillanatra kevesebbet változtatott meg, mint ahogy azt az ember felületesen elgondolta. Ez „magyarázza” meg azon intellektuelek „csalódását” akik az orosz forradalomtól várták speciális életnyomoruk azonnali megoldását.”⁵⁹

Mintha csak ugyanezt a problémát folytatná Balázs Bélának a modern költészetről adott áttekintése: „Az emberi közösség nem teremtő princípiuma, hanem témája ennek a költészetnek, éppen úgy, mint ahogy a kubista és minden konstruktivista festészetnek *témája lett az anyag*. Evvel a perverzióval történt meg a teljes dematerializáció. Mikor a művész saját anyagával tudatosan szembefordul és azt a téma, az eszme disztanciájába tolja, akkor távolabb van a valóságtól és az embertől, mint valaha a naiv individualista és impresszionista volt.”⁶⁰

Mindkét vélemény a realizmus alapvető elveinek védelmét jelenti egy olyan korban, amikor az avantgard irányzatok az irracionalistáknak elötrébe s lemondtak a valóságábrá-

⁵⁹ LUKÁCS GYÖRGY: *A L'art pour l'art*. Korunk, 1926. 473.

⁶⁰ BALÁZS BÉLA: *A lírai érzékenységről*. Diogenes, 1923. 15. sz.

zolás igényéről és lehetséges költői eszközeiről. A világnézet szerepét hangsúlyozzák az izmusok kaotikusan kavargó áradatában. Mindketten a hagyományos költői formakincs szerepét hangsúlyozták a fiatal költő előtt, Balázs Béla különösen a népi hagyomány felhasználható-modern lehetőségeit is, s hatása ott van József Attila bécsi versein. „Fent említett urak — folytatja derűs örömmel a fiatal költő beszámolóját nővérenek — különös tekintettel a „Die Weltliteratur, wie sie ist und sie sein soll”-ra — közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja. . .”⁶¹ Kner Imre levelezéséből azóta valóban előkerült, Balázs Béla írta: „Itt küldök neked egy kötetre való verset *legmelegebb* ajánlásommal, József Attila nevű egészen fiatal és *roppant tehetséges* költő versei. Bájos frissesség, színes sokrétűség és mindig meglepő spontaneitás. Nagyon örülnék, ha kiadnád ezeket a verseket.”⁶² Kner Izidor kitűnő gyomai műhelyében jelent meg 1919 előtt Balázs Béla, Lesznai Anna és Lukács György több műve is.

Ilyen előzmények és elismerés után jutott a fiatal költő *Hatvany Lajos* bécsi környezetébe, aki az ötezerholdas lainzi vadaskert Erzsébet királyné által építtetett kastélyának földszintjét bérelte. Itt látogatta meg *Hatvanyt* sokszor több író társa, így *Juhász Gyula* is, aki 1926 májusában és júliusában is járt Bécsben. Első útján minden bizonnyal *József Attila* is kalauzolta *Zöld Ferenc* dr. emléke szerint *Juhász* egy Ady-előadáson a közönség biztatására fel is szólalt, s ekkor *József Attila* társaságában érkezett oda.⁶³ *Hatvany Lajos* egy-két hétre a lainzi kastélyban is vendégül látta *József Attilát*, itt hívta meg *Hatvany* nővére, *Hirsch Albertné* nyárra, a hatvani kastélyba, ő szerzett aztán pártfogót a költő párizsi útjához is. *Hatvany Lajos* barátai között ismerkedett meg *Ignotussal* is, *Ignotus Pál* *Karinthy Frigyes*, *Fényes László*, *Reinitz Béla*, *Németh Andor* társaságában emlékszik rá: „. . . úgy láttam viszont a *Hermes-villában*, mint az emigráció deres fejű szellemi nagyjainak fiatal kedvencét.”⁶⁴

Kassák tanítványa

Nemcsak a különböző szocialista tanokkal ismerkedett Bécsben, hanem nagy szellemi mohóságában szinte valamennyi lehetőség vonzotta, amit a szabadabb légkörű város csak kínált számára. Többek között matematikai, esztétikai, lélektani kérdések foglalkoztatták, Freud előadásait hallgatta, Croce könyvét olvasta. Egyetemista barátai féltették a szétszóródástól s mindenképpen a költészetre igyekeztek szorítani.⁶⁵ Galamb Ödönnek, kedves makói tanárának azt írja, hogy életét anyagi okok irányítják a magány s e sokírányú elfoglaltság felé: „Rájöttem a nagyság tudatára, az én, az ember nagyságára és a kereszténység sarkalatos tévedésére, továbbá az egyenes és a görbe lényeges különbségére, amiket így hamarjában körülményes volna előadni, különösen ha hozzávesszük a transznegatívumról szóló elméletemet. . . ezt a transznegatívumot természettudományosan is lehet igazolni, a művészettel kapcsolatos elgondolásaim juttattak oda, hogy most már a fizika nyelvén kifejezve jelen van egy másik *Universum* is.”⁶⁶

Ezek a kaotikusnak látszó, szinte egymásba torlódó problémák egyrészt a lázas, elméletileg zűrzavaros korszakból, másrészt a mindebben a maga útját-küldetését kereső kamaszköltő egyéni gondolataiból következnek. A zseni-kultusz és a kollektívhoz igazodó művészeszmény, Krisztus-póz és a konstruktivizmus „kollektív individuum” ideálja kavargó a fiatal költő problémái mögött. „Légy egy fűszálon egy pici él s nagyobb leszel a világ tengelyénél”; „hiába füröszöd önmagadban csak másban moshatod meg arcodat” — a második kötet, a *Nem én kiáltok* gondolatai gyűrűznek itt tovább, a közösség eszméje, amely természetesen

⁶¹ JÓZSEF JOLÁN: 255.

⁶² SÁFRÁN GYÖRGYI—SZIJ REZSŐ: Kner Imre leveleiből. It, 1961 : 160.

⁶³ Vö. Péter Lászlóhoz írt levelével. ItK, 1962. 96—98.

⁶⁴ IGNOTUS PÁL: Csipkerózsza. Haladás, 1947. aug. 21.

⁶⁵ DR. SZŐKE SÁNDORNÉ (Abramovits Irén) szíves szóbeli közlése.

⁶⁶ GALAMB ÖDÖN: Makói évek. Bp., 1941. 67.

⁶⁷ Uo. 68. l.

még nem jelenti a munkásmozgalomét, de túl van már a „kereszténység sarkalatos tévedésén” is, hogy a szeretet — profán és inkább tolsztojánus értelmezése — segítségével kell egyesíteni a háború után szeretet-hiányban didergő és széttagolt emberiséget. Nietzsche, Tolsztoj, Einstein, Marx, Ramus frissen olvasott gondolatai mosódnak egymásba és egyfajta morális szemléletmódba — ez az etikai magatartás, erkölcsi kiindulópontú kritika egyformán jellemző a forradalmak bukását követő nagy eszmélkedés idején a polgári liberalizmus (Jászi Oszkár, Hatvany Lajos) és az avantgard (Kassák és köre) gondolataira, s a bolsevizmust bíráló érveire is. József Attila felfogásában a másik Univerzum nem természettudományos értelmű, a jövő társadalmá s az új művészet világa, amely „egyensúlyban tartja” az ellenkező pólusú rendszert, a kapitalizmusét. Az Einstein-féle általános relativitáselmélet nagyon népszerű volt a húszas évek szellemi zűrzavarában a művészek, humán értelmiségiek között is. Sokan magyarázták olyanok is, akik természettudományos jelentőségét alig értették, ez a nagyszerű fizikai felfedezés — mint korábban Mach és Avenarius eredménye — a filozófia és a szellemtudományok területén határozottan idealista irányban hatott, filozófiai magyarázatai csak a szellemi zűrzavart fokozták, a legtöbb laikus az anyag „eltűnéséről” beszélt az elmélet kapcsán. József Attilát is nagyon izgatja, természetesen ő is esztétikai-erkölcsi problémáihoz igazítja, de természettudományosan is igen érdekesen gondolja tovább, alkalmazni és igazolni próbálja, érdekes gondolatmenetében sok a naivitás, hiszen a végtelent nem matematikai absztrakciónak, hanem konkrétan, mennyiségileg létező kategóriának fogja fel.

Egyedüllétről és szegénységről panaszkodik Galamb Ödönnek írt levelében, megértő barát hiányáról, aki „rettenetesen sok és gyorsan fölburjánzó gondolatában segítené rendet teremteni. Olyan vagyok önmagamnak — írja —, mint egy belső nap, melytől egyforma sebességgel nő a folyó, a madár, a lótetű és a hínár”⁶⁷ — ki tudná a még kaotikus, de már tisztuló szellemi világát mindennél jobban jellemezni?

Növekvő nyugtalanságáról, káosszá égett világról ír Osvát Ernőnek is, novemberi leveleiben.⁶⁸ A Nyugat nagyra becsült szerkesztője legutolsó találkozásukkor „torzszülötteknek” nevezte szabadverseit, ez az őszinte kritikai megnyilvánulás annyira letörte, hogy úgy érezte: fölösleges és tehetségtelen. Pedig az otthontalanság, a Bécsben való elhelyezkedés nehézségei, s az általános emigráns-„pszichózis” mellett annak az esztétikai válságnak volt csupán a megnyilvánulása, amelyet a Kassák közvetítette dadaizmus-konstruktívizmus okozott költészetében. Az avantgardizmust nem helyeslő, konzervatívabb ízlésű kedves makói tanárai, ha udvariasabban is, de ugyanígy nyilatkoztak bécsi költeményeiről. „Még mindig a pihenőidőnél tartasz?” — kérdezi Galamb Ödön, Espersit pedig tréfásan a „paralízis jeleiről” érdeklődött.⁶⁹

Számára azonban szükségszerű, szubjektíven is komolyan vett iskolát jelentett az avantgard korszak, amelyhez Bécsben még közelebb jutott. 1926 eleji leveleiben meglepéssel ír költeményeiről — Espersitnek egyenesen azt, hogy „új versei igen kitűnők” —, maga tehát semmi módon nem látott színvonalcsökkenést vagy visszaesést bennük — még Osvát elutasítása ellenére sem —, hanem akkori érzéseinek, hangulatainak adekvát kifejezésének tartotta őket.

Első kötete után már nyilvánvaló volt előtte, hogy mondanivalója számára az expreszszionizmus és általában az avantgardizmus kínál új kifejezési lehetőségeket. Annyira a kor kényszere volt mindez, annyira magától értetődő volt a költő számára is, hogy — Erdélyi Józsefet leszámítva — nem volt induló fiatal lírikus, aki hatása alól kivonhatta volna magát. Az avantgardizmus 1915-ös magyarországi zászlóbontása egybeesett az antimilitarizmussal, a munkásmozgalommal majd utóbb a Tanácsköztársasággal, hogy itthon lázadó baloldali, vagy

⁶⁸ PATYI SÁNDOR: József Attila leveleiből. ItK 1955 : 210—11.

⁶⁹ PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János.

⁷⁰ Uo.

egyenesen kommunista eszmeiségű irányzatnak számított még a húszas években is, amikor pedig lázadó politikai tartalma formaforradalommá szelődött. Az irodalom konzervatív sáfárainak szemében az emigrációban továbbélő avantgardizmus mint nemzetietlen eszméjű, művészileg értéktelen irányzat jelenik meg. József Attila második verseskötetének értékeit a szegedi egyetemen előadó *Tóth Béla* így összegezi a Napkeletben: „Az egész kötetben egy szociális érdeklődésű írónak első megnyilatkozását kell látnunk, kinek további írásai esetleg az alulról jötték mélyebbre érző életszemléletének revelációit hozhatják, ha megmarad a magyar élet tápláló közelében s nem hódol egy bizonytalan művésziességű s még bizonytalanabb lelki ösztönetélű reklám-költészet hóbortjának.”⁷¹

A szociáldemokratákhoz közel álló József Attila már Szegeden megismerkedett a különféle avantgardista irányzatokkal. Amint Péter László meggyőzően kimutatta, Erg Ágoston bécsi orvostanhallgató ismertette meg őt és barátait az aktivista irodalom legrifrissebb termékeivel, Kassák folyóirataival.⁷²

„Kassák költészete meghatározó jelentőségű a fiatal magyar irodalom számára — írja Szabolcsi Miklós —, mert vállalva őt vagy tagadva, de csaknem mindenki hatása alá került; s minden probléma ellenére az ő költészete fejezte ki a legmagasabb fokon egy 1919 utáni rövid időszakban a forradalmiságot, a munkásosztály hangját, az ellenzékiiséget, a baloldaliságot — s ő képviselte leginkább a lépést tartást a kor európai áramlataival.”⁷³

Kassák 1919 utáni költészetében egy sajátosság realista fordulatot figyelhetünk meg a *Máglyák énekelnek* után. Egy rövid dadaista korszak múltán az orosz és holland avantgardizmusból származó újabb irányzat, a *konstruktivizmus* híve lesz. De mit takar a dadaizmus teljes irracionális szemléletével szemben ez az új, már elnevezésében is ígéretes irányzat? „A konstruktivisták az új szociális embertípust képviselik. Filozófiájukban a történelmi materializmus hívei, az emberi harcok értelmét a szociális forradalomban látják, a művészetük formanyelve a geometria és matematika rendszerén alapul.” De mit jelent mindez részleteiben s főleg a gyakorlatban? Az „új szociális embertípus” a közösségi érzésű, de egyetlen párthoz, osztályhoz sem kapcsolódó ember, az a „kollektív individuum”, aki minden osztálymorál fölött, az „etika örök stabilitását” hirdeti. Mennyiben hívei a történelmi materializmusnak (máskor kommunizmusnak)? „Tagadjuk, hogy a barrikád manifesztumok és krisztusok szimbólumok köntösében jelentkező szociális frázisnak, mint a formával szemben hangsúlyozott tartalomnak valami köze volna a forradalmi cselekvéshez.”

Mai kifejezéssel élve: ideálja a minden politikai-társadalmi kapcsolatától megfosztott, azon fölül álló ember világnézete az általános emberi morál, stílusa az absztrakció.

Mindezt természetesen építő, újat akaró szándékkal jelenti ki Kassák: „... ha tegnap még azt hittük, hogy a mi generációnk mint terméketlen nemzedék, minden produktív érdem nélkül halálra van ítélve, ma látjuk, hogy vannak közöttünk társak, akik már dolgoznak vágyaink és gondolataink kollektív világszemléletünk művészi kifejezésén. A konstruktivizmusban a mai ember szelleme kapott erőre. Benne újból értelmet kapott az ember harca az elemekkel és anyagokkal és rajta keresztül újra állást foglaló ember lett — művész, olyan valaki, aki harcol aki a rend és összetartozandóság törvényeiben önmagát, a konstruktív embert akarja kifejezni, hogy így a politikai szólamok és romantikus kávéházi forradalmárok frázisai helyett tényeket és tárgyakat akar elének állítani, mint az újra emberré lenni akarásnak első materiális zálogait.”⁷⁴

⁷¹ TÓTH BÉLA: József Attila: Nem én kiáltók. Napkelet, 1925. júl.—aug. 172. l.

⁷² PÉTER LÁSZLÓ: József Attila Szegeden. It, 1955 : 144—145. Itt kell megemlítenem, hogy Kassák Lajos egy visszaemlékezésében (Kortárs, 1962. 1809. l.) nekem tulajdonítja József Attila—Erg Ágoston és a Ma kapcsolatának dokumentálását, holott ezt először Péter László bizonyította éppen ebben a tanulmányában.

⁷³ SZABOLCSI MIKLÓS: i. m. 525.

⁷⁴ KASSÁK LAJOS: A konstruktivizmusról, Diogenes, 1923. 2. sz.

A Tanítások című versciklusát József Attila már 1924 tavaszán elküldte Kassáknak, de azzal a kifogással kapta vissza, hogy „a kor keresésének a színvonalába nem esnek bele.” A *Ma* már nagyon is iskolává nőtt és az az álláspontja, hogy „nem kell sem prédikálni, sem manifesztálni, nem kell imádkozni, sem tömegszónoklatot tartani”.⁷⁵ Milyen furcsa helyzet is az övé: a forradalom utáni Kassák, a dadaizmus kísérletei közt már idejét múltnak érzi saját háború alatti stílusát a fiatal költő próbálkozásaiban: egy fázissal elkésve követi még Kassákot. József Attilát még ez az elutasítás sem kedvetlenítette el, mert Erg Ágoston közvetítésével továbbra is küld a Má-hoz költeményeiből. 1924 októberében Erg már biztatóbb híreket ír barátjának: Kassák „meg van főzve: a versek kellene és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy ti. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondotta, nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket.”⁷⁶

Kassák szemében — aki valami szent és konok következetességgel esküdött mindig a legújabb művészi találmány elveire — naivítás, sőt bűn volt a nemzeti-népi formakincs bármilyen hagyományának követése. Igéretéből nem lett semmi, sem ekkor, sem később egyetlen eredeti József Attila-vers sem jelent meg Kassák egyetlen lapjában, a Kortársban, Mában, Dokumentumban, 2×2-ben, Munkában sem”, „Kassák csak azokban hitt — írja Német Andor —, akik közdöttek a kifejezéssel. Akik könnyen verseltek, akik egyszerűen vagy ötletesen fejezték ki magukat, azoktól lesújtó véleménye volt.”⁷⁷

Bécsben érkezte után szinte természetes, hogy személyesen is kereste Kassák társaságát. Eljárt a Schwartzberg Platzon levő Atlanti kávéházba, mely abban az időben a *Ma* körének állandó tanyája volt. Kassák később így emlékezett vissza találkozásukra: „Bécsben az emigránsok kávéháza előtt üldögtünk a Ring egyik padján s a fiatal költő verseiből szavalt s csodálatos memóriával felmondott néhányat az én szimultanista verseimből is, amelyeket abban az időben nemcsak kívülről megtanulni, hanem írott szövegből olvasni is csak kevesen tudtak. Verseket szavalt s homályos ismereteivel, de konok elszántsággal a szocializmus céljáról és mozgalmi lehetőségei felől okoskodott.”⁷⁸

József Attila ebben az időben a legtöbb jóakaróját üde fiatalágával kamaszos bájával, kedvességével, személyéből áradó tehetségével hódította meg s nem elsősorban költeményeivel. Szinte érthetetlen, hogy Kassák, aki annyi fiatal költőt indított útnak vagy szerepeltetett lapjaiban, nem ismerte volna fel József Attila tehetségét. Meg nem értésének akkori okát Kassák Lajos ma így látja: „bárha egy cél felé haladtunk, nem azonos talajból sarjadtak ki gyökereink. Az én költészetemben alig lehet ízét és színét találni a magyar népköltészetnek, az ő verseit pedig éppen a népköltészet nedvei táplálták fel különösen érzelmessé, sokszor bájosan naivvá és mindig hetykén szókimondóvá. Hogy úgy mondjam, én a világ proletárja lettem, ő pedig magyar proletár volt.”⁷⁹

A személyes kapcsolaton túl mit tanult a maga igazi hangját kereső fiatal József Attila Kassák „szimultanista” verseiből?

Kassák 1919 utáni költészetéből sokan csak a forradalomból való kiábrándulás hangját hallják ki. A *magány* és *számkivettség* sokszor *kiellen szomorúsága* megkapó ezekben a költeményekben, amelyeknek alaktalanul gomolygó érzései mélyén ott a kíméletlen őszinteséggel kimondott igazság: a forradalom kora elmúlt, „a harcok trombitái összetörték”. A költő fájdalommal idézi „a dalt, mely egykor a varázsló fuvolájából hangzott, mely nem is dal, hanem sugárzó fényesség volt” s a világ átláthatatlan falú börtönében újra szeretné hallani „ahogyan a seregek előtt trombitálnak, ahogyan a viharok ordítanak”. Hogy ennek az elégikus, sőt elke-

⁷⁵ PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 145.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ NÉMETH ANDOR: József Attila. Bp., é. n. 9.

⁷⁸ KASSÁK LAJOS: József Attila. Népszava, 1938. dec. 18., és nagyjából ugyanígy: Huszonöt éve. Kortárs, 1962. 1808—10.

⁷⁹ KASSÁK LAJOS: Huszonöt éve. Kortárs, 1962. 1808.

seredett fájdalomnak a mélyén ott van a tanácstalanság és reménytelenség is, kétségtelen: „ki kergeti szét alólam egyszer az összekigyózott utakat?” „Valaki fölszedte mögöttem a sineket, most egyedül vagyok az új dolgok kezdeténél” — „merre induljak a letaglózott városban a fekete háztetők felett vagy a csöndes vizek mentén.” De ugyanakkor megtalálható saját tétovaságának kritikája is:

„Ha szólok hozzátok útmutatás és bátorító értelem van a szavaimban

s ó, milyen gyalázat lenne a földön, ha egyszer ti is csak addig jutnátok el, ameddig én jutottam Hangosan kérdezem, mikor léptem balra, ha jobbra kellett volna lépnem vagy fordítva, hogy most itt állok a küszöbön tájékozatlanul?

Melyik az az út, amelyre lépnem kellene s melyik az a kapu, amely mögött a fölszabadított munka épülete áll?

Melyik az a sziget, ahonnan már elűzték a zsarnokokat s a nép hitszegő vezéreit?”

A korabeli kommunista kritika azt vetette Kassák szemére, hogy költészete „a kispolgári intellektuell eligazodni nem tudását, eltévedettségét, hitetlenségét, kétségbeesését fejezte ki a kapitalista fejlődés, a közélgi forradalom számára megérthetetlen forgatagába. És ennek megfelelően Kassák csakúgy, mint az előtte járt költői nemzedék, nem a történéseket magukat fejezte ki, hanem saját, egészen szubjektív hangulatait, saját képtelenségét az események valódi összefüggéseit megérteni.”⁸⁰

A magyar munkásmozgalom sajátos fejlődésében rejlik a végső oka, hogy a forradalom után sem Kassák, sem Lukács álláspontjának nem lehetett maradéktalan igazsága. Kétségtelen, hogy Kassák költészetében az eltévedettség és kétségbeesés hangjai is megszólalnak. Mindez azonban nem csupán Kassák „szubjektív” hangulata volt, hanem a koré is, a levert forradalmak utáni eszmei tanácstalanságé, az emigrációs elszigetelődésé. Fáradt rezignáció az egyik oldalon, az objektív erőviszonyokat nehezen felismerő forradalmi türelmetlenség a másikon — e két véglet között kellett a munkásosztály helyes politikáját s magasrendű művészetét megtalálni a forradalmi hullám apályának és a faszizmus előretörésének idején.

Ilyen körülmények között az élet kiismerhetetlenségének hangulatát hordozza Kassák verseinek legjellegzetesebb stíluseleme, a szimultánizmus: „Verseinek erőssége az egysíkúság — írja Halász Gábor, — a felvett képegyenletesen bontakozik ki, a részletek közvetlen egymás mellé rendelésével, valami magától értetődő egymásutánban az írás perspektíva művészetének bonyolult játéka nélkül; a távoli hasonlat, az „értelmetlenség” is külön valóságízt kap a felsorolás technikájával. . . A kassákai sorok tulajdonképpen nem jelentéssel terhesek és asszociációk gomolygását sem igen indítják el; kiváltott jóérzésük gondolatlanul elnyugvás, csendes alámerülés a szomorúságban.”⁸¹

Kassák hatása azért lehetett olyan mély József Attila költészetére, mert, ha más aspektusból is, de a fiatal költő is ugyanazt a forradalom utáni válsághangulatot éli át. A bécsi év termése a következőkhez képest elég nagy,⁸² ha sok verse kidolgozatlan, vázlat-szerű is. A költői ihlet apadásáról vagy zavaráról nem beszélhetünk tehát még akkor sem, ha a bécsi esztendőt „a keresés és lassú magáratalálás”⁸³ éveként értékeljük, amelynek művészi eredményei ekkor még sokkal kevésbé feltűnőek, nem eredményeznek gyorsan magasfokú szintézist.

⁸⁰ LUKÁCS GYÖRGY: Kassák Lajos. Új Március, 1926. nov. 677. 1.

⁸¹ HALÁSZ GÁBOR: Nyugat, 1935. II. 205.

⁸² Bécsi termésnek számítom az Összes Művek 205—240. közti számozását, mintegy harminc költeményt. Kisebbs korrekciókkal a kötet időrendje helyesnek látszik, az *Egy dít-látszó oroszlán*. . . kezdetű vers minden bizonnyal párizsi és ahhoz a táncosnőhöz íródott, akinek a völgyéne egy montparnasse-i kávéház előtt fölbőltötte magát. (Vö. József Attila 1927. márc. 12-i levelével.) A *Mindig jótanácsot szíszegnek* című verse nem bécsi, inkább 1928-ban keletkezhetett, gondolatai, stílusa az *Öreg itt minden* c. vers szomszédságába utalják. Feltétlenül bécsi a *Csengő* c. vers, motívumai a *Hívogatóval* rokonítják.

⁸³ GÁSPÁR ENDRE: Irodalmi Szemle, 1948. márc. 16. 1.

Az élmény, a kor élménye Kassákéval közös, azzal a különbséggel, hogy alaphangja nem a rezignáció, hanem az elkeseredés a „megkésett jövő” miatt, a csüggedést szinte azonnal felváltó fiatalosan türelmetlen, forradalmi indulat: „de sok szép este elcsüggedtem / hogy új dühvel ébredjek másnap.” A laza asszociációjú költeményekből sok hasonló mozaikot lehet egymás mellé rakni, amely érzelmileg sokféleképpen variálja: a forradalom elbukott, már a lehetősége is messzinek tűnik. A képek valami fájdalmas irrealitást, gyökértelenséget szuggerálnak: „Kilométerekkel vagyunk magunk előtt és meglóbaljuk elveszett lelkeinket.” „Az utak lassanként fölemelkednek s észre se vesszük, hogy levegőben járunk.” „Minden szépen füttyentő vonat beleragadt az alagutakba, vén gőzök buggyannak a kátrányfolyam buktató medrén.”

Nem tud belenyugodni ebbe az állapotba s szinte kétségbeesett elkeseredéssel kutatja a forradalmi jövő biztatóbb jeleit: „Nagyszerűen konok ekrazittómege arcotok mögött a hangtalan mélység.” „Érzed a viharzellőt, az egymáshoz közelre bujtogatót? A tététt város előtt bosszúsan köszörítüli csorbított szerszámait.” „Minden gyűlöletem a feneszép jövőnek / miért késik a vas-szagú, mikor annyira várom!” „Sokszor gondolkodom nagy futós terekre, ahol lehet el kell majd esnem”.

Ami az érzésvilág hasonlóságán túl Kassák költeményeitől megkülönbözteti, *erős szimbolizmusa*. Laza szerkezetű és asszociációjú költeményeit szimbolista motívumokkal zsúfolja tele. Így különösen sokszor fordul elő a *torony* szimbólumként, amellyel a kaotikusnak látszó világban a forradalmi tisztánlátást eligazodni-vágyását érzékelteti. A forradalmat, a várva várt jövőt a *vonat*, *páncélvonat*, *viharzellő* szimbolizálja, a *tenger* az ellenséges világ megfelelőjeként jelenik meg. Magát elbujdosott *harangozóhoz* hasonlítja, aki visszajön még egyszer halálra harangozni, *rákhoz*: „erős ollómmal utat vágok a moszatok közt. . . Páncélom erős áramok sodrában keményedik, pirosságát legjobban te érted.” Amint látható, keresett képek, romantikus, furcsa hatású szimbólumok ezek, némelyik a népköltészetével rokon. A legtöbbször egyetlen versében többet is összezsúfol s még mielőtt egyiknek értelmét pespektivikusan kibontaná, máris a következő nyomul előre. *Páncélvonat* c. költeményében legalább három, egymással művésziileg igen nehezen simuló szimbolista kép torlódik össze. A meghökkenést fokozza a *bizarr, groteszk képek halmaza* is „Holttetemek, nosza ugorjatok ki barátaimból”. „Ideje, hogy a pávák széttárják gyönyörű farkaikat.” „Melleidet két domb őrizze kétoldalt”. „Mégis körülményes becsukott kézzel járni a szemünkben.” „Mélyen hullámaink alatt kábelek szállnak, melyek tengerbe vetik elkorcsosult fiaikat. . . Angyal kóvályog nyelvünk felületén. . . csapzott homolokomon kinyílnak a sípok”. „A pohár friss, tiszta növény.” A polgárpukkasztó szürrealista divaton kívül öngúny, keserűség is megnyilvánul mindebben, s az az egészségesen kamaszos életérzés, amely humorral lép túl a világ látszólagos értelmetlenségén.

Ezt a szimbolizmust nem a Kassák-stílus közvetítette számára, ez a saját leleménye, mondhatnánk az a „többlet, amellyel túlhaladni igyekszik a szürrealista módszer ösztönösségét, ráció-ellenességét. „A költő új realitással fogja össze a valóság tudattalanban úszó törmelékait — írja Rónay György Kassák szürrealizmusáról —, s alkotásában semmi másnak nem engedelmeskedik, egyedül csak ihletének. Nem megfigyel, nem utánoz, nem értelmez; önálló, a valóságtól független képeket teremt, s ezeknek a hiteléért egyedül ő maga, az ő ihlete kezkesedik. Asszociál, de az asszociációnak nem az a — bármily távoli — kapcsolat az elve nála, ami a két társított dolog között a valóságban fönnáll, hanem pusztán az a szellemi mágnesesség, amely a két dolgot az ihlet melegében, a képteremtés és a képben való önkifejezés igényei szerint egyberánt.”⁹⁴

Tulajdonképpen nem is a keresett és bizarr képek halmaza, sokkal inkább az *asszociációs folyamatosság hiánya* miatt érezzük József Attila nem egy költeményét torzónak, pillanatnyi

⁹⁴ RÓNAY GYÖRGY: Kassák és az izmusok. It, 1959. 51.

játéknál nem többnek, hiszen még a körülményeket a legapróbb részletig ismerő olvasóban sem válthatnak ki ugyanolyan hatást, mint a költőben, a vers megírásának pillanatában. Az ihlet egyszerű, később már reprodukálhatatlan módon működött, a költő tudattalanján áthömpölygő benyomások legfeljebb „egy-egy tovább már nem boncolható elemi hangulatot eredeti, abszurd egységet”⁸⁵ érzékeltetnek. Képeket ír, amelyeknek jelentése nincs értelmi viszonyba állítva, s végső kicsengésük legfeljebb az „elemi hangulat” nyugtalanító furcsasága. Az *Ekrazittőmeg* c. költeményének első tizenegy sora szimbolikus és groteszk képek sorozatával talajtalanságot szuggerál, mondhatnánk igazi emigráns-életérzést, jellemzően a húszas évek közepéről. A vers második felétől aztán meg szeretné fordítani ezt a csüggedtséget: „kegyetlenül bízom az erőmben” — „Nagyszerűen konok ekrazittőmeg arcotok mögött a hangtalan mélység” — az olvasó már hajlandó volna jelentést tulajdonítani e kép fényénél a vers egészének is, amikor ezzel a meglepő sorral záródik az egész: „lassan végkép lesüllyednek benne a befalazott, lobogó aranyajtók.” Ezzel az utolsó spekulatív képpel nem tud mit kezdeni, még találgatni sem lehet mit is jelenthet. Így az egész vers hangulata marad meg csak: a senkihez nem tartozó, gyökértelen fiatalember tétova, majd pattanásig feszülő elégedetlensége, amely végső fokon természetesen nagymértékben egybehangzik ekkori anarchista érdeklődésével és hangulataival.

De bármilyen témájú verséhez közeledünk, az eredmény ugyanaz. Az *Aludj*. . . kezdetű nemrég előkerült szerelmes verse⁸⁶ a maga módján „szép” költemény, erős, friss, már a „Nin-csen apám se anyám” József Attilájára jellemző sorokkal:

Aludj

egy fáradt vén fa fölrepült és elpihent a legkönnyebb felhőn
a vízcsepp lábujjhégyen gurul reszkető szíved fölött
szeretném, ha kócsag lebegne mosolyodban
hó hull
komoly fekete medvék vonulnak
én nem tudom hogy férnek el kicsi tavaszi szobánkban
nem is rád gondoltam tavaly mikor hirtelen fölgögyögtam
amerre jársz jószagú friss fehérnemű lebeg a fejed fölött
könyvek hallgatnak közöttünk
nagyon örülni nem szabad vigyázz
a halott virággal legyezlek melyet hajamból nekem adtál

Az egyes képek — önmagukban — akartan logikátlanok, illetve meghökkentők. Hiányzik az asszociációs kontinuitás is, az egymás után felmerülő képek közt csak valami irreális vonzás van, nevetséges is lenne magyarázgatni. És mégis: az egész versből csak úgy árad a lány iránti finom, tiszta gyengédség és ugyanakkor — ennek az érzésnek a hiábavalósága, a szerelem beteljesülhetetlensége.

Tehát csak ilyen módon, végső hangulatukban, az érzés, sőt még inkább az ösztönvilág irreális ábráiként jellemzőek ezek a költemények s függenek össze József Attila bécsi viszonyai-val. Csupán belőlük lehetetlen volna a teljes költői ént rekonstruálni, hiszen — ahogy később Kassákról írta — még ő is „a valóságot úgy kiejti a keze közül, mint a szórakozott halász a síkos halat”.⁸⁷

Szerelem

Néhány költeménye azonban szorosabban is kapcsolatos bécsi körülményeivel. A rögtönzészerrű, dedikációnak írt „*Magyarország messzire van*. . .” kezdetű mutatja, hogy időnként a honvágy is elővette. „Azt hiszem az hatotta meg és vitte rá erre — emlékszik vissza Bálint

⁸⁵ Uo. 52. l.

⁸⁶ NÁDASS JÓZSEF: Ország-Világ, 1960. nov. 23.

⁸⁷ JÓZSEF ATTILA: Kassák Lajos 35 verse. ÖM. III. 112.

Dénes —, hogy belőlem is kifájdult a szülőföldem messzesége és valamit mondhattam neki, ami eszébe jutatta ezt a verset. . .⁷⁸ Wienerwaldi kirándulások emlékét őrzi a *Csodálkozó bogarak közt* kezdetű és *Hangya* című verse. Fényes Samu fia, Fényes György révén ismerkedett meg egy kis kommunista medikus-csoporttal, amely szeretettel fogadta körébe, elismerte tehetségét, és lehetőségeihez képest támogatta. Dr. Szőke Sándorné (azelőtt Abramovits Irén) emlékei szerint vasárnapi túrásokra gyakorta velük tartott. „Nagyon szeretett kirándulásra járni, éltető eleme volt abban az időben. Kedves volt és jókedvű, szeretett énekelgetni, csintalan nótákat dalolni, amikor a lányokat előreküldte, de azért úgy, hogy azok is hallják.”⁷⁹ Egy megtalált kisebb közösség élménye, a derűs természetérzés hangulata valóban ott van a költeményben:

Csodálkozó bogarak közt lépkedek bátran,
ha felhő volnék, szárazságban járnék csak erre,
elkerülném a kirándulókat, összeszedik ők a papírt,
nehogy jövőre eső legyen,
viseltes ruhájuk alól forró testük felel a siető nyárral,
hétnapra való játsoznak és egy bujtató lombról
feledékeny madár figyeli
az örömmüket.

A lányok szagos lépte nyomán kibutt ez az ártatlan kavics,
ez a kavics nem József Attila és a fű se, én se vagyok az,
én a barátja vagyok itt mindennek, tenyeremben a jó dió
háládatosan roppan ketté,
a belékevert szalmaszálát hajamból vigyázva kihúzza az ág —
mező, mező, szaladtató, akár a kedvesem termékeny karjaival,
tértítő lengésű szoknyájával a fiatal emberek élén jár ő. . .

Verseinek egy másik csoportjában a szerelem, vagy még inkább a *szerelem-vágy* szólal meg. A mintegy tizennégy-tizenöt szerelmi tárgyú vers mögött két leánynak az alakja sejlik föl. Az egyik *Arányi Baba*, akire Németh Andor így emlékezett: „Fényes Samunál ismerkedtünk össze A. B.-vel, egy fiatal, mongolarcú, pozsonyi származású zongoraművésznővel, aki Bécsből készítette elő európai hangversenykörútját. Tizenhat éves volt, korához képest feltűnően eszes, a maga erejére utalt, makacs, szegény kis ágrólszakadt, aki fogait összeharapva törtetett fölfelé. Ahányszor felkerestük Attilával, zongora mellett ült. Tíz-tizenkét órát gyakorolt naponta. Hosszú délutánokat töltöttünk nála, meghallgatva hússzor-harmincszor egymás után ugyanazt a Mozartot vagy Chopint.”⁸⁰ A tehetséges lány, „aki bécsi tanárai előtt éppúgy feltűnt rendkívüli zenei tehetségével, mint Pozsonyban rendezett hangversenyein”⁸¹ a versekből kitűnően, egy csapásra elbűvölte Attilát. Kapcsolatukat Szalatnai Rezső emléke is megerősíti: „Ez a lány, egy pozsonyi magyar tanár leánya, valóban remekül zongorázott, Mozartot és Chopint játszott Attilának is, társaságban fékezhetetlen, szeszélyes, vad volt, csodagyerekek mondták, s ezt a címet szüntelenül bizonygatta. Nagy, parázsló szemét rámeresztette arra, aki szólt hozzá, pajzán és elbűvölő gyermek volt, aki a világ legtermészetesebb szabadosságával ajándékozta meg magát, szerette a tömjént, s szerette tömjénezni azt, aki megtetszett neki. . . Úgy látszik, Attilát is elvarázsolta akkor Bécsben.”⁸²

A vele azonosítható versek szerint nem volt boldog, inkább viszonzatlan szerelem, tele fájdalommal, szomorúsággal, veszekedéssel, diszharmonióval. „Olyan bolond vagy szaladsz,

⁷⁸ TERNAY KÁLMÁN: Kiadatlan József Attila-vers. It, 1947: 109.

⁷⁹ Szíves szóbeli közlése.

⁸⁰ NÉMETH ANDOR: József Attila. Bp., é. n. 55.

⁸¹ SZALATNAI REZSŐ: József Attila és a szlovákiai magyarok. EK, 248.

⁸² Uo.

akár a reggeli szél..." a lány kamasz szertelenségét idézi. Az egyébként kidolgozatlan, vázlatyszerű szabadversenyben a vágyé és gyengédsége a szólam s már megjelenik a „tárgyak szerelme”, az a költői módszer, amely a Vágó Mártához írt költeményekben teljeseedik ki: a maga vágyait a környezet tárgyaira ruhazza:

„lesikáltam kis asztalomat
és most
tisztábban világít kenyerelem enyhe fénye.
No gyere vissza, ha akarod
veszek takarót vaságyamra.
Egyszerű, szürke takarót.”

Hajad az ujjamé c. versben:

„Vén küszöböm sír, mint a gyerek,
amikor jössz, hogy többször gyere.”

Szomorúság az alaphangja a *Pirosszemű* c. versének is.⁹³ A lány elutazott, csak „néhány ittfelajtott éneke” vigyáz rá. Szeretne nagyobb lenni, mint a házak, hogy messziről megláthassa, milyen szomorú egyedül. Ugyancsak bánatos hangulatú a *Hívogató* és a *Csak a tenger jött el* című is, vágy és egyedüllét érzése süt ki a bizarr képek közül. Meghitt pillanatú szerelmi emléket mindössze kettő őriz: a *Hajad az ujjamé* és a már említett *Aludj* kezdetű. A lemondás és a búcsú hangulata bujkál *A szeretők hallgatva* megálltak és *A kelő korongba hajtom* kezdetű, valamint a *Csengő* c. versekben. A leány konoksága kínozza (Ismeretlen érveket ki győz, bús fejével biztos bírni le!) majd a bánat játékosan derűs hangulatban oldódik fel, de emléke még a hajón is kísérti (*Táncba fognak, Hajón megyek Pestre*).

Németh Andor szerint⁹⁴ az Arányi Babánál töltött zenei délutánok inspirálhatták a nagyon szép dalszerű *Ringatót*. Ezt a költeményt a költő 1928. ápr. 25-én említi először, amikor elküldte Kuncz Aladárnak, tehát nem valószínű, hogy bécsi. De a vele azonos hangulatú *Dalocska* bizonyosan az s bizonyosan Arányi Babával kapcsolatos. Szezelem és civódás kamaszosan pajkos érzése keveredik a szintén zenei fogantatású dalban, az a hangulat, amely olyan tökéletesen fejezi ki e két nagyra törő fiatal ember szerelmi kapcsolatát.

A másik leány, akinek alakja néhány bécsi vers mögött feltetszik, a Pesten lakó Deák Hajnalka.⁹⁵ Hozzá írt, mostanáig egyetlen ismeretes levele bizalmasabb kapcsolatra, vagy legalább is nagy tervekre enged következtetni:

Bécs, 1926. ápr. 24.

Hajnalka,

nem szabad haragudnod, hogy a postát mindez ideig bojkottáltam, jelen esetben lustaságottól függetlenül. És amikor ezt leírom, kicsit sajnálom mindkettőnket, hogy az eső mentegetőzni kénytelen a szomjas föld előtt, mert irigy szelek visszatartották. De megérkezik mégis meleg zuhogásokkal, hogy termékenységet, melyet tebened őrzök, friss szagokkal megerősítse.

⁹³ Mivel a Makói Friss Újságnak küldte először, nem lehetetlen, hogy Saitos Valériához szól.

⁹⁴ NÉMETH ANDOR: József Attila Bp., é. n. 56.

⁹⁵ Deák Hajnalkáról hosszas keresés után sem sikerült közelebbit megtudnom. József Attila egy 1927-es párizsi levelében arra kéri Eta nővérét, hogy menjen el Deákékhoz (Zsigmond utca 6.) és kérje el Hajnalka és Olga címét. József Eta már nem emlékszik rá, azt gyanítja, hogy művésznövendék, vagy hegedűs, vagy zongorista lehetett és később Párizsba költözhettek, talán ezért kérte Attila onnan a címüket. Patyi Sándor szegedi egyetemi kollégájának nevezi, de Péter László gondos tanulmányában (József Attila Szegeden) nem szerepel a neve az évfolyamtársak közt.

A jövőre nézve még mindig csak egyetlen biztos pozitívumot tudok fölmutatni: magamat. De a halálosan fontos kis dolgok is megjönnek már, ha nem is vagyok közülök való vezér. De toborzom őket, mert győzni kell mindenáron, mert el kell jutni arra a gyönyörű tájra és mögöttem nincsen semmi. És minden ágot, mely nem fölfelényúl, vagy nem elég erős, hogy majd a te gyerekedet az ég felé nyújtsa, magamról lehullatok. És minden hidat, melyet neked idegen dolgok építettek az életemre, takarékos, kiszámított erővel elmosok. Ha még pazarlok valamit magamból, azért teszem, hogy gyönyörű legyenek néked, hogy népes tereken kiálthasd fennhangon:

— Ime az én tékozló férfi-felem, aki hatalmas magában és mégis érterem hatalmaskodik a hatalmain!

Tanulok és dolgozom. Hazafelé tilos, de az én életem irányát végigmutató lehetőségeket kaptam és azt hiszem, hogy virágos menetünk általunk elindulhat. Eddig a dolgok azt mutatják, hogy már a nyáron ráakadok arra a tisztásra, mely megóv bennünket az erdő buktató útjaitól.”⁹⁶

Huszonegy éves és már a jövőre vonatkozó „pozitívumokon” gondolkodik a lánnyal kapcsolatban. A „halálosan fontos kis dolgok” az egzisztencia még beláthatatlanul messze van tőle, mégis házassági tervekkel foglalkozik. Ha megalapozatlan, gyerekes is ez a terv, mégis az erkölcsi komolyság bujkál benne: akit megszeret, azt egészen, teljesen a magáénak akarja, most már minden lányban a jövőndő társat keresi. Leveléhez Hajnalkának két verset mellékel: a *Páncélvonal* és a *Mégis elveszem* címűeket. Ami az elsőben feltűnik: a későbbi Luca, sőt Flóra-versek „szövetség ez már, nem is szerelem” motívuma. Az egyéni boldogság és az annyira áhított forradalmi jövő együtt, egyszerre jelenik meg, egy olyan korban, amikor „a zengő sziget/érthetetlen módon elúszott”. A szerelem és a forradalom várásában „számító, kíméletlen és erős” a költő, még nem sejtí, mennyi problémát okoz s milyen sok energiát emészt fel mindkettő. Úgy látszik még nyári hazautazása előtt, áprilisban valóban Pesten járt,⁹⁷ a „feleségéhez” való hazautazás örömeiből fakadt a *Mégis elveszem* s a vele teljesen azonos hangulatú *Virágos* c. verse. „Vert hadakkal” ballag lassan hazafelé, de otthon mégis győzelem, feleség várja — erre a játékos kontrasztra épül a *Mégis elveszem*. Leveléhez hasonló gondolatok valószínűsítik, hogy az *Érted haragszom, nem ellened* is Deák Hajnalkának íródott. A „hazafelé tilos, de az én életem irányát végig mutató lehetőségek” itt az eljövendő, győztes forradalomról, benne vállalt aktív szerepéről való álmodozásban nyilvánulnak meg:

Sokszor gondolok nagy futós terekre, ahol lehet el kell majd esnem,
az árbócfaragók árbócokkal jönnek oda tömött sorokban,
és győzvéen ott, égnék hajítja hatmillió vasav az ő csengő szívű kalapácsát.
Szerszámok égi viharába

csókjaidat hadd viszem én is oda, kedves.

Észre sem veszed, hogy kihúzom magam, mikor a jövőről szólok,
ha akarod, hát csak ama városdaloló győzelem után térek meg hozzád,
vagy majd a pékek összekötik kenyérvető, jó lapátjaikat, végigfektetnek rajta engem
és lehajtott, lisztes fővel elhoznak lassan az ágyadig.

Szándék és megvalósulás

Ebben a költeményében már semmi túlzó asszociációs hézagosság, meghökkentés. A rendkívül tömören kifejezett gondolat: „érted haragszom, nem ellened” fokozatosan bomlik

⁹⁶ PATYI SÁNDOR: József Attila leveleiből. ItK, 1955: 210—11.

⁹⁷ SZÁNTÓ JUDIT: A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1959. 183. — Abból következteti, hogy Mikes Lajosnak ebben az időben budapesti kelettel dedikálja a Nem én kiáltok egy példányát.

ki, a forradalmi szerep elképzelése kitűnően kapcsolódik a lánnyal tervezett egyéni jövőhöz. Ugyanez a szándék már a Népszavában megjelent *Iffjúnunkás* és *Munkás* című verseiben is ott van: a munkásság költője akar lenni, az élet szépségét, egyszerű örömet, sőt „titkait” szándékszik megmutatni:

És elhoztam én a madarat is, hisz te akartad,
egyszerűen akarok szólni, hisz te akartad,
mindent, amit megérintettem, odaadok a kezeidbe,
mindent elmondok, amit előtted elhallgattak.

Mindez azonban még beváltatlan szándék, hiszen az egyszerűség igénye a keresett és követhetetlen asszociációjú képek mögött egyszerűen elvész:⁹⁸

sok mindent akarok elmondani elfeledett testvéreidről, akik a vén fák, gyökereit betakarják, hová melegen búnak a kigyók, isznak a csillagok szelíd tejéből, aztán szép, halk énekbe fognak...

Vagy az *Iffjúnunkás* felfejezése: „Ideje, hogy a pávák széttárják gyönyörű farkaikat.”

A disszonancia élménye ez, mely a bécsi korszak sok versének művészi egyenetlenségét magyarázza: a forradalmi jövőről álmodozik, miközben a forradalom utáni kiábrándulásból származó művészi módszerrel kísérletezik.

Szinte ösztönösen tiltakozik a Kassák-közvetítette konstruktivizmus „abszolút lázadása”, antiintellektualizmusa ellen, ezt éppen a szimbolista motívumok benyomulásával bizonyítottuk. Annyira természetessé válik számára ez a fajta kifejezés, hogy legszemélyesebb magánleveleiben is lépten-nyomon találkozunk vele. Jolán nővére el akar válni férjétől, de talán maga sincsen tisztában valódi érzelmeivel, nem tudja felmérni saját tennivalóit. Íme, József Attila válasza: „...sehogy se tudom az én erőmet átadni falaid közé, hogy rajta nyugodj, pihend ki magad, hogy a korai reggel beleharangozzon frissen a szívedbe. Nagyszerű kertedben fekete árvíz és te azt sem tudod, merre van a kerted. Hol keressém hát — mondogatod, aztán kimégy az uccára és az autók túlkölése, a villamosok csengetése közt kereső szavaid is elkallódnak.”⁹⁸ Esztétikai kérdésekben lényeges véleménykülönbség keletkezik közte és Jolán közt. Így próbálja áthidalni: „...azon gondolkozom, hogy a te okos és szerető dinamódba hogyan kapcsolhatnám be veszedelem nélkül azt a váltóáramot, mely az én csarnokaimban az idők gyülekezetének szívéig, földjeimen pedig a vizek folyása élé világít. . . A te rádiód csak Budapestet adja néked és én Bécsben vagyok. De tudok én egy módot, hogy engem is hallgathass: végy, alkoss egy rádiót a te szívedre és én kristályaimat és lámpásaimat odaadom hozzá, hogy mennél erősebb legyen és meghallgasd a csillagok enyhe fényét és hogy meghallhasd, hogy milyen szelíden hajlik a földre az ég.”⁹⁹

A szimbolizmus és a konstruktivizmus természetesen nem fér meg harmonikusan egymással, hiszen az első — az ő gyakorlatában — a világ jelenségeit értelmezi, a másik mindennek értelmetlenségét, abszurd voltát fejezi ki. És mégis: „Attilának egyik gyötrő gondja az volt — emlékszik vissza erre az időszakra Tettamanti Béla —, miképpen lehetne azt, ami bennünk él és kifejezésre tör, a szó, a nyelv megformálása nélkül, tehát formátlanul formába önteni.”¹⁰⁰ Úgy érzi, hogy a „korszak keresésének színvonalába” szükségszerűen beletartozik mindez, egy ideig osztja Kassák véleményét, hogy a népköltészet és a megmerevedett klasszikus lírai formák nem nyújtanak elég lehetőséget a háború utáni kor bonyolult lelki tartalmainak a kifejezésére. Vele született formérzéke, a „művészi épség ösztöne” azonban megóvja attól, hogy az ilyen kísérletekben többet lásson egyfajta lehetőségnél, a maga igazi hangjának megtalálásában. Birkózik a kifejezéssel, esztétikai problémák izgatják. Alaposan végiggondolja a forma-tartalom problémáját. Benedetto Crocét azért bírálja, mert „a „kifejezést” és az

⁹⁸ Nagyvilág, 1947. dec. 4.

⁹⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA. 414.

¹⁰⁰ TETTAMANTI BÉLA: Emlékezés József Attilára. ItK, 1955: 198.

„alakot” egyugyanazon dolognak veszi és nem veszi észre a különbségeket közöttük, azt, hogy míg az előbbi a szubjektumnak úgyszólván a térbe kihelyezett része, a másik, az utóbbi pedig a szubjektumon belüli objektum, azaz objektum maga a funkcionáló alany előtt is.”¹⁰¹

Croce könyve magyarul már 1914-ben megjelent, később már fordításban is kiadták. Az intuícióra épített esztétikája divatos volt — éppen az avantgardista kísérletek miatt — a húszas években. József Attila által vitatott definíciója a következő: „Az Esztétika egyik legvitatottabb kérdése az anyag és az alak, vagy amint mondani szokták, a *tartalom és az alak viszonya*. Vajjon az esztétikai tény egyedül az anyagban, vagy egyedül az alakban, vagy együtt mindkettőben van-e? . . . a mi felfogásunk nem lehet kétséges, mivel már előbb megadtuk e szavaknak állandó értelmüket, mikor az *anyagon az esztétikailag föl nem dolgozott megindultságot vagy benyomásokat, az alakokon a feldolgozást, vagyis a szellemi tevékenységet meg a kifejezést értettük.*”¹⁰² József Attila korrekciója ösztönösen materialista rádőbbenés, hiszen éppen azt bírálja Croceban, ami irracionális esztetikájának kiindulópontja, az objektív valóság és a tükröző szubjektum intuicionista azonosítását. Egyre inkább tudatosan is úgy akar verset írni, hogy a valóságot fejezze ki, értelmezni akarja az életet, nem elégszik meg az ösztönvilág hieroglifáival. „Minden jól megírt versnek kell legyen tartalma — írja Jolánnak —, amely természetesen távolról sem tökéletesen és eléggé kifejezően — prózában is föloldható . . . ez a logikai tartalom kevesebb a verssor tulajdonképpeni tartalmánál, hiszen ehhez hozzátartozik a ritmus, a *lira*, . . . a tömör összefogottság, a szintézis, mely a tömör összefogottságot létrehozta stb.”¹⁰³ Íme, a vers logikai tartalmának követelménye, természetesen anélkül hogy formával való kísérletezés szükségességét nem vallaná. Egyik szabadversére Jolán azt írhatta, hogy az nem is vers. Attila Kassák véleményét visszahangozza a vers és költemény megkülönböztetésekor — ugyanakkor el is különíti magát mesterétől: „Ezennel ünnepélyesen kijelentem neked, hogy én nem verset akarok írni, hogy én nem törődöm azzal, hogy az én csókomat és ölelésemet vajjon tűzhányónak, gyufaskatulyának, vagy éppen csóknak nevezik-e. Én nem azért csókolok, mert azt csóknak nevezik és nem azért, mert az erkölcsös vagy erkölcstelen és nem azért csókolok *így* vagy *úgy*, hogy a szabályokat betartsam vagy hogy másoktól különbözzem, tehát ne tartsam be. Nem állítom, hogy vers az, amit küldtem, de tudom, hogy költészet és állítom, hogy Pósa bácsi verse vers, mert megfelel a multban élt versekről vett szabályoknak, de nem költészet. A vers lehet költemény is egyúttal, a költemény is lehet vers egyúttal, de értékére soha nincsen befolyással az, hogy — ha tényleg költészet — melyik kategóriába soroljuk.”¹⁰⁴

Eljutott addig, hogy — legalább magánlevélben — megírja a maga „Hunn új legendá”-ját. A saját tehetsége szuverenitását érző költő öntudata süt ki a levélből, amely már függetleníteni tudja magát kordivattól, konvencióktól és csak az önkifejezés kényszerének engedelmeskedik. A szabadvers számára nem több egyfajta kifejezési lehetőségnél: sem a konvenció, sem a mindenképpen különbözni vágyó zseni féktelen individualizmusa — ez a rendkívül pontos és határozott elvi állásfoglalás is aláhúzza a kísérletezés el nem kötelezett szükségszerűségét. „Nekem semmi közöm a szabályokhoz, annál is inkább, mert a szabály arra való, hogy könnyebben megtanulja az ember az illető dolgot, és nem arra, hogy a fejlődést megakadályozza. Előbb jön József Attila, aki verset ír, aztán jön a tanár, aki a tanítás megkönnyítése végett megállapítja, hogy a József Attila versnek a szabályai pedig ezek és ezek. Azután jön másvalaki költő és a periódus megismétlődik. De akkor a verstani szabályok kibővülnek a József Attila-vers szabályaival, *ahogy a zene szabályai kibővülnek Wagner után a wagneri zene szabályaival.*”¹⁰⁵

¹⁰¹ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

¹⁰² BENEDETTO CROCE: Esztétika. Elmélet és történet. Ford.: Kiss Ernő. Rényi Károly kiadása, Bp., é. n. (1914).

¹⁰³ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo.

Ezért nem meglepő, hogy a bécsi szabadversek közt — főleg 1926 tavaszán újra előtérbe nyomul a hagyományos formakincsel, főleg a népi formával való kísérletezés. Kassák Lajos szerint „népköltészeti motívumait és kifejezési formáit nagy részben Balázs Béla sugalmazta és táplálta biztató kritikával”¹⁰⁶, ami teljes mértékben igaz, hiszen Balázs Béla egész életműve őri a népi formakincs mély hatását. József Attila bécsi termésében mintegy tíz költemény mutat ilyen fogantatást: *Az oroszán idézése, Ülni, állni, ölni, halni, Mégis elveszem, A világ ha elbujdosat, Bődülj torony, Dalocska, Hangya* és a *Fiatalasszonyok éneke*. Nem lehet véletlen, hogy a saját hangját már megtalált költő ezek közül négyet is felvett később a *Nincsen apám se anyám* és a *Medvetánc* köteteiben. Mi is ezeket a költeményeit érezzük manapság a legmaradandóbbnak és a legjellemzőbbnek is. Amit konstruktivista kísérleteiről mondtunk, hogy ti. azok hangulataikban rendkívül jellemzőek a türelmetlenül jövőt kutató, de a kaotikus jelenben élő költőre, ugyanakkor azonban nem hordozzák a teljes emberi életet — népi stílusban írt költeményeire is jellemző, csak ezekben a hangulat, érzés genezisést is meg lehet figyelni. „Az ember. . . a tartalmat akarja magába fogadni közvetlenül, mégpedig valami misztikus elvontságban s elfeledi, hogy az csak formában lehetséges s hogy a *(tulajdonképpen) forma azonos a tényleges tartalommal.*”¹⁰⁷ Ha ez igaz, akkor a szabadvers megfelel tisztázatlan gondolatainak, zaklatott lelkivilágának s a hagyományos formával való kísérletezés tisztuló eszméinek és új költői világának jele már, még akkor is, ha az anarchizmus és az emigráns-diák életforma nem is ad pozitív életcél számára.

Az újítás és hagyományörzés dilemmáját már Bécsben kezdi magasabb szintézisben egyesíteni: keresi az izmusok művészi trouvaille-ai által kínált lehetőségeket, de nem tud lemondani a népi-nemzeti formakincsről sem: e kettő egyesítése lesz a *Nincsen apám se anyám* művészi eredménye. Az *Ülni, állni, ölni, halni* programvers ezen az úton, ugyanúgy elhatároló jelentőségű, mint a *Fiatal életek indulója* és a *Tiszta szívvel* és valamivel később a *Végül* című verse. Mondanivalója: a válaszütra érkezett élet tanácsalansága. A *Fiatal életek indulója* egy virtuális közösség, a háború után felnőtt fiatal nemzedék nevében kiáltja ki a sorsfordító lázadást, a *Tiszta szívvel* költője pedig fájdalmasan keserű szívvel oldozza el magát minden, üressé és avataggá vált közösségi eszménytől. A bécsi költemény a jövőbe néz: a tragikus és komikus, de mindenképpen választható élet sokfajta lehetséges célját villantja fel. A végletes és árnyalt, infinitívusokkal kifejezett cselekvés sorok közt a legbizarrabb és legjelentéktelenebb ellentétpárok feszülnek: értelmes és értelmetlen, hősi és mindennapi, gyöngéd és durva tettek, vegetatív életöröm és anarchista lázadás, a szerelem boldogsága és a világból való kivonulás képzelt cselekedet-lehetségei, amelyek közt csak egy a biztos: hogy választani kell belőlük.

Mindezt a legrégebb népi forma, a nyolcas ritmusában, ugyanúgy mint a *Tiszta szívvel* és később a *Szabados dal* címűben. Általában a szimmetrikus, felező ütemű sorokat kedveli, hogy ne legyen túlságosan pattogó, gyakran kapcsolja össze a nyolcas sort kilencessel vagy hetessel. De mintha szégyelné ezeket a kísérleteit.

A finoman erotikus *Fiatalasszonyok énekét* valósággal ritmusbravúrba foglalja. Úgy tördeli, mintha szabadvers volna, holott ilyen tiszta tagolású:

Pihés, huncut, / görbe állunk	4—4
formás fejünk, / fúrge lábunk	4—4
szép egyenes, / fehér hátunk	4—4
meg a szemünk, / meg a szánk.	4—4

¹⁰⁶ Kortárs, 1963 : 1809.

¹⁰⁷ Petőfi Irodalmi Múzeum, JA.

Táncos-hajlós / lángot rakunk	4—4
sütünk, főzünk / s hogy az arcunk	4—4
tüzesedik, / a kalácsnak	4—4
kényesedik	4
fényesedik / fonatja	4—3

Ugyanilyen kétütemű nyolcas *Az oroszán idézése, A világ ha elbujdostat*. Bonyolultabb háromütemű sorokból építi a *Mégis elveszem* címűt. Talán a túlságosan tiszta zeneiség ellensúlyozására szolgál a rímtelenség, illetve az önrím. Ez meg mintha egy kevésbé feltűnő lüktetés, a szintén népi eredetű gondolatrítmus lecsapódása volna:

*Ballagok lassan hazafelé,
vert hadak futnak hazafelé.
Nem volt énnékem feleségem.
Vár rám a feleségem.*

Kísérletező kedve másfajta formában is megnyilvánul. A *Mégis elveszem* című hangsúlyos versét nagyjából ugyanolyan képekkel megírja jambusban is, *Virágos* címmel:

o—|—| — —| o—
Virágos fák közt ballagok,
oo|—| — —| o —
feleségemhez ballagok,
o—|o — | — —|o —
kinő a földből már a nyár
oo|—| — —|o —
feleségemmel vár a nyár.

A kétféle lehetőség: a Kassák-féle konstruktivizmus hatása, amely a racionális rovására szóhoz juttatta a lélek tudat alatti rétegeit — s a népi formakincs, amely mindezt a hagyomány és ráció erejével kristályosította formába, az igazi szintézist a következő években eredményezi majd: a *szürrealista dalban*, József Attila sajátos formájában: A keresett és romantikusan szimbolikus képek közt már Bécsben megjelennek azok az egyszerű képek is, amelyek hangulatilag mind többet jelentenek, mint pusztán logikai tartalmuk. Ezeknek a képeknek mégis a világ magyarázása céljuk: a valóság pontos, többsíkú, értelmi-érzelmi egységének a megjelenítése. Minél többet belesűríteni egyetlen képbe, egyetlen sorba, ez a törekvése, hogy az ne csak a valóság felszíni, látható jelenségeit világítsa be, hanem a leglelkét, a lényegét. Érdemes bizonyításul a *Bödülj torony* című versét idézni. Mindhárom bécsi művészi sajátosság fellelhető benne: szabad képkapcsolás, romantikus-szimbolikus én-növesztés, népi, magyaros forma:

Kardhegyen pörg a világ.
Háborúság a hitem.
Szépekkel, nagyokért —
nincsen jobb a csatánál.

A kapitalista világ nyugtalan, háborús atmoszférája s a maga forradalmi „háborús” hitének ellentéte, a „Szépekkel” vívott, nagy célokért viselt csata. A versszak a tömörítés remeke, nem születhetett volna meg az avantgard és a népi forma találkozása nélkül. Egyetlen kép (a kardhegyen pörgő világ) mind hangulatilag, mind értelmileg az alapmotívumot jelenti, a következő sorok puritán tömörsége (szépekkel, nagyokért) utáni hézagot az olvasó gondolatban átugorja.

Behúnyom a szememet:
ki rúg belém nagyobbat?
Kacagok, nyílt a szám:
ki dug békát beléje?

Önmaga ártatlan naivitása a háborús világban. Természetes jókedve, az „ügyis becsapnak”
érzése. S az áhított forradalmi szerep?

Tréfás koldus a világ.
Bot volnék a kezében.
Földbe szúr — virágzom:
inkább hajít a tűzbe.

A kettős metafora megint telibe talál, a világ: koldus, s kezében bot a költő. De nem hasznosítja sem fegyvernek, sem termő fának, tűzre hajítja, mint használhatatlant. Az utolsó versszak *torony*-motívuma más költeményében is előfordul a tömegeből való kiemelkedés, a tisztánlátás szimbólumaként. Az eddigi versszakokhoz szervesen kapcsolódik:

Bődülj torony, rohanj hát!
Fusd ki magad kedvedre!
Szépekkel, nagyokért —
hiszen ügyis visszajössz.

Mintha a bécsi év kísérleteinek igazolása volna: bármerre is kalandozol, a „szépekkel nagyokért” vivott csatához ügyis visszatérsz. Azonban most még nincs rád szüksége a világnak.

A költemény nem remekmű. De benne van már a későbbi József Attila megtalált egyéni stílusának jóformán valamennyi eleme: az egyszerű formában mély, intellektuális tartalom, érzés és gondolat tökéletes egybeolvadása. A törekvés, hogy a kaotikus, disszonáns világot önmaga számára csak a megértett harmónia oldhatja fel.¹⁰⁸

László Bokor

LES POÉSIES D'ATTILA JÓZSEF ÉCRITES A VIENNE

La présente étude est la seconde partie de l'ouvrage paru de l'auteur déjà antérieurement (1963, no 6.). Attila József a passé en 1925/26 un an à Vienne. Il a suivi là les conférences des professeurs de la faculté de philosophie, mais, simultanément, il a fait la connaissance de plusieurs politiciens et écrivains hongrois notables, émigrés à Vienne. L'émigration constituait un corps homogène dans la condamnation des actes de barbarie contre-révolutionnaires du régime de Horthy, mais, selon l'opinion politique des différents groupes, elle présentait un aspect multiforme, comprenant les groupes depuis les radicaux bourgeois (Oscar Jászi, Louis Hatvany, Ignóty, Charles Polányi), le groupe „Világosság” (Clarté), dont les conceptions se rapprochaient à celles des austro-marxistes (Zsigmond Kunfi, Guillaume Böhm), jusqu'aux communistes (Eugène Landler, Gyula Alpári et George Lukács, l'esthéticien bien connu surtout dans les pays parlant l'allemand). Le jeune poète est entré en relation avant tout avec les groupes des libéraux bourgeois et des communistes. Ceux-ci, sans exception, ont reconnu ses talents et l'ont aidé aussi matériellement. Mentionnons parmi ces personnes Anna Lesznai, Louis Hatvany, Béla Balázs, George Lukács.

Dans ses conceptions artistiques, le jeune poète s'est rattaché à cette époque à Louis Kassák, poète au talent bizarre de l'avant-garde hongrois. Louis Kassák a publié à Vienne une revue moderniste, dont le titre était «Ma» (Aujourd'hui). A cette époque, Kassák était un adhérent du constructivisme d'origine soviétique. Le jeune Attila József a reçu aussi l'influence stylistique de cette tendance, sans qu'il y soit attaché exclusivement. Son antagonisme au régime contre-révolutionnaire, ses sentiments anarchistes se manifestaient dans la forme poétique la plus belle de la poésie populaire hongroise. Il a exploré tous les moyens de l'expression d'avant-garde et de l'expression traditionnelle populaire, ensuite il a fait une synthèse de ces deux, dont il a élaboré plus tard son langage poétique individuel qui l'a caractérisé.

¹⁰⁸ Forgács Géza 1964. febr. 18-i levelében az előző közleménnyel kapcsolatban annak helyreigazítását kéri, hogy nem volt tagja a Bund der Herrschaftslosen Sozialisten nevű szervezetnek, csak látogatta és vonzódott az anarchista tanokhoz. Weiler Ernő keresztneve helyesen: Artúr.

Bornemisza Péter budai emlékei

Fekete Lajos művében (*Budai török számadási könyvek*, 1961) elsoroltnak a török hódítás alatt megadóztatott budai polgárok, s köztük szerepel három Bornemisza is, aki keresztény kalmár s így adó alá esik. Az első Bornemisza Ferenc, kitől egy tutaj zsindely és száz deszka után 150 gümrüköt szednek 1571. augusztus 16-án. Vagyonosabbnak látszik Bornemisza Benedek, kitől 18 vég igler, 35 vég boroszlói posztó, 1200 süveg, 1500 kés, 25 gurus után 820 gümrük szedetik be, 1572. március 28-án. Végül Bornemisza Gáspárra ugyan-ezen a napon 2000 kés, 80 süveg, 50 gurus értékű vegyes áru után 350 güruk vették ki.

Nem tudjuk, milyen rokonsági viszony volt Péter és a három Budán maradt kalmár között, de annyi valószínű, hogy ez a három zimmi, vagyis keresztény polgár Bornemisza Péter budai születését igazolja, s most már szó szerint kell vennünk jól ismert siralmát :

Siralmas énnéköm tetüled megválnom,
Áldott Magyarország tőled eltávoznom ;
Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom !

És így tovább. De a refrén mindig a sóhaj : *Vajjon s mikor leszen jó Budában lakásom !* Budai emlékei — talán apjától hallotta őket — sűrűn fordulnak elő műveiben, különösen az *Órdogi Kisértetekben* : Török Bálint bujálkodása a nyílt piacon — a múzeumi példányban Bornemisza Péter saját kezű széljegyzetével, hogy a botrányos esethez Török Bálint felesége apját is hitták (vö. kiadásom 232. és 266. lapját). Hallomásból tudja, hogy régen Budán a paraszt polgárasszonyoknak „szép úrfi szabású gyermeke lőtt. Otthon kedig az ur feleséginek és a nemeseknek oly rutak mint az Kocsisok és Szakácsok” (kiad. 195.). Tud egy más fő nemesember szokatlan bujaságáról (196.).

Tudja azt is, hogy János király idejében a bíró részeges és kártyás fiai megölik az apjukat. Éhhalálra ítélik őket és 15 nap múlva az egyik még él : testvére húsán rágódik (kiad. 197.).

A török foglalás után (1541) is, mely fatális dátum lehetett számára, gyűjti a friss híreket régi szülővárosáról ; így tudja, hogy a „mostani” budai basa egy magyar lányt, aki hamisan érintetlennek mondta magát, a Dunába ölet (Szokoli Musztafa volt, kiad. 894.).

Nemeskürty István, ki ezeket az adatokat is idézi (*Bornemisza Péter, az ember és az író* 10.), felhossa azt a helyet is ahol pesti házáról beszél, valamint a foglalást megelőző égi tünteményeket és a vízbe fülő csepürágó esetét, aki a Dunán akart átkelni. Egyébként maga írja : „Isten sok világi jókkal látogatta meg szüleimet Pesten.” (Nemeskürty 9.)

A kassai kaland idején is Pesti Péternek mondta magát a kapitány előtt, ti. Pesti Bornemisza Péternek, mint Nemeskürty megállapította.

De a híres költemény mutatja, hogy pesti létére is budainak tekintette magát. A most előkerült Bornemisza sorsa is Budához ízfte. Tudatában lehetett, hogy vagyonos rokonsága él még Budán és talán érintkezett is vele.

Eckhardt Sándor

(Adalékok Batsányi szövegátvételeihez)

Batsányi összes műveinek Keresztury Dezső és Tarnai Andor által szerkesztett, kiváló kritikai szövegkiadását forgatva, Bessenyei hatásának néhány oly nyomára bukkantam, mely elkerülte a szerkesztők figyelmét. Ezeket mint adalékokat ismertetve erősítem meg a kritikai kiadás egyik — a szerkesztőktől is világosan felismert — tanulságát: Batsányi Bessenyeinek legnagyobb tanítványa.

Már a versekkel kapcsolatban is feltűnt, hogy a *Serkentő válasz* történeti szemléjének kerete (25—40. sor, az „elmének szárnyára” való emelkedés, a „bus tenger” képe a változásokról stb.) *A Holmi XX^{dik} Részének*, a *Bessenyei György es a lelke B. első beszédjéből*, ennek is egy franciával való versengésre készült verséből való (Bessenyei, 150. l. „A Föld golyóbissán mint tenger habjai... Ordítva törnek ránk éltünk veszélyein stb. — Batsányi, Összes művek I. Versek, 1953. 21. l. „Mint a bús tengernek felzúdult habjai Ordítanak, s halmokra dőlöngnek halmjai: Úgy törnek egymásra a földnek fiai” stb.). Ez a régi magyarság barokkos, hiperbolás—allegorikus stílusából elszármazó kép alighanem Bessenyeinél, majd Batsányinál válik először nyomatékosan az újabb, felvilágosult és nemesi-nemzeti patriótaérzés hordozójává, s benne van „a történetek zajgó tengerét” felülről szemlélő Csokonai *Marosvásárhelyi Gondolatok*jában is. Mindhárom versben a „nemzetek” változó „sors”-áról, „népek háboru”-járól (Bessenyei) van szó, s mindháromban magasból, lelki szemmel tekint le a költő a „tenger”-re s a „hajós”-okra. Ismeretes, hogy a kép Berzsenyi költészetében válik legmélyebben költőivé.

Hasonlóképp említésre méltó, s *A' magyaroknak vitézsége* jegyzetbe kívánkozik (II. 426. l.), hogy az a gondolat, melynek Batsányi e könyvecskéje elején a Nádasdy-féle *Mausoleum*hoz képest újszerűen s látszólag önállóan adott hangot (Mars mellett Minerva kultusza szükséges s a magyarnyelvűség), Bessenyei *Buda trágédiájá*-nak Orczyhoz intézett ajánlásából került át, a kiemelt (kurzívált) sorokban szórol szóra: „E' Házában hajdan Eleink a' régi tsatás százak között ditsőségeket tsak fegyverrel keresték, melyet pannáinknak meg-hagytak. *A' melly korszájára Marsnak Parnassusról Minerva arany vizet nem öntöt, a' mind el-hervadt...*” (Ez utóbbi mondat ugyanígy olvasható Batsányi művében, a kritikai kiadás II. kötete 11—12. lapján.)

A' Magyaroknak vitézsége emellett több és fontosabb Bessenyei-hatást mutat fel. A szerkesztők elismerésre méltó alapossgal állapították meg az eredetijét (Gasó István: *Bellica Hungarorum fortitudo*, 1745), valamint az aktualizálásához (a Magyar Hirmondó-beli cikk) és felfrissítéséhez használt kölcsönzövegeket. Ez utóbbiak legnagyobb része felől maga Batsányi tájékoztat jegyzeteiben, így Bessenyeinek *Hunyadi János élete* c. művéről (1778). E művel a szerkesztők alaposan összevetették Batsányi szövegét (csak egy, bizonyosan sajtóhibás adatukat kell a II. kötet 427. lapján helyesbíteniünk: az átvett szövegrész nem az 50.1.23—51.1.39-ig terjed, hanem az 53.1.26. soráig, tehát jóval nagyobb). Elkerülte azonban figyelmüket, hogy Batsányi *A holmit* is felhasználta *A' magyaroknak vitézségében*.

A Holmiból átvett részletek pontosan azokra a lapokra esnek, melyekről a szerkesztők úgy vélték, hogy „olyan terjedelmesebb részletek, amelyeket maga Batsányi írt” (II. köt. 427. l.). Batsányi talán azért nem hivatkozott erre a forrására is, mert Bessenyei e materialisztikus tendenciájú művének címe nem festett volna jól a „Nagy Asszonyunkhoz” mutatott magyar „Buzgóság” vitéz példáit is számon tartó könyvecskéjében, s különben is azzal a céltudatossággal, melyet a kritikai kiadás szerkesztői máshol általában igen jól megvilágítanak, szuverénül átépítette, a maga tendenciájának szolgálatába rendezte s írta át *A Holmi* szövegeit is. Az egyik ilyen, a szerkesztőktől eredetinek mondott részlet csak egy szó szerint egyező sorral s egy rákövetkező célzással (Mária Teréziára) árukkodik arról, hogy e passzus megkomponálásában *A Holminak* is volt része. (A sor Batsányinál, a kritikai kiadás II. kötete 58. lapján: „de alig vették-fel, hogy az *Amurátesek*, *Mahometek menkövei verték-ki kezökből pennájakat...*” E sor Bessenyei *A Holmija* 264. lapján, a *Hajdani haza* c. *XXIX^{dik} Részben*: „El felejtette Voltér ezt írván, hogy olyan Nemzetnek nem sokat lehet írni, melynek kezöből pennáját ha fel vette, az *Amuratesek*, *Mahometek menkövei verték ki*”). Ennél sokkal érdekesebb és az eljárás ideológiai hátterét is megvilágítja az az ügyes szerkesztői mozdulat, mellyel Batsányi két különböző, *A Holmiból származó Bessenyei-szöveget olvaszt össze egymással a kötet befejezésekor*. Ezt a részletet a kritikai kiadás szerkesztői méltán emelik ki ünnepegyessége, nemesi hazafiságról tanuskodó pátozza miatt — tegyük hozzá, hogy a keretet s a patrióta pátozst, sokszor a szavakig menően, Bessenyeitől vette át Batsányi, az övé csupán a két Bessenyei-részlet hatásos egybeszerkesztése, erősebb nemesi-hazafias célzattal.

Az egész befejező részlet (II. köt. 82—83. l.) keretét a lódobogással, trombitaharsogással közélő lovas sereg megérkezése, majd a baráttól való búcsúzás, ebben is különösen a hazáért vállalandó hősi harcra történő adhortáció s az esetleg életét áldozó barát érzékeny-szentimentális elparentálása adja meg. Az alaphelyzet azzal azonos, melyet Bessenyei *A Holmi* 228—237. lapján (jóval részletesebben s autobiografikus szándékkal is) írt le. Ezt a *XXVI-dik Rész* címe vezeti be, így: „Aprilisnek 13^{dik} Napján. Mikor Munkához fogtam. Reggel nyóltz óraker hallám ablakom alatt á Leopóld Hertzeg Regementyét, Trombitálva Bétsből a bavariai haboruba ki ballagni melly Fegyveres seregbe egy testvérem es egy barátom el hagytak. En-pedig utánnok így sohajtottam magamban”, az író elmékedése folytatja, és két levél zárja le, Bessenyei Sándoré öccséhez 1778. ápr. 22-ről és Bessenyei Györgyé bátyjához április 26-áról. Ez utóbbi így fejeződik be: „Ha meg élsz, örülni fogunk együtt, ha el esel, jusson eszedbe mikor haldoklasz, hogy testedre borúlva fogja szivem hideg tetemeidet sirjába könyveivel áztatni, és végre tölle illy zokogásokkal butszúni: bóldog Ifiu! sor-sodnak idején való áldozattya! ditsösség lelkednek, s örök nyugalom testednek. Béts 26 Aprilis Testvér ötséd, Bessenyei György.” (*A Holmi*, 237. l.). Az alaphelyzet kezdetét Batsányi a saját szavaival írja körül, a végét azonban szórul szóra Bessenyei szavaival zárja be (természetesen elhagyva a dátumot s Bessenyei aláírását, s odabiggyesztve a búcsúzás szavait, hiszen önála nem levélről, hanem a két hazafi utolsó találkozásáról van szó): „jusson eszedbe, mikor haldoklasz: hogy testedre borulva fogja szivem hideg tetemeidet sirjába könyveivel áztatni, és végre tölle illy zokogásokkal butszúni: Bóldog Ifju! Hazádnak nemes áldozattya! ditsösség lelkednek, 's örök nyugalom testednek! Isten hozzád — vezérellyen az Isteni gondviselés!” (II. 83. l.)

A befejezés szórul szóra, az alaphelyzet egészében véve — Bessenyei.

Ami közben van, azt Batsányi jórészt Bessenyei nyomán alakította ki — szóról szóra véve át tőle s illesztgetve össze mondatait különböző helyekről.

Az, amit Bessenyei a *XXVI-dik Rész* elején — a sóhajos meditációban — írt meg, eszmeileg nem vágott egybe Batsányinak szűkebb nemesi-hazafias szemléletével: Bessenyei ui. itt a természet ellenére végzett, s így a felvilágosult embert felháborító öldöklés miatt panaszkodik, megkapóan festve le a honi tájtól, a meghitt élet terétől való fájdalmas búcsúz-kodást. Az a háború, melybe Bessenyei hősei indulnak, az átkozni való „kegyetlen német Attila” miatt támadt (*A Holmi*, 234. l.), s többet árt az emberiségnek, mint amennyit használhat a magyarságnak. Szó sincs tehát Bessenyeinél e vitézkedés igazolásáról. Batsányi azonban éppen ellenkezőleg kíván eljárni: ezért *A Holmi XXVI-dik Rész*ének egész meditációját mellőzi s csak az alaphelyzetet őrizve meg, *A Holmi* egy másik részéből, a *XVIII-dikből* (*Hazafiuság*, 125—131. l.) iktat be néhány súlyos mondatot. Önála hazafiuságból indulnak hadba a halálra is elszánt vitézek. A kétféle Bessenyei-szövegből egybeszerkesztett Batsányi-szöveg rendjében így fest a forrásához való viszonya:

Batsányi: kritikai kiadás II. köt. 82. l. 1. 3.—9. sor. A sereg érkezése, a jóbarát.

uo. 21.—23. sor.

...Megyek most Hazánk ellenségire; tűzbe hozom bennem a' természetet, hogy rohanással, kegyetlenséggel, öldökölhessenem nemzetünk gyíkosaikat (!) Országunk dulojít.

uo. 23.—25. sor. (folytatólagosan)

Ha az Egek akarják, hogy el-essem fegyverek által, utolsó lehelésemmel fog neved ajakimról le-szakadni,

uo. 34. sortól a 83. l. 3. sorig

Eredgy védelmezni Hazádat, olly helyet, mellyben születettél; mellynek gyümöltésével, tejével, törvénnével, védelmével felneveltettél, iffiuságodra, emberi korra hozattattál; olly helyet, mellynek földgyében nagy Atyáidnak tetemei nyugosznak, és a'mellyet azok számodra sok nemes vérek-

Bessenyei: A Holmi 228. l.

Az idézett cím a *XXVI-dik Rész* alatt.

uo. 236. l. Bessenyei Sándor leveléből

Tűzbe kel hoznunk látod bennük a szeléd természetet, hogy rohanással, kegyetlenséggel öldökölhessünk — — —

uo. előbbről, a 235. lapról.

igaz, hiv barátom ha hogy a halál talál, be keservesen fog neved ajakimról utolsó lehelésemmel le szakadni!

A Holmi, XVIII-dik Rész. Hazafiuság. 125. l.

A Hazáról mellybe leg először napúnknak világát meg láftad, mellynek gyümöltésével, tejével, Törvényével, védelmével, egész iffúságra, emberi korra hozattál, mi módon mondhatz le, és az ahoz való kötelességről? ...
uo. 126. l.

nek kiomlásával szerettek, védelmeztek. Tudod, mely ditsőséges dolog légyen annak szolgálni: szabadságáért, törvényeiért — olly szentségekért, tudniillik, mellyek annak gyümöltseivel való szabad élésedet védelmezik, nemesi jövaidat oltalmazzád, jennartyák — vért ontani, halált szenvedni. —

83. l. 3.—4. sor (folytatva az előbbt)

Mitsoda az élet, kedves Barátom? olly árnyék, mellynek valósága fájdalom, erőtlenség, és nyavalya...

83. l. 22. 25. sor.
jusson eszedbe, mikor haldoklasz...
(ld. az alaphelyzetnél idézve)

Batsányi tehát széttördelte Bessenyei *A Holmijának* kétféle, ideológiailag erősen eltérő Részének sorait, s úgy állította össze őket művének éppen a befejezéssel erős kicsengést adó utolsó lapjain, hogy a Bessenyei írásában és gondolatvilágában még tisztábban felvilágosult és kevésbé nemesi szemléletmódot erősen a nemesi-nemzeti érzésvilág történetiséletének megfelelően hangolta át. Ez a gondosan válogató s türelmesen összeillesztgető mozaikmunkája eszmei szempontból felülmúlja a többi Bessenyei-kölcsönzések s a Gasó-féle példatár jelentőségét: olyan érett Bessenyei-tanítványnak mutatja, bizonyára a legnagyobbak, Batsányit, aki mestere néhány súlyos eszméjének és igen szép érzelmes szövegének átszerkesztésével a nemesi-nemzeti ellenállás eleven politikai áramába képes bekapcsolni a felvilágosodás vezéralakjának tanítását.

Szaunder József

Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez

I.

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1963. évi 2. számában Tardy Lajos „Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet” címmel megemlékezést írt Besse Jánosról, ennek az irodalomtörténetnek vélt szerzőjéről. Hasonló, bár kissé ironikusabban megfogalmazott eredményre jut Baumgarten Sándor is, időközben, 1963-ban, Bolognában, az *Edizioni Patron* kiadásában megjelent művében: Jean Charles Besse, Aventurier et Philologue (a 134 lapos kötet 46—61. lapján). A munka a „*Mercure Étrangere*” című folyóiratban jelent meg 1813-ban „*Notions sur le Langue et la Litterature des Hongrois*” címmel, Charles de Berony aláírással. Charles de Berony volt Besse franciaországi álneve. Tardy úgy gondolta, hogy a magyar irodalom ez első franciaországi ismertetését „az akkor Franciaországban élő Besse János lelkes magyarságának, irodalomszeretetének és rendkívüli tárgyismeretének köszönhetjük” (228. lap). A szóban forgó értekezés teljes francia szövege és pontos fordítása azonban nem is olyan nagyon régen, 1960-ban megjelent Batsányi János művei kritikai kiadásának II. kötetében, a 360—382., ill. a 603—625. lapon, mint olyan szöveg, amelyet az 1809-ben Bécsből Párisba menekült Batsányi álneven tett ugyan közzé, de amelyről nyilvánvaló, hogy a költő-tudós munkája.

Arra, hogy az értekezést Batsányi művei közé soroljuk, a következő érvek készítették bennünket: I. Kont Ignác, aki a munkát felfedezte és az Egyetemes Philologiai Közlöny 1899. évfolyamában (869—889. lapon) ismertette, Batsányi művének minősítette és az ő feltevését azóta is csupán Baumgarten Sándor vitatta fent idézett könyvében. 2. Batsányi

maga is hivatkozik a tanulmányra. Linzi hagyatékában találtunk olyan feljegyzést, amely félreérthetetlenül az ő szerzőségére utal, sőt megtaláltuk ott a cikk egy részletének kéziratát is (ld. erről Batsányi János Összes művei II. kötet 601. lap). 3. Az értekezés olyan alapos tárgyismerettel készült, amilyennel akkor még Magyarországon is kevesen rendelkeztek Batsányin kívül; Párizsban pedig nyilván senki sem. 4. A dolgozat értékrendje, a benne megnyilvánuló szemléletmód jellegzetesen Batsányié. Megállapításai közül nem egy szinte azonos fogalmazásban fel is tűnik Batsányi korábbi vagy későbbi magyar nyelvű írásaiban.

Charles de Bérony nevet álnévként tartottuk; s hogy Batsányi a tanulmányt álnéven adta közre, a következő érvek indokolták számunkra: 1. Batsányi kufsteini fogsága után egészen a Linzből közzétett iratokig semmit sem tett közzé nevével szignálva. Többször utalt is erre a körülményre; hadd idézzünk itt csak legutóbb előkerült egyik legfontosabb művének bevezetéséből: „Überhaupt war es von jeher sein Wunsch und seine Freude: im Stillen zu wirken; und dabey, ohne Rücksicht auf sich selbst, mehr auf die Zukunft, als auf die Gegenwart zu sehen. Zelebrität war nie seine Sache.” 2. Hogy Párizsban magyar propagandát fejt ki, érthető módon különösképpen titokban kívánta tartani az itthon üldözött író, aki akkor már újra azon gondolkodott, hogy esetleg visszatér Bécsbe. 3. Az egykorú magyar irodalom ismertetésében Batsányi baráti köre, ő maga s az általa akkor képviselt irány úgy tűnik fel, mint az egykorú magyar költészet legfontosabb jelensége. Ezt az értéklést nem lett volna sem illő, sem helyes saját nevével jegyezni. Batsányi egyébként már Kassáról sugalmazott vagy írt a magyar irodalmat hasonló szellemben ismertető cikkeket; ezekkel kapcsolatban is mindvégig megőrizte névtelenségét.

Besse János hivatkozott önéletrajzában viszont ezt írja: Az önéletrajz írója „wurde als Mitarbeiter des Mercurus beauftragt, über die Ungarische Literatur zu schreiben. Seine Abhandlungen in diesem Fach, unter dem Nahmen Berony, haben auf das französische Publicum um so grösseren Eindruck gemacht, dass in Frankreich zum erstenmal von der Ungarischen Literatur die Rede war”.

Meg kell azonban gondolnunk a következőket: 1. Besse János a kor, bár nem hírhedt, de nagyon is változatos életű kalandorai közé tartozott. Az önéletrajzot a maga ajánlására akkor írta a nádornak, amikor a tudományban elért érdemeiért várt jutalmat, amikor tehát nemcsak az utazásban, a világ dolgaiban, hanem a magyar nyelv és irodalom tudományában való tapasztaltságát is hangsúlyozni kívánta. 2. Önéletrajza szerint is 1791-ben hagyta el hazáját s aztán volt katoná, kém, bizalmas futár, uralkodók belső embere, 1802-től egy évtizeden át a Mauritius-szigeten a kormányzó titkára s a helyi lap szerkesztője. Hogyan, mikor s hol szerezhetette meg tehát azokat az ismereteket, amelyek az értekezések megírásához nélkülözhetetlenek voltak, hol olvashatta azokat a magyar műveket, amelyek akkor jelentek meg, amikor ő a világot járta s amelyekhez hozzá sem juthatott, még Párizsban is legfeljebb Batsányi íróasztala mellett? Elég egy példát idézni. A tanulmány ismerteti Batsányi később híressé lett költeményét A Holdhoz, amelyet a költő kufsteini fogságában írt s amelynek strófáiból 3 abban a párizsi tanulmányban jelent meg nyomtatásban először.

A történeteket a következőképpen lehet elképzelni. Napóleonnak nemcsak politikailag, de szellemiekben is Európa fővárosává kívánta tenni Párizst. Ezért gyűjtötte oda a kor kitűnő tudósait s hívott létre számukra az európai tudományokban tájékoztató orgánumokat. Így jött létre a Mercure Étrangere is. Ennek a lapnak körébe tartozott Alexander von Humboldt is, aki — Besse önéletrajza szerint — akkortájt készülődött egy kelet-indiai utazásra, akit tehát nyilván érdekelt az ottani világban jártas Besse. Így ismerkedhetett meg ez a Mercure Étrangere körével. De nyilván találkozott a párizsi magyarok között az egy évvel előtte, 1809-ben odaérkezett Batsányival is, aki szívesen vehetett részt a hazája ügyét és a maga törekvéseit egyaránt szolgáló vállalkozásban. Megírta tehát a tanulmányokat, amelyeket Besse — lehet, hogy nyelvi tekintetben átnézve őket — elhelyezett a folyóiratban. Nyilván közös megállapodással választották fedőnévül Besse Franciaországban használt álnévét.

Keresztury Dezső—Tarnai Andor

II.

Besse János francia nyelvű magyar irodalomtörténetéről írt, e hasábokon napvilágot látott cikkemhez — melynek kézírata egyébként 1958-tól 1962-ig változatlan szöveggel vándorolt irodalmi orgánumaink szerkesztősegei között — Keresztury Dezső és Tarnai Andor, Batsányi János művei kritikai kiadásának sajtó alá rendezői igen jelentős megjegyzéseket fűztek és lehetővé tették számomra, hogy még kéziratot állapotban megismerkedjem azokkal. Így a két szerzővel egy időben hozhatom nyilvánosságra saját megfontolásaimat is.

Keresztury és Tarnay leszögezik, hogy tévesen tartották Charles de Bérony nevét Batsányi álnévének és részletesen megindokolják, hogy ez min alapult. Nyilván elkerülte figyelmüket Baumgarten Sándor általam is hivatkozott tanulmánya (Sorsunk, 1948. 2. 91—96. l.), mely valószínűnek tekinti Besse szerzőségét, de természetesen nem ismerhette a jóval később napvilágra került kéziratári anyagot, mely kétséget kizáró módon bizonyítja, hogy Bérony nem Batsányival azonos, hanem Bessével.

Keresztury és Tarnai viszont ugyanakkor fenntartják azt a nézetüket, hogy a szóban forgó irodalomtörténet valószínű szerzője Batsányi János és ezt több feltevessel támasztják alá.

A kérdés eldöntéséhez egyrészt elvi alapon, másrészt néhány ténybeli adattal szeretnék hozzájárulni.

Alapelv, hogy az ellenkező bizonyításáig azt kell szerzőnek tekinteni, akit a vonatkozó publikáció annak feltűntet. Ezt a vélelmét csak alapos, teljesen hitelt érdemlő bizonyítékokkal lehet lerontani, feltételezésekkel azonban aligha.

Besse a nádorhoz benyújtott 1829. évi önéletrajzában megismétli, hogy ő a szerzője az irodalomtörténetnek. Ennek bizonyító erejét gyengítheti, hogy egy bizalmas feljegyzés benyújtásával kapcsolatosan nem kellett leleplezéstől tartania. De Besse ugyanezt az állítást ország-világ előtt, nyomatott alakban is megismétli 1838-ban, tehát 25 évvel a cikksorozat publikálása után megjelent munkájának (Voyage en Crimée, au Caucase etc. Paris, 1838, Delaunay, 464 l.) 7—8. lapján. Ekkor Batsányi János — akiről e munkája 80. lapján mint „poète moderne hongrois”-ról emlékezik meg — még élt és ha a „kalandor” Besséről egyben-másban negatívan vélekedünk is, mégsem tételezhetjük fel róla azt az otromba könyvnyelmséget, megátalkodottságot vagy naiv ügytelenséget, hogy kiszolgáltatja magát az „igazi szerző” süjtö kezének, a beavatott kortársak megvetésének — a leleplezésnek.

Teljesen érthető, ha a két szerző — Kont Ignác nyomán — elfogadta, hogy „Bérony” nem más, mint Batsányi álneve. De amikor már kétséget nem tűrően kitűnik, hogy a Bérony név mögött egy másik személy rejlik és nem áll már az a tétel, mely szerint Batsányi „volt az egyedüli a magyarok között, aki tudott a francia folyóiratról” (Batsányi János Összes művei, II. köt. 601. l.), mindkét álláspont képviselőire kötelező az óvatosság, hogy ne jöjjen létre elcsített irodalmi „rögtönítélet”.

Nem vitás, hogy az irodalomtörténeti cikksorozat magyar propagandát jelentett és egyetérték Kereszturyval és Tarnayval abban is, hogy Batsányi Párizsban magyar propagandát fejtett ki. De ugyanezt Besséről is el kell mondanunk; hiszen a „Voyage” — sok délibábos naivitása mellett is — lelkes propaganda a nyugaton nem ismert vagy félreismert magyarság mellett.

A Mercure Étranger szerkesztőségi bevezetéssel tisztelte meg Besse-Bérony cikksorozatát. Ebben közli olvasóival, hogy megkezdik a magyar irodalom ismertetését és leszögezi, hogy e nehéz feladatkör betöltésére csak Charles de Bérony-t látta méltónak. „Mert azzal akarunk válaszolni arra a fogadtatásra, mellyel a közönség megtisztelte még épp hogy csak elindított vállalkozásunkat, hogy minden áron igyekszünk megnyerni azoknak az íróknak a közreműködését, akik tehetségről és tisztánlátásról tettek tanúbizonyságot az irodalom különböző területein”. (Batsányi János Összes művei II. köt. 604. l.)

Ebből annyit mindenképpen kiszűrhetünk, hogy legilletékesebb kortársai, tudós szerkesztő-kollégái tehetséges irodalmárnak ismerték Bessét és ők a cikksorozatot neki tulajdonították.

Langlès, Jaubert, a Mercure szerkesztői elsősorban orientalisták voltak, mint maga Besse-Bérony. Okszerű, hogy ezek a szerkesztők a hozzájuk inkább közel álló Bessének nyitnak teret orgánumban, nem pedig a távol álló, ilyen kapcsolatokkal nem rendelkező Batsányinak.

A cikksorozat hosszú oldalakon keresztül foglalkozik a magyar nyelv eredetével, rokonaival. Tüzetesen elemzi és számtalan példával illusztrálja a magyar nyelv kapcsolatát a perzsával, törökkel, héberrel stb. Besse-Bérony nem ok nélkül írta 1840. márc. 31-én Jankovics Miklósnak, hogy „Cardinalis Mezzofanti után talán én vagyok a legnevezetesebb Polylogos Európában. Az említett Card. 22 nyelvet beszél, én pedig tizenháromat” (OSzK Kézirattár, Levelestár), hiszen francia főiskolákon adta elő ezeket a nyelveket és ő a szerzője az első Magyarországon megjelent török nyelvkönyvnek is (Abrégé de la grammaire turque, par Jean Ch. de Besse. Pest, 1829, Wigand, 172 l.—). Batsányi ilyen speciális nyelvismeretekkel nem rendelkezett.

Keresztury és Tarnai hozzászólásuk konkluziójában elmondják, hogy a történetek miként lehet elképzelni. Én is élek ezzel a megközelítési móddal és igenis lehetségesnek, sőt valószínűnek találok, hogy a két párizsi magyar egyformán átérezte ennek az irodalmi vállalkozásnak jelentőségét és Batsányi — ma már meg nem állapítható részarányban — Besse segítségére sietett e nemzeti ügyben, részt vett az anyag összegyűjtésében és biztos, kiforrott tárgyismeretét, műfordító-művészetét Besse rendelkezésére bocsátotta. Ez adhat felvilágo-

sítást a Batsányi János Összes művei I. köt. 491. I. és II. köt. 601. lapon szereplő kézirat-részletre is.

Batsányi János nem szorul arra, hogy olyan írásművet tulajdonítsunk neki, melyben legfeljebb része lehetett. Nagy életműve e nélkül is befejezett egész, miként az Keresztury és Tarnai könyvéből plasztikusan élénk tárul. A nagy Batsányi mit sem veszít nagyságából, az anyagi igazságnak az irodalomtörténetre is kötelező elve pedig egyenesen megköveteli, hogy a viszonylag kevésbé jelentős Besse János emléke is megkapja azt, ami megilleti: az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének — ha úgy tetszik, fő szerzőjének — kijáró koszorút, vagy ha ez talán sok: az elismerő főhajtást.

Tardy Lajos

Ami a Vörösmarty Mihály összes művei [Kisebb költemények 1960—62.] kiadásából kimaradt

A kiadvány a kisebb költemények között 430/a., 448., 624., 625., 635., 643., 668, 669., 670., 671., 692., 724. és 725. sz. alatt tizenhárom lóverseny-epigrammát sorol fel, melyek a 669. kivételével — 1832—1840 között tartott lóversenyek díjául szolgáló serlegekre voltak vésvé.

A felsorolás azonban nem foglalja magában Vörösmarty valamennyi ily tárgyú versét. A kiadásból hiányzó epigrammák a következők:

1. Síkra ne vígy tehenet, ló kell oda, 's férfi ügyesség.
2. Czélra siess, futnod cél nélkül gyáva kerengés.
3. Megfuta és győzött a' Pártus; fuss Magyar és győzz.
4. Bátor okosságban, 's bátorságodban okos légy.
5. Gyors az idő haladót koszoruz, maradóra homályt vet.

1. Gyepkönyv 1830. 32. I. „Csütörtökön. I. Jun. 3. délután 4 óraker” 34.: „6. Gr. SZÉCHENYI ISTVÁN EZÜST PÓHARA,ÉR 25 AR. ezen körülírással: Síkra ne vígy tehenet, ló kell oda, 's férfi ügyesség. Vörösmarty Mihál. Gr. Széchenyi István hazafiainak emlékezetül. BIRTOKTALAN MAGYAR NEMES ÉS PARASZTGÁZDÁK SAJÁT LOVAIRA, 1600 Pos. öl ismételve. NS ZSEMBERY GYÖRGY 6e fk. pr. Bótos lov. tulajdonosa 4'24"—4'12" I 1. MANÓ LÁSZLÓ 5e p. pr. Irigy 2 2. PAP ANDRÁS 6e fk. pr. Szárca 3 3.”

2. Gyepkönyv 1830. 34. I. „Vasárnap, Jun. 6. délután 4 óraker”, 35. I.: „4. PEST VÁROSA BILLIKOMA 100 ARANY ezen körülírással: Czélra siess, futnod cél nélkül gyáva kerengés. Vörösmarty Mihál. Pest Városa Tanácsa és Polgársága 1830. MINDEN AUSTRIAI BIRODALMI MÉN ÉS KANCÁRA 1600 Pos. öl ismételve. GR. ESTERHÁZY MIHÁLY 4e p. k. Sprite T. 100 ft. 4'—3'56". HG. BREZENZHEIM ALFONS nevére Gr. Nádasdy Tam. 5e s. k. Fortuna T 107 ft. 1 2 vh. B. MEYNDORF 4e. s. m. Selim T 102 ft. 2 3 vh. Gr. HUNYADY JÓŠ. 6esz. k. Sultana T 111 ft. 3 vh. Gr. ZICHY EDUARD 7e s. m. Election T. 115 ft. 4 vh. Gr. Széchenyi István 3e s. m. Malek Adel T. 87 ft. 5. vh. Sprite harmadik ízben egyedül járta körül a pályát.”

3. Gyepkönyv 1833. 26. I.: „Csütörtök, Május 30, délelőtt 10 óraker. 1. Károlyi Széchenyi-billikom é 75 ar. és benne 25 ar. 1600 öl ism. Minden mén és kancára. Ezen körülírással: Megfuta és győzött a pártus; fuss Magyar és győzz. Vörösmarty. Széchenyi Ist. gr. 5e br m. Whiskey 109 ft. lov. Jackson 3'43"—4' 1 1. Nádasdy Tam. id. p. k. Wawerley, 113 ft. 2 2.

4. Gyepkönyv 1835. 28. I.: „Csütörtök, Junius 11. délelőtt 10 óraker.” 2. „Károlyi — Széchenyi bilikom 180 ar. értékű. 1600 öl ism. Minden mén és kancára. Hunyady Jós. gr. 4e sg. m. Charivari, 102 ft. — lov. E. Jackson — egyedül járta körül a pályát 's így nyertes lett. A' billikomom e' felírás van: Bátor okosságban, 's bátorságodban okos légy. Vörösmarty.”

5. Jelenkor 1837. Jún. 3. 44. sz. „1 Nemzeti díj 1 áng. mérf. 250 ar. egy 30 aranyat érő és Magyarország címerével ékesített serlegben az első lóé; 50 a' másodiké. Tétel 16 ar., fele bánat; a tétösszeg fele az első, fele a' második lóé. Futhat magyarhoni 3 eszt. minden m. és k. melly sem Pesten, sem Parndorfon, sem Simmeringen dijt nem futott. Teher 89 ft, k. 2 fonttal kevesebbet. Belföldi lovas 4 fonttal kevesebbet. Liechtenstein Aloiz hg. sg. m. P a t apja St. Patrick, any. Trotinda, 89 ft. megfutotta a pályát 1'56" alatt. Lovasa Georg Andrews 1 (s így nyertes). Ugyanannak sg. m. Julio ap. Privateer, any. Julia Mammerring, 89 ft. 2 Hunyady József gr. sg. k. Emm y apja Emelino, any. Y. Slight 87 ft. 3. Csekonics János úr p. m. T o r o n t a l, a. Cromarty, an. Margery 89 ft. 4. Nádasdy Tam. gr. p. k. May Fly, apja Diamond, an. Thamar, 87 Ft. 5. Esterházy Mih. Festetics Mik. és Hunyady József bánatot fizettek.”

45. sz. jún. 7. 178. 1. „Az első versenynapon nyert Nemzeti díj serlegén ily felírás van: Gyors az idő haladót koszorúz, maradóra homályt vet. Vörösmarty.”

A Gyepekönyvekben a következő, már ismert költemények fordulnak elő:

1. Hírkoszorú nélkül meddő telek a' rövid élet. 1831. évi Gyepekönyv 39. l.
2. A' ki merész csak az él, a' gyávat tengeti hivság. 1832. évi Gyepekönyv 50. l.
3. Merj 's indulj, heverőt nem pártol semmi szerencse. 1835. évi Gyepekönyv 29. l.

Garam Jenő

Móricz Zsigmond kecskeméti kapcsolatai

1.

Móricz Zsigmond először 1926 júniusában járt Kecskeméten. Négy év múlva Nyúl-Tóth Pál tanácsos meghívta a kecskeméti Katona-ünnepségekre. Az író azonban betegségére hivatkozva lemondta a meghívást. De még ugyanabban az évben, 1930 őszén maga Móricz jelentkezik: bejelenti, hogy alföldi előadó körútját Kecskeméten szeretné megkezdeni. Az 1930 szeptemberében keltezett és a kecskeméti Katona József Társaság iratai közül előkerült levél borítékja már nem volt fellelhető, így ma már nem lehet megállapítani, hogy a kecskeméti kulturális élet akkori vezetői közül kinek szólt:

Nyugat fejléces egészíves papír.

Bp. 1930. szept. 27.

Kedves Barátom

egy alföldi előadói körutat fogok az ősszel megtenni s legelőször Katona József városába szeretnék elmenni. Nagyon kérek légy kegyes megbízottamnak, *Tihanyi Károly* úrnak, aki e levelet személyesen adja át, megmondani, kell-e neki még valakihez ebben az ügyben elmenni, vagy te szíves volnál-e a megtárgyalásokat magadra vállalni.

Semmi igényem nincsen. Ha belépődíjjal rendezitek, az egészen minimális legyen s olyan irodalmi célra fordíttassék, amit Ti jónak láttok. Nekem csak az a célom, hogy minél nagyobb és előkelőbb közönség legyen jelen.

Előadásom kb. másfél órát vesz igénybe s három pontból áll.

1. A magyar sors. A magyarság kulturális helyzete Európában.

2. Egy nagyobb vidám elbeszélésem előadása.

3. A magyar irodalom helyzete és jövője.

Tisztelettel kérek, hogy élőszóval add meg választodat *Tihanyi* úrnak s maradok meleg szeretettel, Feleséged önnagyságának kézsókomat jelentve

igaz barátod

Móricz Zsigmond

2.

Kiss Endre főügyészt 1934 áprilisában Kecskemét polgármesterévé választották. Móricz levélben üdvözölte az új polgármestert, aki 1931-ben, amikor csehszlovákiai útját követő demokratikus megnyilatkozásai miatt több megye tisztikara támadást intézett az író ellen, bátran védelmébe vette Móriczot. Móricz üdvözlő levele a Kecskeméti Állami Levéltárban található:

Kedves Barátom

most, hogy a rádióban egy másik nagy magyar város problémáival foglalkoztam, feljult bennem minden kecskeméti emlék. Kecskeméten az élet hangját hallom, — a többi helyeken sajnos a magyar gyász és csüggedés sirámaint.

Engedd meg, hogy örömmnek adjak kifejezést, hogy Benned Kecskemét fiatal, erőteljes és nagycélkitűzésű vezetőt nyert. Adjon Isten erőt, egészséget és sikert ebben a nagy munkában. Kecskemét ma a magyar faj szemefénye, vigyázzatok rá.

Meleg szeretettel köszönt

igaz barátod

1934. V. 14.

Móricz Zsigmond

Németh László 1962-ben megjelent *Kecskeméti emlékek* című írásában (*Aranyhomok*, Kecskemét, 1962., 7.) említi, hogy *Ember és szerep* című művének honoráriumát földben kapta meg. „A szomszédtság elég jó volt : balról Móricz Zsigmond . . , szemből Sárközi György, a *Válasz* új szerkesztője” — írja Németh László.

Móricz 1935 novemberében lett kecskeméti „földbirtokos”. Tóth László újságíró, aki Kecskemét kulturális életének jelentékeny szereplője volt és a népi írók csoportja több tagjának közvetlen barátja, 1935. november 15-én elkísérte Móriczot Kecskemét kisnyíri határába, ahol éppen parcellázások folytak. A 450 pengős kikiáltási áron dobra vert 39. számú parcellának először nem akadt vevője. „Annyiért megveszem” — szólt közbe váratlanul Móricz Zsigmond. Az egy holdnyi területű parcellát 1941-ben Lili lánya nevére íratta.

1936. március 10-én irodalmi estet rendezett a kecskeméti Katona József Társaság, amelyen Móricz, Németh László és Sárközi György olvasott fel műveiből. Sárközi néhány költeményét mutatta be, Németh László A rejtélyes költő című tanulmányát olvasta fel, Móricz Éjjeli szállás c. elbeszélését és egy rövid bevezetőt amelyet közreadtak a Katona József Társaság 1936-os évkönyvében.

4.

1939 őszén egy állástalan tanítónő ügyében írt Móricz levelet Kecskemétre, Nyúl-Tóth Pál helyettes polgármesternek. A levél szövege a következő :

Kedves Barátom,
a kis Radványi Sári édesanyja felkeresett, hogy leánya érdekében kérjelek meg én is, ha valamit tehetnél érte.

Azt hiszem Te jobban ismered, mint én. Hét éve végzett, minden kalkulusa jeles. Komoly, szorgalmas leányka s szülei elszegényedése, illetve apja halála miatt képtelen hozzájutni álláshoz. Most Szántó Árpádeknál lakik, mint barátnő és segítő.

Anya mondja, hogy a nagykőrösi úti iskolában éppen e napokban van egy megüresült állás betöltése. Nagyon kérek én is, hogy ha tehetsz, tégy valamit ezért a szegény leányért.

Már nagyon esedékes, hogy Kecskemétre elmenjek, folyton csak ígérem magamnak ezt az örömet, de már igazán hamarosan el is megyek s akkor teszem tiszteletemet Nátatok. Addig is kézsók jelentésemet kérem s Téged szeretettel ölel

barátod
Móricz Zsigmond

Leányfalu, 1939. szept. 10.
A címzés : Nagyságos
Dr. Nyúl-Tóth Pál,
h. polgármester úrnak
Kecskemét
Városháza*

Heltai Nándor

Radnóti Miklós természetszemléletéhez

(A *Veresmart* című költemény elemzése)

Ez a költemény nem tartozik Radnóti Miklós legismertebb művei közé, de a költő egyéniségét, belső világát és egész költészetére jellemző természetszemléletét éppúgy kifejezi, mint utolsó hónapjainak megrázó erejű nagy versei. Egy költő nagyságának éppen az a biztos jele, hogy nemcsak legjelentősebb verseiből lehet felismerni egyéniségét. A maga hangjára talált, kiforrott költő minden valamirevaló versén rajta hagyja keze nyomát, a néhány soros rögtönzéseken éppúgy, mint nagy terjedelmű költeményein. Az igazi költőnek nincsenek reprezentáns versei, mert minden sora őt reprezentálja : róla vall és rá vall a költemény — versei karakterének és világképének legsajátosabb megnyilatkozásai.

1941 januárjából való ez a költemény. Radnóti ekkor már túl van a *Meredek út* című kötetén, amely lírai erejének megnövekedéséről és költői világának elmélyüléséről tanúskodott. Verseit ekkor már egyre jobban áthatják a fasizmus előretörésével mind biztosabbnak érzett halál víziói : „Tajtékos égen ring a hold, / csodálkozom, hogy élek. / Szorgos halál kutatja ezt a kort / s akikre rálel, mind olyan fehérek” — írja fél évvel a *Veresmart* születése előtt a kor nyomasztó hangulatát kifejező nagyszerű költeményében, a *Tajtékos égen*. A biz-

* A levél eredetije az özevgy birtokában van.

tos halál, a *hószinű rémület* látomásai egyre jobban befonják költészetét, hasonlatai, képzet-társításai egyre inkább a pusztulás képeit idézik fel: ködös tájakat és szittyós partokat, a téli fagyban megmerevedett halottként eldőlt réteket, de közben szinte észrevétlenül egy belső felszabadulás indul meg a halálra készülő költőben. Egy-egy versében kitisztul a ködös táj és napsütötte szelíd vidékek jelennek meg képzeletében, mint a békés nyugalom és a szabadság meghitt tájai. Kibomlik gazdag bukolikus költészete, klasszikus mintákat felélesztő modern, pásztori lírája. Természetrájongásának hőfoka az ősi naphimnuszok szent hevületével rokon és a panteizmus áhitatát idézi. De természetszemléletének mások a gyökerei, mint a panteizmusnak. Az ember elrontott, eltorzított világából, a vad és embertelen jelenből a tisztultabb ősi múltba vágyik vissza, a vergiliusi eklogákban megénekelte romlatlan idill nosztalgikus valóságába. Nem az ember elől menekül meghasonlottan a természetbe, hanem az emberhez méltó élet lehetőségeit keresi a visszaálmódott és természetközeli lét képeiben.

A *Veresmart* hasonló érzésekből, vágyakból, emberi igényekből táplálkozik, mint a költő bukolikus költészete. De a versben életre kelő vidék nem nosztalgikus táj, hanem a valóság szubjektív rajza. A költő úgy idézi elénk a tájat, hogy abból a világ dolgairól kialakult véleménye és ítélete is kifejeződjék.

A vers megírásának előzményei egy fél évvel korábbra, 1940 nyarának végére nyúlnak vissza. Az erdélyi bevonulás után a költőt munkaszolgálatra hívják be. Századukat Veresmartra irányítják és a háborús készülődések idején épített katonai erődítmények lebontására osztják be. Megfelelő szerszámok nélkül, pusztá kézzel kellett szétbontaniuk a drótsövényekkel körülvont erődítéseket és betemetniük a futóárkokat.

Radnóti verse azt a diadalmas átalakulást és vidám honfoglalást örökíti meg, ahogy a megsebzett vidék visszanyeri eredeti arculatát, ahogy a növények, állatok, emberek visszafoglalják a tájat, amelyet addig futóárkok szabdalnak szét és a *vére váró sűrű drótsövény* zárt el az élők elől. Nemcsak hangulatát vetíti rá a tájra, de együtt is érez a földdel, fákkal, mezőkkel, erdőkkel. Azt a fájdalmat, amelyet benne a háborús készülődések miatt eltorzított vidék látványa kelt, úgy éli át, mint a táj fájdalmát. Humanizálja és szóra bírja a természetet: versében emberként *sóhajt* a vonuló hadak által megviselt út, a harcra tört vidéknek *pillája rebben*.

A Radnóti költészetében megelevenedő természet sohasem félelmetes, inkább játékosan és meghittan emberi, a veresmarti változások nyomán meg éppen felszabadultán derűs. Tündéri és groteszk elemek keverednek a felidézett látványban. A billegve lépő holló terhes asszony mozdulataira emlékezteti, az éret napraforgó böles öregként lógatja fejét, és az út sóhajában: — *no végre holló!* — az ember türelmetlenségét is beleérezzük. A veresmarti tájkép szelíd humorának, kissé bizarr tündériségének egyik ihletője az esetlegesség. Európa már egy éve a második világháború lázában ég, a váratlan és valószínűtlen veresmarti idillben pedig szelíd és hasznos növények, meg jámbor állatok veszik hatalmukba a pusztítás színtereit és eszközeit és a káposzták sötét tekintete tartja féken a robbanásra kész aknát:

Megcsöndesült az út és rajta mint
egy terhes asszony, holló billeg át.
Sóhajt az út, — no végre holló!
és ellocsojja néki bánatát.

Hallgatja őt a megsebzett vetés,
a harcra tört vidék pillája rebben,
még nem felejtett, bár az alkonyat
altatja egyre s folyton édesebben.

Apró veremben apró akna bú,
méregtől csillog, szétröppenne, de
már nem merészel. Őrzi rosszalón
a káposzták sötét tekintete.

S a bölcsekókadtt napraforgók
mögött és ott az ifjú fák tövén
acélkék köd lebeg vízszintesen:
a vére váró sűrű drótsövény.

De hajnalban, ha harmat üli meg
(szelíd gyújtózsínór a szára)
nagy óvatosan közte kúszik el
s kinyit a tők arany virága.

Tovább folytatódik az idill : a sáncok ormán gólya áll, a futóárokban nyúl ver tanyát és megjelenik a képen az ember is : holnap már átszántja a földet Flórián, a román paraszt.

Ettől a versszaktól kezdve hangváltás következik be a költeményben, amelyet a ritmus változása is jelez. Az előző versszakokban gyakran él az enjambement lehetőségeivel, a gondolatot átvezetve az egyik sorból a másikba, hogy ezzel a lazítással is közvetlenebb hangulatot teremtsen. Most viszont kötöttebb formában, a sorok végén zárja a gondolatot, meggyorsítva a ritmust és így szárnyalóbbá válik a költemény. Már a strófakezdő sor is magasztos hangulatot üt meg : — *S a csönd majd újra permetezni kezd*, — a versszakot pedig messze csengő pátosszal telt jambikus sor zárja le :

S a csönd majd újra permetezni kezd,
a sáncok ormán néha gólya áll,
a futóárok nyúl tanyája ma
s már holnap átszánt rajta Flórián.

A következő versszakokban még fokozódik a költemény emelkedett hangulata. Elmaradnak a játékos-humoros elemek, a veresmarti tájkép a háború utáni béke látomásává növekszik. A költőt magával ragadja a béke ígérete. Átszellemül az egész költemény. Az eddigi versszakok a táj jelenlegi átformálódásáról szóltak, ezt jelezték a közeli jövőre vonatkozó időhatározók : *hajnalban*, — *ma*, — *holnap*. De most már arról az időről beszél a költő, amikor a *mívesek* mind hazatérnek, amikor már mindenütt béke lesz. A *mívesek* szó választékossága és régiessége is a hangulat magasztósságát fejezi ki. Gyöngéd szeretettel választja ki jelzőit, így születik meg a *gyöngyös* hajnalok kifejezés, mint az eljövendő béke egyik ígérete, amikor nem katonai ébresztő riasztja fel a férfit hajnali álmából, és az embernek újra joga lesz az álomhoz.

A béke látomása tovább bomlik : szorgos munkában hajladozó asszonyok jelennek meg és gyerekek, hangos kislányok és ugrándozó fiúcskák — a felnövekvő új világ. Radnóti költészetében a bukolikus hangulatú idill, az ősi romlatlanság utáni vágy mindig összekapcsolódik a jövő megteremtésének akaratával. Az emberhez méltó ősi aranykor képeit azért idézte fel, mert a jövőt akarta ilyennek álmodni.

Az eljövendő béke víziója, amelyet a nyár végi és megszélidült veresmarti vidék képéből bont ki, a költő önvalomásával záródik, azzal a hittel, amely erőt adott neki az elkövetkező években az elhurcoltatás és a halálba vezető erőltetett menetek pokoljárásában is. A természet bölcs rendjében bízik, amely legyőzi az ember időleges torzító hatalmaskodásait, a természet törvényeinek harmóniáját hirdeti, csillagok, állatok, növények örök rendjét, amely hatalmasabb erejű, mint bármilyen szolgálati szabályzat. Az élet, az ősi természetesség és az emberi munka hatalmát hirdeti, az ember méltóságát megnyirbáló erőszak felett :

És visszatérnek mind a mívesek,
aki takács volt, újra szőni fog
és éjjel szép fonállal álmodik,
míg fel nem keltik gyöngyös hajnalok.

S az asszonyok is hajladoznak újra,
lábuknál nődögél egy új világ,
hiú, mákszínruhás lánykák zajognak
s kicsiny fiúk, kis öklelő gidák.

S a föld bölcs rendje visszatér, amit
ó csillagok szakállas fénye áztat ;
állatok s kalászok rendje ez, nehéz
s mégis szelíd szolgálati szabályzat.

Vargha Kálmán

Kurcz Ágnes

ANJOU-KORI TÖRTÉNETÍRÓINK KÉRDÉSÉHEZ

Küküllei János

Első jól ismert történetírónk Apród János, küküllei főesperes, Nagy Lajos köznemesi sorból felkerült bizalmas híve (1320–1394). Az oklevelek alapján részletesen rekonstruálták életrajzát, egyéniségét (Steinherz, Pór Antal, Fekete Nagy Antal¹) műve mégis ellentmondásosnak tűnik. Objektív történetíró, vagy romlott emlékezetű memoárszerkesztő? Esméi beleillenek-e az Anjou-kori ideológiába, vagy túllépnek rajta? A középkor embere, vagy már a reneszánsz?

Az ellentmondást legnagyobb irodalomtörténészünk, Horváth² János Kükülleiről írott jellemzése³ is magában foglalja. Szerinte Kükülleit egyrészt már megérintette a humanizmus szelleme, másrészt „műve inkább a lovagkor, mint a reneszánsz szellemét sugározza”. Ezt az ellentmondást Trencsényi-Waldapfel Imre oldotta fel először két 1936-os tanulmányában. Az egyik Küküllei művét összhangba hozza életpályájával, egyéniségével és így bebizonyítja, hogy a kancellárián dolgozó nótárius művét áthatja az oklevelek középkori ideológiája. Itt mutat rá az oklevél és a történetírás hasonló céljára is. A másik tanulmány a középkori királyéletrajzok sajátosságait boncolva vesz észre sok közös vonást Küküllei és feltehető külföldi mintái között, sőt megállapodik *de Nangis*, ill. egy ehhez közel álló szerző művénel, mint Küküllei legközelebbi mintájánál.⁴ A két tanulmány tehát szervesen beleállítja Kükülleit a középkorba, s az Anjou-kori ideológia hű kifejezőjének tartja.⁵ Kardos Tibor 1933 óta képviseli az ellenkező véleményt: azt, hogy Küküllei eszméi már a humanizmus szellemében fogantak.⁶ — Fejezetünkben újabb adatok figyelembevételével próbálunk meg a vitában állást foglalni.

„Apród Miklós és fia, János esetében következett be először a magyar történelemben, hogy amit a kard embere elvesztett, azt a toll embere szerezte vissza” — mondja Trencsényi,⁷ azaz a formalitásokban járatlan katona és a literátus saját tapasztalatukból ismerték meg az oklevél s az írásbeliség hatalmát, mikor Lajos visszaadta elvesztett birtokukat. A hűségese⁸ János egyre magasabb egyházi hivatalokat visel, s háromszor is kapcsolatba kerül a kancelláriával. 1347–51: nótáriusként, 1355-ben a helyhez nem kötött küküllei főesperességet nyeri el s a kancellaria maiorban nyer alkalmazást,⁹ majd 1376-ban is visszatér a királyi udvarba.⁹ „Maga Küküllei királya megbízásából már nem egy hű alattvaló érdemét foglalta írásba, amikor elérkezettnek látta az időt, hogy a lovagi értékrendben a legnagyobb feladatra: a királyi érdem történetírói megörökítésére vállalkozzék. Ha tehát Küküllei János király életrajzának irodalomtörténeti előzményeit nyomozzuk, elsősorban saját oklevélíró gyakorlatát kell ebből a szempontból figyelembe vennünk.”¹⁰

A mű prólogusát¹¹ a reneszánsz hatás mellett érvelők a velencei Dandoló prólogusával szokták összevetni. Holott csak egy egyezős található köztük: a rex regum et dominus

¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: — Előszó... 8. jzet. (Küküllei János és a névtelen minorita. Bp., 1960.)

² HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. 1944². 26–29.

³ TRENCSENYI-WALDAPFEL: Küküllei János. Szép szó: Mai magyarok régi magyarokról c. kötete 1936. 21–36. — WALDAPFEL: Horváth János új könyvéhez. Magyarságtudomány, II. 1936. 196–216.

⁴ A tanulmányok eredményét összefoglalja, jelentősen kiegészíti és tovább fejleszti a szerző az 1. jzet alatt említett előszóban.

⁵ Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. Pécs, 1933. — A magyar humanizmus kezdetei. Pann. Kvt. 21. 1936. — Középkori kultúra, középkori költészet. M. Tört. Társ. é. n. 167–169. — A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. 75. — Előszó Káldi Márk Képes Krónikájához. Mon. Hung. III. Bp., 1959.

⁶ TRENCSENYI-WALDAPFEL: Előszó... (I. l. jegyzet) 7.

⁷ „Indesinenter sequens vestigia nostrae serenitatis” CD IX/1. 655.

⁸ FEKETE NAGY ANTAL: Küküllei János. BÉ. 1934. 117.

⁹ PÓR ANTAL: János küküllei főesperes, Nagy Lajos király történetírója. Száz., 1893. I. 1. k.

¹⁰ TRENCSENYI: Előszó... 10.

¹¹ SCHWANDTNER SRH I. 279–281.

dominantium formulával „istennek, mint minden földi hatalom forrásának kiemelése”.¹² Trencsényi francia királyéletrajzok sorát idézi, melyekben e közhely előfordul. Ez azonban egyszersmind az európai okleveles gyakorlat évszázados közhelye is,¹³ ugyanúgy, mint a naphasonlat:

Küküllel: a quo omnes potestates, velut ex sole radii, derivantur . . .

11. *Frigyes 1245-ös oklevele:* De fulgore throni cesarei, velut ex sole radii, sic cetera prodeunt dignitates, ut prime lucis integritas minorati luminis non sentiat detrimenta. (MG Const. 2. (1896) 359. Nr. 261.)

A naphasonlatot ismét egy bibliai toposz követi (sub cuius imperio reges regnant et principes dominantur, Prov. 8. 15.), s ez jóformán az egész középkori államelmélet összege-zése.¹⁴

Küküllel az Arisztotelésznek tulajdonított *Secreta secretorum* alapján Nagy Sándort állítja például a dicsőségvágy tekintetében. A „desiderium bonae famae” nem szükségképpen humanista hatás, hiszen az oklevelek tömegéből rendkívüli erővel csendül ki a glória, sőt az egyéni dicsőség, hírnév vágya.¹⁵ De nem jelent humanista hatást a Vegetius-idézet sem. Trencsényinek adunk igazat, ez ugyanolyan antikos ornamentika csupán, mint a francia Fülöp-Ágost-életrajzban Vergilius említése, s a francia udvarban rendkívül népszerű volt Vegetius.¹⁶ Éppen Vegetiust idézi egy középkori krónikás is, *Fra Salobene de Adam:*

Item Vegetius (I) de re militari ad Theodosium imperatorem multas sagacitates de arte pugnandi ponit in libris suis, quis omnes vidit et legi, et valde utiles sunt illi libri volentibus cum hostibus preliari. (MGH SS. 32. p. 389.)

A „militiam et bellorum industriam” ajánló Vegetius nem idegen a lovagkori eszményektől, amelynek megfelelően a „militaribus actibus eruditus” Drugeth Fülöp adományban részesült.¹⁷

Küküllel negyedik hivatkozása a történetírói célkitűzéssel kapcsolatban „quidam prudens”-re történik: Trencsényi szerint talán éppen Guillelmus de Nangisra vagy IX. Lajos egy másik történetírójára,¹⁸ akinek prologusát összevetve Küküllelével tartalmi és stílus-egyezéseket is talál. Mindketten az emlékezetre méltó cselekedeteket akarják megörökíteni, megőrizni a feledéstől,¹⁹ s ezen túlmenően példamutatás a céljuk. De a Küküllel és de Nangis közötti rokonságnál még közelebbinek látszik a rokonság az okleveles gyakorlatban született ideológiával.²⁰

A prologus folytatása is ezt támasztja alá:

... *Quamvis pauca ex pluribus, ne per neglectus incuriam, labantur in oblivionem*, ego, Joannes, nunc Archidiaconus de Kikullew, in Ecclesia Transsilvana, vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis, tunc, licet indignus, suorum secretorum notarius, *posterorum notitiae duxi commendanda*...

Az utóbbi kiemelt rész szó szerint megegyezik a szokásos oklevél-promulgációval, csak persze egyes számban szól. De vessük össze a fenti szöveget egy 1357-es oklevél narratiójának befejező részével:

Ex quibus quidem eorum fidelitatibus et servitiis quaedam specialis velut *pauca de pluribus, ne memoriam effugiant posterorum, presentibus iussimus annotanda*. (CD IX/2 587.)

Trencsényi a IX. Lajos-életrajzokban talált a „pauca ex pluribus”-hoz hasonló megoldásokat,²¹ de Küküllel ugyanúgy kiindulhatott a XIV. századi narratiók közhelyes fordulataiból. — Trencsényi kapcsolatot talál de Nangis önmegnevezése, szerénykedése és Küküllelé között, amellet, hogy a szokatlanul alapos önmegnevezést Küküllel kancelláriai gyakorla-

¹² TRENCSENYI: Előszó... 16–17.

¹³ MGH Leges II. 68. Cod. dipl. Boh. 387. és IV. Béla oklevele István 1271-es átirásában: „Rex. regum et dominus dominantium Deus ad hoc prepositus reges mundo universo, ut in ipsis similitudine quibus, in suis regiminibus uniuicuique petenti ius suum tribuat...” (Szt. Reg. 2123.)

¹⁴ I. Károly 1302. oklevele, CD VIII/1. 94. — Külföldön: MGH VI/1. 368. VIII/11. Urkb. z. Gesch. Bab. II. 81. stb. — L. még HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 268.

¹⁵ HUIZINGA: A középkor alkonya. Ford. Szerb Antal. Bp., 1943. 68.

¹⁶ TRENCSENYI: Előszó... 13.

¹⁷ AO I. 446. 1317-ből.

¹⁸ TRENCSENYI: Előszó... 21.

¹⁹ L. a MIÓG 1962-es, 70. kötetében megjelent dolgozatunkat (Arenga und Narratio ungarischer Urkunden d. XIII. Jhdt.), 326–7, és 340. (30-as példa).

²⁰ *Küküllel*: virtuosos animos auditorum ad bellorum exercitia accendimus, ut hoc exemplo fortiores et ardentiores reddantur ad labores et bellicas passiones tolerandas: quia praeteritorum exhibitio est instructio posteriorum. *De Nangis*: exhortatio, ut ipsi per actus consimiles efficiantur magnanimi et ipsis moribus et vita se conformet. *1235-ös donatio*: ut ceteri remunerationis contemplatione provocati ad fidelitatis opera exercenda arctius accendantur. (CD IV/1. 21.) *1350-es donatio*: ea tamen que cordi nostro striccius insident in eius et suorum successorum recommendabilem memoriam exemplaremque recordacionem posterorum presentibus duximus annotanda. (AO V. 414.)

²¹ TRENCSENYI: Előszó... 18.

tából magyarázza.²² A prológus következő szavait úgy értelmezi, hogy írójuk nem árul el határozottabb írói öntudatot:

Si quid autem minus recte inveniatur, vel inconvenienter propositum, lector providus et benignus supplenda et corrigat, quae, sine injuria corrigenda.

Sokkal inkább a középkorban megszokott sztereotip szerénykedésről van szó, ami nem jelent csökkent írói öntudatot önmagában. Gellért püspök is ezt a retorikus felfogást alkalmazta Deliberációjában.²³

Kardos Tibor szerint a „pro legentium utilitate” és a „lector providus et benignus” kifejezések humanista hatásra mutatnak: az ismeretlen olvasóknak ír Küküllei.²⁴ Vannak azonban nyomok már a korábbi középkorban is arra, hogy a gestairó valójában nem egy barátja kérésére írta meg művét, hanem szélesebb olvasóközönségre gondol. „Hogy valóban sokszor csak pusztán irodalmi formáról van szó, arra Anonymus a legjobb példa, aki nagyon hamar kiesik a levélíró szerepéből s a levele elején megszólított N. barátja helyett a levél végén már az egész »nemes magyar nemzetet« tartja szem előtt.” — mondja Horváth János.²⁵ („felix... Hungaria... gaudeat de munere sui litteratoris”) Horváth kimutatja, hogy Rogerius mester is kiesik szerepéből, mikor a megszólított püspökhöz ezt írja ajánlólevelében: „vos vel quisque lector”, „ut legentes intelligent”, „legentium corda perterrent”.²⁶ Küküllei csak ezt a középkorban is félreérthetetlen gondolatot fejezi ki egyértelműben.

Mennyiben fejezi ki a mű egésze az Anjou-kori lovagi-nemesi ideológiát — a nemesség együttes érdekeinek, a béke és nyugalom hirdetésének, a dicsőségvágynak ideológiáját?

Széky György Lajos koronázási jelenetét hozza fel bizonyítékkul arra, hogy a műből a Lajos-kori nemesi ideológia tükröződik.²⁷ De még számos hely igazolja,²⁸ hogy a magnates, proceres, barones, milites ac communitas nobilium regni Hungariae együttes akaratának hangsúlyozása nem toposz, hanem meggyőződés, amely a konkrét valóságban gyökeredzik, sőt, Küküllei legsajátabb érdekeinek is megfelel. A kifejezést megtaláljuk abban az 1349-es oklevélben is, amelyben János litterátus érdemeire való tekintettel Lajos visszaadja az Apródok birtokát:

Nos itaque ad eiusdem Johannis litterati, nec non quam plurimum Baronum et Militum nostrorum, pro eodem intercedentium humilem supplicationem regio cum favore inclinati... (CD IX/1. 656.)

Az Anjou-kori béke és nyugalom ideológiája is fellelhető Küküllei elmékedésében: c. LIII. ... non passione ac voluntate cupiens principari, velut custos justitiae existens, absque ratione et lege nihil voluit attentare: quia vigens industria, et regnetiva prudentia, virtualiter dominatur gubernatione regni, secundum rationem et legem diligentius circumspicit. Pollens regimine naturali, non instinctu humano, sed potius divino, sui desiderii propositum, ad hoc inclinavit, ut sequens sanctorum regum praedecessorum suorum, et patris sui vestigia, in quibus peramplius et perfectum vigeat, zelus fidei, et religio Christiana, regna sua, terras, et subiectas sibi nationes in suis libertatibus, consuetudinibus et legibus, in bona pace et tranquillitate conservavit... (Schwandtner SRH I. 319.)²⁹

Az Anjou-korban megteremtődött a feltétele a széles alapú nemesi ideológia létrejöttének. A feudális anarchiából kikerülő ország a békének és a nyugalomnak akar örvendeni. Noha I. Károly elsősorban a hozzá hű új főnemességre támaszkodik, a lovagok is komoly bázist jelentenek számára. Az országban nyugalom csak akkor van, ha egymás érdekeit nem sértik. A céltudatos Károly a régebbi középkori uralkodókhoz hasonlóan azt állítja, hogy istentől nyerte a hatalmat, de a hatalom fenntartásához a nemesség támogatására is szüksége van:

nos igitur qui ad extollenda iustorum preconia et ad reprimendam malorum insolentiam a domino accepimus potestatem de prelatorum ac baronum ceterorumque regni nostri nobilium habita natura deliberatione et consensu... (AO. II. 127—1327.)

Küküllei ennek az ideológiának az átvételével éppúgy kora gyermekének bizonyul, mint a lovagi dicsőségvágy kifejezésével (a prológuson kívül pl. az I. caputban) vagy az oklevél arengákból is ismert mulandóság-érzés felcsillantásával:

c. IX. Postea vero, brevi tempora decurso, quia nihil poene in seipso manet stabile, sed currit tempus, semper multas evolvens immutationes, quas neque praevideri facile est, neque praedicere, et nihil est, quod mutabilitatem non sentiat et bellum in media pace consurgit... (292.)

²² Uo.

²³ L. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori... 113.

²⁴ Középkori kultúra, középkori költészet... 168—9.

²⁵ HORVÁTH: i. m. 245—246.

²⁶ Uo. 244.

²⁷ Id. TRENCSENYI: Előszó... 15.

²⁸ SCHWANDTNER SRH I. 282, 297, 298, 309, 312, 315, 317—8.

²⁹ Vö. még c. LIV. „considerans autem et advertens, regna sua et dominia, undique sue circumquaque, quieto et tranquillo statu florere”.

A prológusban zsoldárt idézett, bibliai reminiscenciákat hintett el, s a mű végén, a Lajos kontemplatív életéről adott beszámolóban is szemléletének egyházas vonásait érezzük : c. LIV. ad ultimum tamen, terrenarum rerum occupationibus, quas difficile est absque peccatis ministrare, et curis postpositis, concupiscentiam carnalem calcare ac sibi subicere, et divinis praeceptis parere volens, quia *omnis caro foenum, et omnis concupiscentia eius tanquam flos foeni*; contemplativam vitam, a tumultu multitudinis hominum segregatus, ut piis operibus insistere et orationibus vacare studiosus et devotius valeret, et in his perseveravit. (320.)

Bóta László nem tartja jelentősnek a Küküllei prológusában érezhető egyházas szemléletet, mert az isteni gondviselés szemlélete „nem idegen a humanizmus képviselőitől sem”.³⁰ Küküllei az isteni gondviselés szerepe és az emberi tudás melléállításával igyekszik tompítani, s a biblikus hivatkozásokat is kerüli, teszi hozzá Bóta. Ezek kétségtelenül tények; dehát Küküllei, a király *hivatalnok*a, nem szerzetes barát volt, hanem világi pap; nem eldugott kolostorban forgatta könyveit, hanem Lajos lovagi eszményeket élesztő udvarában. Az ne ismerné az emberi tudás szerepét, aki éppen ezzel küzdötte fel magát magas tisztségekbe, ezzel szerezte vissza családjá birtokát? Az ne ismerné a szerencse szerepét, aki gyermekkorában megtudhatta, mit jelent családok életében és jólétét illetően egy királyi pecsét elvesztése? Az ne ismerné a virtus szerepét, aki oklevelek százait látta, másolta vagy fogalmazta, s egy új, Anjou-hű nemesség felemelkedését kísérhette figyelemmel? Miért jelen-tené ez azt, hogy írói mentalitása elválaszthatatlan a reneszánsztól? Nem osztjuk Bóta véleményét, mely szerint Trencsényi Küküllei portréját „a középkori krónikás barát szereotíp képmásává” próbálja retusálni. Trencsényi sehol sem tagadja Küküllei világiasságát, s a filológiai argumentumokat sehol sem tartja fontosabbnak a Küküllei egyéniségéből, életéből, saját korából következő érveknél. Persze, vannak Küküllei egyéniségében olyan vonások, amelyek túlemlenek korán, senki sem vonja kétségbe Bóta állítását, hogy „írói arca nem hátra, hanem előre” tekint; csak hogy ez minden nagy íróegyéniségre jellemző. A nagy tehetségek mindenkor összefoglalják koruk s a megelőző korok eredményeit, s úgy adják tovább a következő koroknak. Ennek azonban nem feltétlenül külföldi hatás a záloga, melynek átvételére a társadalmi körülmények még egyáltalán nem értek meg, hanem a művész élete, egyénisége és tehetsége, az, hogy adottságai a kor kifejezendő valóságával adekvátnak bizonyuljanak.

A mű formai vizsgálata sem mutat más eredményt e téren. Azt a Steinherz által is már ismert tényt, hogy Küküllei művéhez okleveleket is felhasznál, Kardos Tibor úgy magyarázza, hogy Dandolót és a velencei történetírást követi.³¹ Pedig Kardos maga veszi észre az okmányok felhasználását a XIV. századi krónikaszerkesztmény minoritájánál,³² aki semmiképpen sem írt velencei stílusú munkát. A pármai ferences barát, Fra Salimbene (1221—1288) viszont szívesen iktatott be krónikájába missiliseket, sőt bullákat,³³ tehát legfeljebb azt állíthatjuk, hogy e vonás a ferences krónikás hagyománnyal megegyező irányba mutat. De Kükülleit saját gyakorlata is rávezethette az oklevelek felhasználására — mutat rá Trencsényi.³⁴

A mű első felét bezáró XXV. fejezetben nem említi ugyan a szerző a kútfők között az okleveleket, de éppen az első huszonöt fejezetben mutatkozik sok példa az oklevelek felhasználására. Pór Antal szerint csak a Laczkfy Istvánnak szóló oklevél fektűt Küküllei kezügyében, a többire csak utal.³⁵ Domanovszky szerint azonban a XIII. fejezet is oklevél kivonata, a XIV. és XV. majdnem szó szerinti átvétel.³⁶

Küküllei adaptáló módszerének megfigyelésére érdemes összevetni a Laczkfy Istvánnak szóló donatiót (CD IX/1. 756 sk.) az életrajz megfelelő helyeivel (IX., főleg XIV., XV. caput). A cornetói csata kétféle ábrázolásából kiderül, hogy Küküllei tömörebb, magától értetődő dolgokat nem ismételi, de az események megismeréséhez szükséges adatokat beleilleszti a szövegbe. Puritánabb, mert egy-egy panegyrikus jelzöt, kifejezést, sőt egy teljes szakaszt kihagy, objektívabbnak bizonyul az oklevél fogalmazójánál — de ez már a műfaji különbségből is magyarázható. A csatajelenet festésében sokkal tudatosabbnak is mutatkozik. Ugyanazokat a szavakat mondja, mint az oklevélíró, de mintaszerű kis képpé csiszolja. Tudja, hogy a csatakürtök megfúvása előbbre való, mint István vajda közbeékelte dicsérete, tudja, hogy nem a kürtöket fújják „utrinque hostiliter”, hanem a csatát kezdik

³⁰ BÓTA LÁSZLÓ recenziója Küküllei János és a névtelen minorita krónikájáról. It, 1962. 332.

³¹ Középkori kultúra... 168.

³² Kálti Márk Képes Krónikája. Előszó 12.

³³ Fra Salimbene de Adam. Mon. Germ. Hist. Scriptores vol. 32. B. Schneider előszava XXII—XXIII. old. és 208, 298, 393, 580, 622, 318. l.

³⁴ TRENCSENYI: Előszó... 10.

³⁵ PÓR ANTAL i. m. Száz, 1893. 104.

³⁶ DOMANOVSKY SÁNDOR: A dubniczi krónika II. Száz, 1899. 342—355.

így. István dicséretét az életrajzban megelőzi hatásos ellentétként Tarantói Lajos hadseregének felnagyítása. Az azonban, hogy Küküllei tudatosabb író, mint a narratio-fogalmazó, még nem bizonyít humanista tendenciát, az objektív történetírót éppen pontatlanságai miatt fogták perbe.³⁷ Ezeket viszont a király-tükör műfaja érteti meg.³⁸

Középkori nyelvével, sztereotíp csataleírásaival is kötődik Küküllei a kancelláriai stílushoz :

c. XXI. cum autem... Rex... expugnare cepisset..., sagitta balistae in pede fuit *lethaliter vulneratus*, et vix divino fretus auxilio et medicorum cura mortem evaserit.

c. XXV. qui plura sciunt quam hic scripta sunt de gestis ejus, tam *prosperis quam adversis* scribere voluntare. (XIII—XIV. századi narratio-toposz).

c. XXVIII. Iterum autem dictus Thomas, illuc est transmissus, et *viriliter ac potenter*... *lethaliter exitit vulneratus*, ex quo vulnere vitam finivit temporalem...

Egyes stílusesszékzei mélyen benne gyökereznek kora ízlésében :

prol : *supplenda suppleat et corrigat*, quaeso, sine injuria *corrigenda*... (adnominatio és chiasmus).

Küküllei mintaszerű, zsongó ritmikus prózában írt. A prológus két részletét figyeljük meg, a bevezető sorokat és az őnmegnevezést. Az utóbbi azért bizonyító erejű, mert a tulajdonnév és a kevésbé formálható tartalom miatt nehéz a ritmikussá tétele. Feltűnő a szövegbelseji ritmus, és a XIV. századi magyar kancelláriai gyakorlatnak megfelelően a *velox* és a *trispontiacus* formációk túlnyomó többsége,³⁹ noha szép arányban található *ecclesiasticus* és *planus* is.

Rex regum et dominus dominantium universat terrae, (tr) qui supra cuncta retinet in excelsis imperium, (e) dat esse rebus et dispensat, (tr) prout vult, culmina dignitatum, (v) et sapientia et fortitudo ejus sunt, et ipse mutat tempora et aetates, (v) transfert regna atque constituit dominus fortis et potens in proelio, (e) a quo omnes potestates (tr) velut ex sole radii, derivantur ; (v) sub cuius imperio reges regnant (v) et principes dominantur. (v)... Oportet ergo principem (pl?) *ferialiter regnantem*, (pl) et *victoriose triumphantem* (tr) *culminis potestate* (v) a Deo fore *exaltatum*, (v? tr?) *odore bonae famae exornatum*, (tr) *caterva militiae decoratum*, (v), ut *praeelsi ejus nominis fama*, dispersa per orbem (pl) et *concedens de gestis laudabilibus in excelsum*, (v) *laudari mereatur apud Deum*, (tr) et *extolli laudibus diversarum nationum*. (tr)

...ego Joannes, (pl) nunc Archidiaconus de Kikullew (tr) in ecclesia Transsilvana, (v) vicarius Strigoniensis in spiritualibus generalis (v), tunc, licet indignus, (pl) suorum secretorum notarius, (e) posteriorum notitiae duxi commendanda, (tr) ordine sequentium, (e) continuando per capitula, (e) et particulas terminatas, (v), sub certis titulis... (pl).

Érdekes, hogy Küküllei fejezeteiben, legtöbbször az egyes fejezetek végén parallelizmusból adódó rímek találhatók, például :

c. III. ad pedes regiae maiestatis humotenus est prostratus,
et ab obedientiam ac fidelitatem debitam reductis et integratus,

solemnia munera, xenia, et clenodia praestando,
et sum dominum ac sanctam coronam recognoscendo,
cum gaudio et laetitia ad propria remeavit,
et ab illo tempore fidelitatem conservavit. (SRH I. 283.)

c. LV. (Az egész mű befejezése.)

Fuit autem homo competentis proceritatis,

oculis elatis,

crinibus et barba crispis,

sereno vultu, labiosus

et aliquantulum in humeris curvus. (SRH I. 320.)

Hogy a parallelizmus nem az esetek véletlen összecsengése, azt a párrimek váltogatása is bizonyíthatja. Mivel a korabeli kancelláriában a következőzetes cursushasználat mellett szintén előfordul a rímelés Keszei Miklós kancellársága idején (1351-től előbb alkancellárként, majd kancellárként vezette a király oklevéladó hivatalát 1366-ig), Küküllei rímelési hajlandósága ide is visszavezethető. Figyelemre méltóbb azonban, hogy de Nangis is néhány fejezet végén a parallelisztikus rímelés ünnepélyesebb eszközével él, azaz a kerekítés igényével lép fel.⁴⁰

Küküllei műve tehát eszmeiség és művészi megformálás tekintetében egyaránt a XIV. századi Magyarország jellegzetes terméke.

³⁷ L. PÓR és DOMANOVSKY I. m. passim.

³⁸ TRENCSENYI : Előszó 22—23, 26—27, 16. HUBER : Ludwig I. von Ungarn u. die ungarische Vasallenländer. Arch. f. öst. Gesch. XVI/I. 7. FEKETE NAGY : i. m. 112. és 124.

³⁹ HORVÁTH JÁNOS i. m. 54—65.

⁴⁰ DUCHESNE, Hist. Francorum Scriptorum V. 328, 331, 334.

A Dubniczi krónikában hagyományozott Küküllei-szöveg IV. és VI. fejezete közé idegen szöveg ékelődik, mely az 1345 és 1355 közti eseményeket dolgozza fel egészen más előadásban, mint Küküllei és sok helyütt vele ellentmondásban.

Domanovszky Sándor aprólékosan összehasonlítja az ismeretlen szerző művét Küküllei 1345—1355 közti éveket tárgyaló fejezeteivel, s mindkét művet kritikusan egyezteteti az olasz krónikások megfelelő adataival.⁴¹ Bennünket a tévedések, pontatlanságok, ill. a hiteles tudósítás ténye csak annyiban érdekel, amennyiben az író egyéniségére, módszerére világít.

Domanovszky e téren a következők eredményre jut: a töredék szerzője sokkal pontosabb, részletesebb Kükülleinél, aki összesen öt évszámot említ, a névtelen viszont napra pontosan jelöli meg az eseményeket. Ez azonban mégsem jelent mindenütt hitelességet. Hol Küküllei, hol a névtelen közelíti meg jobban az egyes objektív tényeket. A névtelen is a dicső tetteket örökíti meg, mint Küküllei, de végeredményben Küküllei kevesebb adattal is objektívabbnak bizonyul. Ő király-tükröt ír, szerzőnk pedig az annalista krónikáírás hagyományaihoz kötődik, s szépirói ambíciókat árul el.

Ezt a művet is a hűség ideológiája hatja át. Valahányszor egy-egy újabb szereplő lép elénk, a szerző pár mondatban jellemzi őket, elsősorban hűségüket emeli ki. Így pl. a hűséges olasz Lalló úgy áll a király ellenségeivel szemben, mint a biztos fal („ut murum tutissimum... se apposit” c. 158.). A 166. c. sem „hallgathatja el” Lesták udvarmester hűségét, a Laczkfyokról, Kont Miklósról és Bessenyei Jánosról nem is beszélve. A negatív jellemet is elsősorban a hűtlenség jellemzi: a zárai csatavesztésben bűnös főurak árulását nem hallgatja el, mint Küküllei, aki Lajos apósát, István bosnyák bánt visszamenőleg sem akarja rossz színbe keverni.⁴²

Az objektívabb Kükülleivel szemben Domanovszky a szerző szenvedélyes hazaszeretetét már-már sovínisztának látja. Egyik bizonyítéka II. Albert osztrák herceg levele, amelyet az Laczkfy Pál svábföldi győzelméről írt (?) a magyar királynak:

quod cum quinque millibus armatorum facere non potuimus per totum annum laborando, hoc Paulus filius Laczk cum hungaris quadringentis obtinuit gloriose. (HHFD/3. 167.)

Nem jelent ez mai értelemben vett sovínizmust. A szerző nem közönsége értelméhez, hanem érzelméhez kíván folyamodni. Nem a kancelláriai tárgyilagossághoz vagy a külföldi királytükrökhöz méretezi stílusát és hevületét, hanem olvasói — hallgatói — műveltségéhez. Bár ismer és felhasznál leveleket, Kükülleinél jóval szerényebben teszi. Megemlíti Tarantói Lajos párbajra hívó levelét, melyről Küküllei nem szól, hivatkozik Laczkfy Istvánnak a királyhoz küldött leveleire.⁴³ Oklevelek ismeretét is kitapinthatjuk két helyen,⁴⁴ az oklevélnyelv fordulatai alig érezhetők, a kancelláriai stílus nem hatott az íróra.

A töredék majdnem teljes egészében a nápolyi hadjáratról szól. Az annalista szándékunk ellent mond az epizódok kerekre csiszoltsága, s a székelyföldi hadjárat közbeiktatása — 1348 után egy 1345-ös esemény, mindössze egy „item”-mel kapcsolva. Bóta László arra gondol, hogy ezt a két caputot egy másoló illesztette később a műbe.⁴⁵ A kronológia felbontása valóban gyanus, de a későbbiekben láthatjuk, hogy kisebb pontatlanságok másutt is előfordulnak. Másrészt gyanus az a filológiai értelmezés is, hogy egy mű következetlenségét a másoló számlájára írjuk, aki ugyancsak láthatta, hogy a 160. caput 1348-ban játszódik. A legenda stílusa sem üt el a mű egészétől, tendenciájától, ritmizálásától. Lehetséges, hogy a nápolyi hadjárat vállalkozóinak nagyságát, fényét akarja egy szépen kidolgozott, legendás párhuzammal emelni a szerző.

A két nápolyi hadjárat után szó kerül még a két litván hadjáratról, Lajos medvevadászataról és Laczkfy Pál svábföldi győzelméről. Még ha tudomásul vesszük, hogy a névtelen szerző ránk maradt műve töredék, akkor sem beszélhetünk tudatos és koncepciózus szerkesztésről. Igazi írói egyéniséget tükröz azonban a *részletek megszerkesztése*, s egymáshoz való viszonya. Tudatosan készíti elő a következő fejezeteket, ért a feszültség és a hatás felkeltéséhez.

A mű az András herceget elsírató fejezettel kezdődik, hatásosan állítja szembe Johanna gonoszságát és András jóságát. A legendákból jól ismert fogással kelt hangulatot András mellett: halálát csodák követik. Ártatlanságának talán legszebb bizonyítéka az idegen város, Nápoly őszinte gyászja. Lajos nápolyi hadjáratát az író részletesen okolja meg és készíti elő: az egész világ nemesei imádkoztak a bosszúért, egész Itália, kivált Apulia és Provence fő- és köznemessége, a városok, a köznép „assumptiosius invitabant, indesinenter ac iugiter com-

⁴¹ DOMANOVSKY: i. m. III. 411—437.

⁴² Vö. PÓR ANTAL: Nagy Lajos. MTÉ, 89. Bp., 1892. és DOMANOVSKY i. m. 414.

⁴³ Hist. Hung. Fontes Domestici ed. M. Florianus. Pécs, 1884. Scriptorum, 3. p. 155.

⁴⁴ c. 157. (p. 146.), c. 163. (p. 153.)

⁴⁵ BÓTA i. m. 332—3.

movebant” Lajost, hogy foglalja el a szicíliai királyságot, mely jog szerint őt illeti. *Önszántukból, hűségéből tették ezt*, s mert nem tetszett nekik az asszonyi uralom. Ezek után Lajos nem betolakodóként megy az olasz földre, hanem „divinitus”. A kényes ügyben eleve elhárul minden ellenvetés, mert Lajos „in execucione sui propositi non usus levitate, sed magna morum honestate modestia et tutele moderamine quod faciendum decreverat inchoavit” (c. 157.). — A következő fejezetben a seregek részleteként vonulnak fel. Mintha egy tökéletesen megokolt, a bonyodalmat is magába foglaló *expozíció* után *seregszemle* következne. A 164. c., utolsó mondata pedig a Johannékkal való összecsapást készíti elő:

Diffusa ergo fama strenuitatis Stephani filij Laczk, et aliorum hungarorum, ubique cecidit timor eorum super habitantes Apuliam, et usque ad Lodovicum et Johannem sceletratisimos hec magnalia pervenerunt.

A 165. caputban nem az Ascoli mellett lezajlott csatát részletezi, mint az István vajdának szóló donatio, hanem a későbbi, Nápoly és Aversa közötti ütközetet, hiszen ez jelentette Laczkfy hadjáratának és dicsőségének csúcspontját. Az egész második hadjárat eleven diadalok sorozata, a tetőpontot Aversa ostroma jelenti, úgyszintén a legnehezebb feladat, melyet csak kerülő úton lehetett teljesíteni. Ide iktatja Lajos sebesülését — az előző, canosai sebesülésről nem is beszél. Nem tudna róla az egyébként jól értesült szerző? Inkább művészileg nem tartja lényegesnek. Kárát is vallaná a drámai sűrítés, ha a király szenvedésének hatásosságát elaprózná.

A műben mindenütt megfigyelhető az anekdotikus előadásmód, a hajlam az *epizódok* kikerekítésére. Eleven képek sorozata: pl. a királyon végrehajtott „operáció”, Laczkfy András helytartóul hagyása, a ferencesekkel gyűnyölődő Jaksó jelenete, a medvevadászlat, a csata a svábokkal stb. A 2. litván hadjáratban sok kalandos motívumot találunk, majd-hogynem *svésés viszontagságokat*, s emögött a fentiekből is sejthető *népi epikus modor* érződik. Hozzájárul ehhez, hogy a *csatajeleneteket* sem száraz adatszerűség jellemzi (pl. Lajos beszéde a zárai védők előtt). Színes és nem sablonos, amit Ricardo és a többi város elfoglalásáról mond (c. 166.). Jellemző továbbá az *egyéni fegyvertények* kiemelése (pl. Barletta, a háromszáz zsoldos összeesküvése, a beneventói vállalkozás, Besenyő János vitézsége). Egyéniségeket, egyes hősokeket emel ki a 2. litván hadjáratban is; a Belz várátért vívott csata közelharcában elénk állítja egy-egy vonással Perényi Miklóst, László herceget, Bebek Istvánt.⁴⁶ A szereplők gyakran szólalnak meg. A szerző igyekszik minden főszereplőnek alapjellemtörvényszerűségeit megragadni és ebből a jellemvonásból kibontani egyéniségét. Például András herceg halálakor nem a megtorlást részletezi, mint Küküllei, kevesebb adatot is mond itt, mert András jellemét akarja ábrázolni. Jó lélektani megfigyelőkészségre vall, hogy András alapvonásait (ártatlanság, hiszékenység, bizalom) logikusan összefüggőnek látja:

c. 154. Quia quamvis suspicio mortis sibi per uxorem suam fiende eius auribus per plurimos instillaverit, tamen hoc ipse, suam innocenciam considerans et uxoris impregnacionem, credere non poterat... (p. 144.)

Egyénivé válik Lajos is, mihelyt szenved a realista hűségű operációs jelenetben. Mással sem megközelíthetetlen uralkodó: körültekintően törődik híveivel és Magyarországgal, országos kimenetelű intézkedésekben megfontolt, de magát nem kíméli, bátor hős. Egyszóval majdnem a népmesei jó király, a lovagkori király-eszmények (ahogyan ezeket *atulról* látják) megtestesítője.⁴⁷ Jaksó is, a kiélezetten egyéni jelenetben a középkori önkényúr realista típusa, a Laczkfyak pedig a lovag ideálképét jelentik.

A műben egyébként nem mindig Lajos áll a középpontban, hanem a *népszerű vezérek*. Ismeretes, hogy a Laczkfyak mennyire előtérbe kerülnek, elsősorban István, akinek a vitézségéről Apuliában is közmondás terjed el (értesít szerzőnk). Laczkfy nemcsak vitéz, hanem okos tanácsadó is (ő javasolja, hogy a király ne kössön békét a velenceiekkel, foglalja el Apuliát, ne menjen Salernóba), ő van mellette legnagyobb bajában, azaz szerepe szerint ő a *hű és hősies barát*, akit a *lovagi epikus termékekből* ismerhetünk.

A mű irodalmi forrásvidékének tárgyalása elszakíthatatlan attól a problémától, hogy *ki volt a mű szerzője*.

Hogy magyar és minorita, abban az egész szakirodalom megegyezik. Számunkra is bizonyítja ezt hazaszeretete, a ferences rend iránt elért különleges érdeklődése Ricardo ostromában, a Jaksó-jelenetben, a király végrendelezésében.

⁴⁶ „Nam idem Stephanus in tantum stetit sub vexillo, et pugnancium ictus sustinendo, quod tria vexilla regia in eius manibus fuerint contrafracta successive. Et cum quartum penitus fuisset conquassatum, et omnes aly de parte regis de sub castro recessissent, ipse tandem neque habens vexillum quintum, nec aliquem sibi adstantem ad suum descensum declinavit non timore inimicorum neque mortis formidine, sed carentia sibi assistentium sociorum”. c. 170.

⁴⁷ Arany János Lajos-szemlélete a Toldi estéjében talán innen ered, s így nemcsak a László-legenda adaptálását köszönhetjük a névtelen szerzőnek.

Az is bizonyos, hogy a szerző a király belső bizalmasa lehetett. Ahogy a zárai hadjárat kudarcában visszavonulását értékeli, szinte belehelyezkedik a király gondolkodásmódjába: „Lajos király úr felette bölcsen viselkedett megaláztatásában, mert bár főemberei és bárói miatt akkor dicsőséget nem szerzett, mégis minden cselekedetüket bölcsen elpalástolta, hogy lelküket még nagyobb gonoszságra ne ingerelje”. (c. 156. Geréb László ford.) Csak benső bizalmas ismerhette ennyire Lajosnak a kis Martel Károllyal kapcsolatos szándékait (Rex autem Lodovicus de morte eius fuit valde contristatus, quia proponebat preficere in regem Apulie, pro rege Andrea patre suo, si vixisset... c. 161.), nem is beszélve az aversei sebésülésről.

Az eddigi kutatások szerint mint szerző számba jöhet: Kétyi János egri lector, ill. egy hozzá közelálló ferences, Laczkfy Dénes. Az is lehet — gondolja Kardos Tibor —, hogy ugyanaz a szerző (Laczkfy) írta a XIV. századi krónikaszerkesztményt, mint a Lajosról szóló töredéket.⁴⁸

Lehet-e a szerző Laczkfy Dénes?

Kardos Tibor egyik fő érve erre az, hogy a Laczkfyak igen sűrűn szerepelnek. Viszont a szerző nem ritkán téved a Laczkfyakra vonatkozó adatokban, vagy lényeges dolgokat elhallgat. A német zsoldosok összeesküvésének leverője nem András, hanem Miklós.⁴⁹ Elképzelhető, hogy Laczkfy Dénes nem említette volna meg, hogy a székelyföldi hadjárat vezére Laczkfy András volt? Azt még lehetne elfogultsággal magyarázni, hogy a Wolfhard által bevett Foggiát Laczkfyval foglaltatja el, de ugyanúgy lehet pontatlan értesülés is ennek a forrásra. Küküllői hagyományozza egyedül, hogy a király a 2. nápolyi hadjáratban Laczkfyt leteszi a fővezérségről, és Kontot nevezi ki helyébe. A minorita ezt nem említi. Ha Dénes ez a minorita, jó oka volna a családot ért sérelem elhallgatására. Csakhogy a vezérváltozást az olasz kútfők sem említik. Karácsonyi és Domanovszky⁵⁰ ezért kétségbe vonják Küküllői tudósítását. Domanovszky szerint legfeljebb seregfelosztás történt, Kont vitte el a sereg egyik részét, Laczkfy a királlyal maradt. Pór a tudósítást mégis hitelesnek tartja, mert „nagy intrikus volt Kont” és Laczkfy is ekkor szűnik meg erdélyi vajda lenni.⁵¹ De ha Laczkfy és Kont Miklós ilyen személyi ellentétbe kerülnek, miért emelné ki Dénes mindjárt a Laczkfyak után a legjobban Kontot? Érdekében állna a kalocsai érseknek, hogy Kontnak hízelegjen.⁵²

Kardos másik érve, hogy a szerző jól ismeri Laczkfy Istvánnak a királyhoz küldött missiliseit, hivatkozik is rájuk. Dehát a király környezetében élő bizalmas nem szerzett volna másként tudomást a nagyjelentőségű hadszíntérről érkező híradásokról, csak ha őccse volt a levélírónak? Ezekről a levelekről akkor minden udvari ember tudhatott. Hiszen (szokatlanul) még a Kont-testvéreknek szóló oklevél is hivatkozik rájuk:

qui eciam, ut ex continuis eius domini Stephani voyvode fidelis literatoria rescripcione percepimus... (1349. nov. 26. — AO. V. 339. kk.)

Laczkfy Dénesről nem sokat tudunk. Ferencrendi lectorból lett a király nevelője, majd diplomatája 1344-ben: a pápai udvarhoz küldik követségbe. Nemsokára tinnini, 1349-ben zágrábi püspökké lett, majd egy hónap múlva kalocsai érsek 1355-ben bekövetkezett haláláig.⁵³ Amikor Dénes magasabb méltóságokra emelkedett, János fráter lett a király gyónatója. Vagyis kb. attól az időtől nem érintkezett már olyan szorosan Dénes a királlyal, amelytől elkezdődik a töredék. „Magasabb” körökhöz tartozott ő, mint a népi érdeklődésű, a szegényebb lengyel nemesekkel bizalmasabban társalgó⁵⁴ szerző. Abban, hogy a ferences barát a Laczkfyakat, ill. Kontot úgy kiemeli, *rendi érdek* is szerepet játszhatott: az öreg Laczk, Ujhelyi, Gilétfy, Kont, Lendvay Miklós a szerzet jötevői, az ötvenes években ők fedezik a költségeket az évi közgyűlésre.⁵⁵

⁴⁸ ENDLICHER: Wiener Jahrb. d. Litt. 1826. Anzeige Blatt XXXIII. 4. — Huber i. m. 10. — MÁTYÁS FLÓRIÁN: Fontes III. 11. és 143. — PÓR: Nagy Lajos. Bp., 1892. MTÉ, jzet a 9. lapon. — DOMANOVSKY: i. m. 433–436. — KARDOS TIBOR: Előszó... 11–12. — TRENCSENYI-WALDAPFEL: Előszó... 30.

⁴⁹ L. a krónika 1960-as kiadásának jegyzeteit, 118. l.

⁵⁰ DOMANOVSKY i. m. 425.

⁵¹ PÓR: Nagy Lajos... 236. lapon levő jzet.

⁵² c. 169. Nicolaus Konth tantam habebat industriam et sapienciam sibi divinitus inspiratum, quod ubicunque veniebat rex Hungarie, qui ipsium super omnes Hungaros extulerat, semper pacem ordinabat, sicut patet sub Aversa civitate... (p. 161–2.) — c. 170. sibi fuit consultum per dominum Nicolaum Konth semper pacis amatorem et treugarum dispositorem virum magni consily, pre cunctis regi fidelioem, ut cum Drozge predicti castris castellano componeret. (p. 164.)

⁵³ KARÁCSONYI JÁNOS: Magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig. 2. 170–181. — Uő: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp., 1923. I. 39.

⁵⁴ PÓR: Nagy Lajos... 266–267.

⁵⁵ KARÁCSONYI: Szent Ferenc rendjének... I. 43.

Kardos Tibor szerint Laczkfy Dénes egy időben a budai Szt. János kolostorban lakott, s itt írhatta Lajos történetét is, melyet Domanovszky és Dékányi után azonosít a Waddingus említette, a budai Szt. János kolostorban őrzött és később elpusztult művel.⁵⁶ Legújabbban Karsai Géza bizonyítja be, hogy ez a feltevés Waddingus félreolvasásán alapult és öröklődött: a szövegben nincs szó semmiféle Lajos-életrajzról, és semmiféle budai, vagy akár magyar kolostorról.⁵⁷ Ez a tény nemcsak Laczkfy szerzőségét gyengíti ismét, hanem azt a véleményt is, amely szerint a XIV. századi krónikaszerkesztménynek, a Budai Krónika összvevényének írója azonos lenne Lajos minoritájával. Igaz, hogy mindkét műben eleven, költői az előadásmód, tarkítva felkiáltásokkal, szubjektív kitörésekkel, moralizálással. Igaza van Kardosnak, amikor a minorita hagyománnyal (Fra Salimbenével) hozza ezt a stílust kapcsolatba, és Trencsényi-Waldapfel Imre is sok hasonlóságot talál a névtelen és Fra Salimbene eleven, anekdotikus, népies, népnyelvi szavakat is beleillesztő krónikája között.⁵⁸ De a párizsi ferences krónikájának laza szerkesztése, idézet-halmozása, a túlzottan személyes, naivan dicsekvő hang idegen a mi szerzőnkétől. Salimbene mintaszerű ritmikus prózáját sem követi, amelyet pedig a budai ferences szem előtt tarthatott. S éppen a ritmikus próza tekintetében találunk olyan eltérést a két magyar szerző műve között, hogy nem azonosíthatjuk őket. A Lajos-kori töredék ritmikus prózája sokkal gondatlanabb nemcsak a választékos, zsongó prózában író budai krónikásénál, hanem az átlagos színvonalnál is. Nem ritkán az abszolút mondatvég sem zárul a cursus szabályai szerint, pedig ez elemi követelmény.⁵⁹ Horváth János a budai ferences szövegét alapos vizsgálat alá vetette s megállapította, hogy az abszolút mondatvégeken túlnyomó többségben velox az uralkodó formáció; a trispondaicust kerüli a szerző, legfeljebb a mondat belsejében alkalmazza.⁶⁰ A Lajos-kori minorita művében a *velox után éppen a trispondaicus* formáció tűnik fel a leggyakrabban az abszolút mondatvégeken.⁶¹ Ezzel szemben él egy másik stílusdíszítő sajátossággal. A Budai krónikában Horváth négy rimes helyet talált, de ezekből jóformán csak az utolsó mutat művészi csiszoltságot. A Lajos-kori minorita szövege azonban valóságos *gyűjtőhelye a rimes prózának*.

Az első fejezet (c. 154.) rimes prózája tökéletesen megfelel a tartalomnak. A himnusz-költészet hangján átkozza Johannát és siratja el Andrást. A rimes kólonok nem mindig ritmizálhatók.

O feminarum iniquissima,
de beneficys dei ingrattissima,
persecutri innocentis nequissima, (e)
contra deum cervicosa, (tr)
contra proximum maliciosa,
contra suam animam criminosa, (v)
contra communem morem odiosa, (tr)
contra militatem faustuosa. (tr)
O vas iniquitatis et malicie,
o fax et ignis iracundie,
o pondus magne contumelie,
quantum malum suscitasti, (tr)
quantum crimen commisisti. (tr)
Totam ecclesiam dei tuo scandalo demigrasti. (v)
Vide considera et pondera quid fecisti, (v)
quantum scelus commisisti. (tr) stb. (p. 43–144, kk.)

De rimelést figyelhetünk meg szinte valamennyi caputban, legalább 3–4 kólonon át. A hasonló esetvegyedéseken kívül ilyen rimeket is találunk:

⁵⁶ DOMANOVSKY: i. m. 433–436.—DÉKÁNYI KÁLMÁN: Bevezetés a Középkori Krónikások XI. kötetéhez. Bp., 1910. — WADDINGUS: Ann. minorum VIII. 20. — KARDOS T.: Előszó... 12.

⁵⁷ KARSAI GÉZA: Névtelenség, névrefítés, szerzői név. Száz., 1963. 3. 676–7.

⁵⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL: Előszó... 30–31.

⁵⁹ Pl. a 154. c.-ből: „Quia quamvis suspicio mortis sibi per uxorem suam fiende eius auribus per plurimos instillaverit, (?) tamen hoc ipse, suam innocentiam considerans et uxoris impregnacionem, credere non poterat; (?) et sicut agnus innocens iugulatus est. (?)

⁶⁰ HORVÁTH J.: i. m. 263.

⁶¹ Pl. a 156. c.-ban 12 abszolút mondatvég közül 8 trispondaicus, 2 velox, 2 planus, de rengeteg a mondatbelseji trispondaicus is. A 157. c.-ban 9 abszolút mondatvég közül 3 végződik trispondaicusszal, 3 veloxszal, a 158. c. első felében tizből 5 velox, 3 trispondaicus, a 154. c.-ban 19 abszolút mondatvégből 4 szabálytalan, 4 trispondaicus, 2 ecclesiasticus, 2 planus, 2 velox. A László-legendát a 161. és a 162. c. tartalmazza. Az első (rövid) caput valóban igazolhatná Bóta feltevését, hogy ezt a legendát később illesztették a szövegbe, mert az 5 abszolút mondatvég közül 3 velox, 2 planus és a szövegbelseji kólonvégek zöme is planus, bár trispondaicus is előfordul. De a 161. c.-hoz szorosan hozzátartozó 162-ben tizből ismét a többség, 5 trispondaicus, 1 planus, 1 velox, 2 ecclesiasticus (a szövegbelseji kólonok között uralkodik a trispondaicus), 1 szabálytalan. — Noha a cursushasználat elég következtelen, a trispondaicus előretörése vitán felül.

c. 170. insignia lithwanorum de cacumine turrium, scilicet capite humano cum nigris pilys deposuit,

vexillum regis Hungarie loco eorum cunctis videntibus apposuit.

et ad unam curiam Dobravichwzca vocatam ampne circumdatam devenit, (p. 164.) ubi penitus de alimentis nichil invenit. (p. 165.)

Vagy a 172. caputban: *gloriose — graciose.*

Ezt a feltűnő rimelési hajlandóságot nem Fra Salimbenétől tanulta a minorita, ott csak elvéve akad egy-egy rimes részlet. De meggondolkoztató, hogy mindkét ferences barát, és a pármái ferences is ismeri — ha eltérő módon alkalmazza is — a rimes prózát. Nem egymást utánozzák, talán inkább rendi hagyományt követnek. A XIII—XIV. századi oklevélarengák közt a legszebb rimes arengák „prédikációs-arengák”.⁶² A ferences rend prédikáló rend volt, a prédikáció műfajilag nem mellőzhette a hallgatóságot lekötő rimes prózát, a himnikus, de egyben a népi költészethez is közelebb álló stílust. — A budai krónikaszerkesztmény írója nem lehet azonos a legalább 23 évvel később íródott Lajos-kori töredék szerzőjével. Az első inkább a hazai kancelláriai gyakorlattal, a második a népi, ill. lovagi epikus költéssel áll szorosabb kapcsolatban a ferences hagyományok őrzése mellett. Ebből magyarázható a nápolyi hadjáratok csírájában epikus felépítése (expozíció, seregszemle, hatásos előkészítés, tetőpont), a párharok, egyéni fegyvertények, a hősök kiemelése, a kalandosság és a mesés elrajzoltág.

János barát volt a szerző?

Domanovszky szerint nem. Tagadja, hogy a mű szerzője tartotta a sebesült Lajos fejét,⁶³ mert „aligha hallgatta volna el, ha őneki mondja a király utolsó kívánságát”.

A középkori szerzetesírókra általában nem jellemző, hogy saját személyüket tolják előtérbe.⁶⁴ Éppen az lehet a feltűnő, hogy a fenti jelenetben nem említi meg, kihez szólt a király, pedig lényegtelenebb szereplőket mindenhol megemlít. A végrendelet elvégre a jelenlevő Laczkfy Istvánnak is elmondhatta volna, nem pedig — mint a jelenetből következtethetjük — belső emberének, valószínűleg gyóntatójának. Itt az a hatásos, hogy nem nevezi meg önmagát a szerző, bensőséges viszonyukat, gyöngéd szeretetét ez a művészi szemérem teszi lélektanilag hihetővé. Ha a király szájából hallotta volna a végrendeletkezést — mondja Domanovszky —, nem kívánná valószínűségét a következő passzusokban bizonyítani. De hiszen nem naplót ír, hanem olvasókra számít. Ezek előtt már csak rendi érdekből is be kellett bizonyítani olyasmit, amit csak hárman hallottak.

A legfőbb érv János ellen a 2. litván hadjárat visszavonulásában található sok földrajzi és időrendi pontatlanság. Pedig itt kétszer is néven nevezve szerepel János barát:

fratri Johanni unum equum, quam habuit meliorem (Lodovicus) concessit et ipsum natare secum coegit. (c. 170.)

Frater Johannes autem Lector, cum socio suo ad tantam devenerant famis inedia, quod per se ipsum neque equos suos ascendere poterant, nec de eisdem descendere motu proprio. (c. 170.)

Ez a két megfigyelés annyira személyes jellegű, hogy érthető, miért gondoltak egyértelműen János barát szerzőségére. De mivel magyarázható, hogy állítólagos jelenlétekor hetvennégyezer ússzak át a Szeret folyót, az Olt folyó Lodomériába kerül, s hat nap telik el Nagycsütörtök és Nagypéntek között?

Azt tartják, hogy szerzőnk nem volt jelen a visszavonuláskor, vagy legalábbis nem mindig ment együtt a fősereggel. Vagy talán a sebesülési jelenetből megismert szerénységnek megfelelően János rendtársa a szerző? Hajlunk erre a véleményre, de nem tartjuk olyan lényegesnek, ill. megmagyarázhatatlannak az e fejezetben található pontatlanságnak. Hiszen a pontos adatokra törekvő szerző a nápolyi hadjárat során is sokszor bakot lő,⁶⁵ „kihagy”,

⁶² Prédikációs-arengák különleges tartalmú oklevél-arengák. L. HEINRICH FICHTENAU: Arenga. Spätantike u. Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. MIOG. Erg. Bd. 18. 1957. Graz—Köln. 19. 111, 128, 143 k., 151, 153, 172, 205. A legszebb magyar példák: Győri káptalan 1250. AUO, II. 219. István nádor 1304. AO. I. 51—52. IV. Béla 1261. (V. István átírásában.) Sztpétery Reg. 2123.

⁶³ DOMANOVSKY I. m. 433—434.

⁶⁴ Fra Salimbene nagyon is kivétel! — L. még: KARSAI I. m. 666. kk.

⁶⁵ Domanovszky mutatta ki, hogy a minorita felcserélte a veszprémi püspököt a pécsivel, hogy állításával éleltében Andrást nem a magyarok, hanem Durazzói Károly temettette el, hogy Velence nem gördített akadályt az átkelés elé, hogy Lajos nem vett részt a capuai ütközetben, hogy az olaszok Becsei Imre fia Vesszős helyett messer Filippo Ungarot említik Durazzói Károly kivégzőjéül, hogy Wolfhardot tévesen nevezi meg, s a nápolyi hadjáratban játszott szerepét sem ismerteti, hogy a zsoldosok lázadására Gravina más okot hoz fel (I. m. 416, 414, 418, 419, 420, 430). Tarantói Lajos párbajkirovását említi, magára a levélre is hivatkozik, de úgy látszik, nem emlékezik pontosan a király válaszára. Vö. c. 166. (p. 156—7.) és CD IX/1. 775—6. Nr. 407. — Időrendi pontatlanság: elfelejti, hogy Johannát a 158. c.-ban már Tarantói Lajos feleségként említette, és a 163. c.-ban ismét hozzáadja.

nem tud mindent pontosan, vagy inkább feledékeny. Talán csak ezért botlik a mű végén is, ill. az amúgy is népi-epikus mintára emlékeztető kalandozásban kissé szabadjára ereszti mesélő kedvét. A folyón „hetvennégyezer” átúszni lehet ironikus vagy mesés túlzás is, a hat nap csütörtök és péntek között lehet elnézés is. Ha mi felfedezzük az ellentmondást, a hitelességre törekvő író nem vette volna észre a mások elbeszélésében, mielőtt, vagy miközben leírja?

Mindez nem megdönthetetlen érv János szerzősége mellett, de az ötletet még egy meggondolás támogathatja. Már Domanovszky is észrevette, hogy a műben kétszer is szerepel egy ismeretlen hős katoná, Johannes vero dictus Bessenew viceagazo, olyan beállításban, hogy érezzük: ez az ember a szerzőnek „szívügye”. A Benevento melletti útközetben két zsoldost vág le nagy vitézül, s mikor a harmadik megölte alatta a lovát, hirtelen leugrott róla és meztelen karddal szúrta le a németet, miközben ő is megsebesült. A 171. caputot pedig mintha egyenesen az ő kedvéért írta volna meg a szerző, aki a királyt leterítő s már-már megölő medvét pusztítja el:

Sed dictus Johannes Bessenew plus regem diligens quam se ipsum, periculo mortis se interponendo ursum regem invadentem aggreiens cum suo gladio interemit, et regem a mortis faucibus liberavit. Tandem idem Johannes pro illo facto, propter incusancium rabieta-tem, et specialiter Novak de Croacia, nullam recepit remuneracionem. Ipse enim tunc venerat, quando iam Johannes dictum regem liberando ursum interemerat prenatum.

Kétyi János, a jómódú abaúji családból származó ferences barát, egri lector, aki a király gyóntatója, 1358-ban az öreg királyné káplánja, sőt avignoni követe is lesz, a pápától a maga és rokonai számára is szerzett kegyeket. Társa a követségben — akit ő választhatott, ti. egyedül nem volt szabad mennie — az *ugyancsak Abaúj megyei Monaji Lőrinc ferences barát*. A pápa meg is dicsérte őket, és 1361-ben Kétyit a ferences rend provinciálisává választották, de két év múlva megfosztották hivatalától, mert a *rokonai szeretet* megengedhetetlen ügyletekre vitte: 34 arany forintot adott unokaöccseinek egyik rokonuk birtokainak visszavásárlására. Ennyi pénze a szegénységi fogadalmat tett ferences barátak hivatalosan nem lehetett.⁶⁶ János tehát nem volt elfogulatlan ember, *barátaiért, rokonaiért tekintélyét kockáztatva is kiállt*.

Reneteg Besseneyó nevű községről van tudomásunk a XIV—XV. században és sok ilyen nevű földesúrról. De *Abaúj megyében a Besenyő családnak a birtokai a Kétyi, Monaji és Horváth család birtokaihoz esnek közel*.⁶⁷ Így a baráti, rokonai vagy pörösködési viszony köztük feltehető. A szerző talán éppen ezekkel a Horváthokkal szemben fogja Besseneyó János pártját.

Mindezek után talán mégsem egészen elvetendő János barát szerzősége. De Lajos király töredékes életrajza a kérdés eldöntésétől függetlenül latin nyelvű irodalmunk egyik legszebb darabjának bizonyul.

Czigány Lóránt

(London)

KÖLCSEY MÁSODIK FELIRATA AZ IFJAK ÜGYÉBEN

Az országgyűlési ifjak, Lovassy László és társainak letartóztatásával és meghurcoltatásával a történeti irodalom részletesen foglalkozott.¹ Ügyüket a korabeli Magyarország részvétellel és felháborodással tekintette. Védelmükre megmozdultak a megyék, s egymás után készítették a feliratokat; nem kegyelmet, igazságot kértek. Kölcsey mint Szatmár megye főjegyzője három feliratot készített. A felségsértés miatt lefogott ifjak ügyében cselekedni nagyon fontosnak tartotta, s mivel az Akadémia közgyűlése egybeesett a megyegyűléssel, az akadémiai gyűlésen való részvételét lemondta, hogy az első felirat elfogadásánál, mely a megye 1836. szeptember 5-i közgyűlésén történt meg, jelen lehessen.² Az első felirat, mint Kölcsey maga írta, „a bihari, békési és pesti feliratok visszhangja” volt csu-

⁶⁶ KARÁCSONYI: Szent Ferenc rendjének... I. 43—44., 159.

⁶⁷ CSÁNKI: Magyarország történeti földrajza... I. 214—226. lapokon. Besseneyók birtokai: Deveser (Forrótól É-ra), Felső-Ináncs (Hernád m.) Kétyiek: Kéry (Forrótól ÉNY), Miglész (Hernád m.), Horváthok: Németi (Hernád m. Miglész mellett).

¹ Vö. pl. HORVÁTH MIHÁLY: Huszonöt év Magyarország történelméből. 2. kiadás. Pest. 1868. 2. köt. 37—48. Újabbban: WERTHEIMER EDE: A jurátusok felségsértési pöre. BpSz, 1908. 133. köt. 18—58, és 225—262.

² Kölcsey Ferenc összes művei, szerkesztette SZAUDER JÓZSEF, Bp., 1960. 3. köt. 753. (A továbbiakban: K. F. Ö. M.)

pán.³ Kőlcsey mélyégesen fájlalta, hogy az ifjak helyzetén segíteni nem tudott, s még egy alaposabb feliratot sem készíthetett, mivel Kossuth és Wesselényi második felirata, mely a letartóztatás módját és a jurátusok börtönbeli körülményeit új megvilágításba helyezte, megkésve csak a megyegyűlés után érkezett meg.⁴ Az új körülmények ismeretében Kőlcsey új feliratot szerkesztett, hogy „az elfogatás, letartóztatás és pör folyamat módja által okozott sérelmek teljes világításban tüntessenek ki, s egyszersmind a municipális rendszer ez oldalról bőven kifejtessék. Mert municipális alkotmányunk az, mi itten sértve van, s mit minden sérelemtől oltalmazni szent kötelesség.”⁵ A második felirat kidolgozása valóban megvalósította ezt a célkitűzést; az egész felirat hangja, s kérlelhetetlen logikája csak a törvényesség tiszteletben tartását követeli, nem pedig érzelmi ráhatással akar kegyelmet kérni a jurátusok számára. Kőlcseyt a kortársak gyakran érzelmi politikusnak tekintették; a tollat valóban az érzelem adta kezébe, hiszen az ifjakat mindenkifőlött szerette, s tőlük várta a nemzet sorsának jobbúlását növekvő pesszimizmusa ellenére is, azonban cselekedeteit az ésszerűség vezérelte. A felirat Kossuthnak is éppen ezért tetszett. Így írt róla naplójában: „Kőlcsey hideg okoknál akart maradni, mert az igazságot itt annyira érezte, miszerint vágyott kikerülni azon ellenet, hogy az észet s értelmet a szívnek felerelert hevével megvesztegeti. A munka remek; nem volt felírás, mely a dolgot ennyire tisztába tette volna.”⁶ Nem a felirat okfejtésén múlott, hogy eredménytelen maradt; a bécsi kormány az erős kéz politikájával akarta az ellenzékét megfélemlíteni. Kőlcseyék december 12-i feliratára hamarosan megérkezett a kancelláriai leirat, mely a felirat megfogalmazóit nevezi a törvényesség megsértőinek. Szatmár megye még egy utolsó kísérletet tesz: március 6-i közgyűlésükből felterjesztik Kőlcsey harmadik feliratát, mely nyomtatékosan kéri a „december 12-iki felterjesztésükben felpanaszolt sérelmeinket eloszlatni”. Az ifjakat azonban elítélték, hiszen az alkotmányos jogok lábál tiprása az osztrák gyarmatosító politika számára nem jelentett nagy esetet. „Az ifjak ügyében hozott ítélet mindent meghalad, mit csak álmodhánk is”⁷ — írta Kőlcsey Kossuthnak, mikor a hír Csekére is megérkezett. Wesselényihez írott levelében fájdalmas elkeseredéssel kiált fel: „Mit tegyünk? — Mit lehetséges tennünk, hogy ez iszonyatos helyzetből kikeveredhessünk?”⁸

*

Kőlcsey harmadik feliratát Vértessy Jenő adta ki, ő csak ezt tartotta ismeretlennek.⁹ Kőlcsey összes műveinek kiadásai azonban nem tartalmazzák az első két feliratot. Az első felirat kézírata még mindig lappang, a második feliratnak egy nyomtatott példánya most került elő a British Museumban. A nyomtatvány Waltherr László hagyatékával került külföldre 1865 után. Waltherr könyvtárát a lipcei *List und Francke* antikvárius cég vásárolta meg, s a könyvek nagy része onnan a British Museumba került 1873-ban. A cég egy tételként adott el a British Museumnak egy kb. 4000 darabból álló magyar, német és latin nyelvű aprónyomtatvány és kéziratgyűjteményt,¹⁰ mely 1962-ig többé-kevésbé érintetlenül állt a British Museumban, ahol egy tételként volt katalogizálva Cup. 1248. d. 1. jelzet alatt. Az értékes gyűjtemény törzsanaga 1780—1850 közötti időszakból származik. A részletes feldolgozás folyamatban van, s a feltárt anyagnak mintegy negyede nincs leírva sem Petrik, sem Szinnyei, illetve Gulyás bibliográfiáiban. A gyűjteményből eddig egy Csokonai-levél került kiadásra.¹¹ Kőlcsey felirata *Szatmár, County of* címszó alá került a British Museum katalógusába Hung. 1. h. 13 (19) jelzet alatt. A nyomtatvány négy oldal terjedelmű, 36×24 cm nagyságú. A szöveg három és fél oldalt foglal el, s valószínűleg Nagykarolyban nyomtaták 1836 december közepén.¹² A szövegközlés betűhű, csupán a hiányjeleket hagytuk el, valamint az ő és ű két pontja közötti vonással jelölt hosszú ő-t és ű-t a ma szokásos ékezzettel láttuk el. Ezenkívül két sajtóhibát kijavítottunk (nemzetünk — nemzetünk, országunkban — országunkban).

Felsőleges s a t.

Midőn folyó évi September hónapban tartott közgyűlésünkben, az ország különböző részeiben katonaság által elfogatott ifjak ügye miatt, Cs. Kir. Főlségedhez alázatos előterjesztésünket felnyújtottuk, melyek voltak bizodalommal, hogy igazságos kérelmünk kegyelmesen megfog halgattatni. Annyival inkább,

³ Uo. 746.

⁴ Uo. 746—747. és 752—753.

⁵ Uo.

⁶ Idézi SZAUDER JÓZSEF: Kőlcsey Ferenc, Bp., 1955. 255.

⁷ K. F. Ö. M. 3. köt. 779.

⁸ Uo. 784.

⁹ „Első két felirata ismeretesebb és szebb” — írja Vértessy. MKSz. 1906. 14. köt. 242. Ugyanott beszámol arról is, hogy Szatmár megye levéltárában egész sor Kőlcsey-feliratot őriznek.

¹⁰ Vö. List und Francke: *Katalog Nr. 74*. Leipzig, 1871. 130. tétel.

¹¹ CZIGÁNY LÓRÁNT: Egy kiadatlan Csokonai-levél. Magyar Műhely (Párizs), 1962. 1. évf. 3. sz., 50—53. (hasonmással). Itthon ismertette: JUHÁSZ GÉZA: Csokonai a kicsapatás után. Alföld, 1963. 14. évf., 78—82.

¹² K. F. Ö. M. 3. köt. 761.

mert az polgári alkotványunk természetéből merítettett, s egyébiránt is a Haza számos Megyéinek hasonló értelmű felterjesztéseikhez lévén kapcsolva, nem egyes törvényhatóság, hanem a nemzeti többség kérelmének méltán tekintetehett.

Mély fájdalommal tapasztaljuk, hogy kérelmünk igazságos voltán alapított reményünk, mind ez ideig telyesedést nem nyert. Mert nem csak Cs. K. Főlséged által kegyelmes válasszal megem vigasztaltánk, hanem Pest, Pilis és Solt t. e. megyei rokonink hivatalos leveléből, valamint szomszéd Bihar Vármegyének hozánk intézett atyafiúi tudósításából, szomorúan értettük meg: miképpen a katonai erővel elfogott ifjak folyvást katonafőzret alatt szigorúan tartatnak, szabad levegőszívástól s barátaik vizsgálató látogatásától megfosztatnak; szóval már most, mielőtt bírói ítélet által bűnösöknek nyilváníttatnának, oly bánásmóddal illetetnek, milyen alá törvényeink a bírósan megítélt gonosztevőt sem engedik vettetni. Nem csak, hanem az ellenök megis indított pör homályba lepleztetik; a fennálló törvények és törvényes szokások elmellőztetnek; a keresetlelvében a Feladó neve ki-nem tettetett; a pör felvétele és kiküldatása bezárt ajtóik mellett történt meg; a védelmező Ügyészek hittelételre sürgettettek, hogy a velek közlendő írómányok foglalatjáról senkivel közölni nem fognak, s mivel ezt a vádlottak által választott Ügyvédek, mint törvény elleni kívánatot, teljesíteni nem akarták, védettelhez, az egész mívelt világban ismeretlen mód szerént nem eresztetnek; sőt helyettök más, a vádlottak által nem választott Ügyvédek kerestettek, s így a szerencsétlenek védőlők szabad választásától elejtetnek; védelmök rendkívüli úton megnehéztetik; s előttök erőszakosan bezáratik az út, mellyen lehető ártatlanságokat kibonyíthatnák.

Illy körülmények közt mulhatatlan hazafiúi kötelességünknek ismértük, hogy Cs. K. Főlségedhez ezen tárgyra néve újólal azatos felterjesztést intézzünk, és hűséges, de egyszersmind szabad nemzethez illő őszinteséggel, azon nagy sérelmet, mely e részben polgári alkotványunkra háromol, egész kiterjedésében felfedezük.

Nem a vádlottak sorsában való személyes részvétel, nem is más mellékes tekintetek vezetnek bennünket. A fennforgó kérdés polgári alkotványunkkal, s azon alapuló bátorságos létünkkel szorosan egybe van kapcsolva. Ánalfogva nemzeti kérdés ez, minek miképpen leendő eldöntése feszített figyelemben tart bennünket; mert az egész nemzet polgári állásának biztos vagy nem biztos létét fogja felvilágosítani.

A Magyar nemzet szabadsága főleg kettőn sarkallik. Először, hogy a törvényhozás közös munkájában a törvényhatóságok, követelik által részt vesznek. Másodsor, hogy a végrehajtó hatalom a maga törvényes rendelkezései azon törvényhatóság által hajtattja végre, mellynek kebelében a rendelkezés tárgya találatik.

Ezen második az alap, mellyen a megyei rendszer, szabadságunk és nemzetiségünk fenntartó eszköze, nyugoszik. Ez ősi rendszer, mely egy felől a királyi kincstárt a törvények végrehajtására meg-kivántató számtalan kölcségekkel meg-menti, másfelől a végrehajtó hatalom s a nemzet közt szakadatlan nyilvánosságot és kölcsönös bizodalmat eszközöl, egyetlen kincse a nemzetnek, s ezt minden csonkúlástól megőrizni Fejedelmet és hazát egyformán érdeköl.

Ugyan is a mi koronás Királyainknak a törvény végrehajtásában hívbé segéde nem lehet, mint maga az a nemzet, mely a törvényt együtthozá; következéleg, annak telyesedésbe menetelét szívén hordozza, s azt saját házi pénztárainak kölcségen, saját felelős tisztviselői által eszközöli.

Magának a nemzetnek pedig sem a törvény telyesedésbe meneteléről, sem a lehető félremagyarázások és visszatevés el-távoztatásáról semmi sem adhat oly biztos garantiát, mint e rendszer, mi szerént a királyi legbensőbb felügyázat alatt; a végrehajtás a törvényhatóságok által eszközöltetik. Mert a nemzet, mely a törvénynek mind hozásában, mind végrehajtásában illy elhatározottan részesül, a szabadság azon elengedhetetlen alapszabályának oltalmában él: minélfogva vele, saját befolyása nélkül, semmi sem történhet, az az, onképes igazgatás alá nem vethetetik.

Mind ezek szerént azt hisszük, hogy a törvény végrehajtásának a megyei hatóság útján való eszközése polgári alkotványunknak oly sarkalatos részét teszi, hogy megsértése, vagy épen eltöröltetése alkotványos létünket egészen semmivé tenné, s azzal együtt mind a nemzeti élet, mind az egyes polgárok személyes bátorsága egyszerre elsűlydene.

Igy érezték ezt őseink is; ugyan azért a megyei rendszer épen maradását mindenkor szíveiken hordozták. Nevezetesen midőn az 1687. esztendő 14-d. czikkely által, némely nemeseknek megidézétes előtt lehető elfogatásokat kimondották, nyilván kijelentették azt is, miképen az elfogatás, csak megyei tisztviselők által, és így a Megye tudtával, a megyei rendszerrel együttjáró nyilvánossággal történhetik meg.

Valamint az 1687 : 14. úgy az 1716*: 7-dik törvényczikkely is oly esetet foglal magában, mellyben az elfogatás megidézétes előtt megtétehetik. De ez utóbbi czikkelyben nincs elmondva : az elfogatás ki által történjen?

Azonban, ha a megyei rendszer törvényes; ha a megyei rendszer elve szerént az 1687 : 14. czikkely esetében a megyei hatóság nyilván megnevezve van; ha eleink az 1715 : 7. czikkely hozásakor a magyar polgári alkotvány felforgatására nem céloztak: úgy természetesen következik, hogy ezen utóbbi törvénynek is egyedül az alkotvány értelmében, s a nemzeti szabadság és személyes bátorság veszedelmézetése nélkül kell telyesedésbe vétetni. A mi pedig csak megyei úton, s megyei nyilvánosság mellett lenne eszközölhető.

Ez vala a felette fontos ok, miért Cs. K. Főlséged előtt, a kérdéses ifjaknak katonai erővel lett elfogatása miatt, előterjesztésünket már egyszer hódoló tisztelettel felnyujtottuk. Ez az ok, mely miatt ezen különben ismeretlen ifju polgárok ügyét, az ország Megyéinek legnagyobb része oly eleven fájdalommal, oly egyetemi érdekléssel fogadta. Azon körülmények, mit azota hivatalosan közönségesekké lettek, e fájdalmat és érdeket még sokkal magas pontra emelék.

Az elfogatás módjával kezdődik a törvényelleni homály, mely e szerencsétlen vádlottak sorsán, s az ellenek indított egész pören, nyilvánosságot lehelő alkotványunkkal oly ellenkezőleg el van borítva.

Elfogattak mint nagy bűnösök, és még is bűnök mély titokban tartatik; s védelmezőiktől is esküvés kivántatik, hogy a dologról örökre halgatni fognak. E részben kettőt kell K. Főlséged thronusa előtt mély fájdalommal felfedeznünk.

Először, hogy a szerencsétlenek iránt, emberi szánakozásból, különben is részvétellel viseltető sokaság, ezen titkolozás mellett, sem az elkövetett bűn valóságáról, sem a netalán szenvedendő büntetés igazságos voltáról, meggyőzetve nem léssen, s így az elfogatás és azt követhető büntetés egyenesen saját célját semmisíti meg.

Másodsor, hogy ezen elfogatási és törvénykezési titkos mód, a nemzet hitében, minden egyes polgárok személyes bátorságát kerülhetetlen veszedelmre teszi ki. Mert ha sem vád, sem védelem napfényre nem jöhetnek; sőt a védelem többféle megszorítások által felette nehezé tetetik: mi ad a haza polgárainak bátorságot, hogy a titok éje alatt az 1715 : 7 czik színélen fogva, magányos boszú áldozatává nem tétetnek? Annyival inkább, mert azon törvényczikkely végső záradéka mellett a leggonoszabb lelkű vádoló is minden felelet terhe alól kimenekedhetik.

* Helyesen: 1715

Nemzetünk jókor általlátta a veszélyt, mi az 1715 : 7. törvénycikkkel lehet visszaélésből következhetik ; s ugyan azért időről időre oly törvényeket hozott, melyek azon szomorú emlékeztető cikkelyt úgy igyekeztek módosítani, hogy általa a polgárok személyes és vagyonbeli bátorsága az alkotvány köréből ki ne ragadtassék, s ősi szabadságunkkal meg nem sérthető önkéj vaspálczája alá ne vessésk.

Ez az oka, hogy az 1741 : 26. tczikkely a keresetlevélben a Feladó nevét megneveztetni nyilván parancsolja.

Ez az oka, hogy az 1791 : 56. tczikkely azon szabad tetszést, melyet az 1715 : 7. tczik. a Fejedelemlennek a bíróság kirendelésére nézve adott, megkorlátolja, félre magyarázhatatlan szavakkal parancsolván : hogy a felségsértés és hűtelenség bűme az ország rendes törvényszékei elébe tartozzék, s név szerént a kir. Tábla által, a törvényes fellebbevitel fenntartatván, ítéltessek el.

Ez az oka, hogy az 1805 : 5. tczik 6. §-za, előre nyilván kimondván azon elvet, hogy a vádlottak a törvény rendes után ítéltessek meg, a felségsértéssel vádlottakra nézve is az elfogatás jogát csak a törvény értelmében tartja fel.

Már most ha azon teljes világosságú értelmet, mely e most idézett három törvénycikkelyekben egyenesen kimondatik, polgári alkotványunk legszentebb kincsével, a megyei rendszerrel egybe kapcsolva keresztül gondoljuk, önkényt következik :

Hogy a szerencsétlen ifjaknak az illető megyei hatóságok elmellőzésével, katonai erő által történt elfogatása nem csak törvénytelen, de polgári alkotványunkat gyökerében megtámadó tett vala.

Hogy ugyan azoknak folyvást katonai őrizet alatt tartások nem egyébb, mint az elfogatás módjával megkezdett alkotványsértésnek szándékos folytatása.

Hogy a keresetlevélben a Feladó nevének elhalgatása nyilvános törvénytelenység, mely a vádlottakra, valamint az ezután bevádoltatandókra nézve annál veszélyesebb, mert a Feladót az 1715 : 7. tczik. szerént hazug feladás esetében reá várható büntetés alól már előre felmenti ; s ez által az árulásra hajlandó, kaján lelkű, setében bujkáló gonoszok előtt tágas út nyit, mellyen vagy embertelen boszújoknak, vagy alacsony haszonlesőknek áldozatra áldozatot halmazzanak.

Hogy a mód, minélfogva a vádlottak pórének egész folyama titokba burkoltatik, s minden más pórékre nézve szokásban lévő rendtartás félretételével az Ügyvéd választásbeli szabadság eltapodtatik, az Ügyvédeknek a vádlottakkal lehető értekezése megtagadtatik, a nyílt ajtóknál tétetni szokott bírói cselekvések (a magas bírósághoz illetlenül) bezárt tömlőcz setét fenének vitetnek véghez, s több ilyenek, törvényeink napfénynél világosabb parancsolatait rontják meg ; s a fennmiltett 1791 : 56. és 1805 : 5. tczikkelyeken kívül Ulászló I. Decretumának 10. az 1638 : 24. 1659 : 45. s mindenek felett az 1791 : 12. tczikkely nyilvános értelme ellen elkövetett törvénytelenység, melyet az ország törvényhatóságainak halgatásának elnézni nem lehet.

S e helyen kénytelen vagyunk két körülményt megemlíteni, mellyek Bihar megyei szomszéd rokonnak hozzáink érkezett kútdeményökből estek tudunkra.

Első a királyi ügyek Igazgatójának az egyik vádlott ifjú attyához intézett azon nyilatkozása, hogy a vádlottak ellen indított pör folyásának illy különös módja bizonyos felsőségi rendelésen alapul, mely a mult század utolsó tizedében adatott ki ; s ez a kir. Tábla által már más ízben is foganatba lévén vétetve, törvényes szokássá vált.

Más, hogy a szerencsétlen foglyok nem csak letartóztatva vagynak, de kínos szenvedéseknek is tétetnek ki ; s fogságok helye, világtól lett elszigeteltetésök, s őriztetésök borzasztó módja, felülhalad mindent, a mit a már megítélt rabokkal szoktak éreztetni.

Az elsőt illetőleg : mi csodáljuk, hogy Magyar, ki törvényeinket nem csak tudja, de azok őltalmában élni is szeret, valami olyait, elkülméretének visszarettenése nélkül, kimondhatott. Nemzetünk nem ismer törvényt, csak azt, a mit Fejedelem és Nemzet együttthoztanak ; nem ismer törvényes szokást, csak a mi törvényeinkkel s alkotványunkkal megegyezőleg fejlett ki. Felebb előszámlált több rendű törvénycikkelyeink félreérthetetlenül épen azt tanítják, hogy bíróságaink semmi felsőségi parancsolatnak, a törvényen és azokon épült törvényes szokáson kívül engedni nem tartoznak ; épen azt tanítják, hogy az, a mit itt a kir. ügyek Igazgatójának szájába adatik, országunkban idegen beszéd, s nem csak idegen, de minden igaz hazafi gondolkozása szerént hibás is.

A másikat a mi nézi : minden elvekkal, miken az igazság kiszolgáltatása alapul, ellenkezik az, hogy a büntetés a bírói ítélet megelőzze. Már pedig tagadni lehetetlen, hogy magának az 1715 : 7. tczikkelynek értelme szerént is, az elfogatás és letartóztatás nem egyébre való, hanem, hogy a vádlott elne szökhessek. Az elsőké megakadályoztatására sem bűzhödtt levegőszívás, sem minden vigasztaló látogatások eltiltása, sem a zárt ajtón belől álló szuronyos katona mindenkor jelenlétének borzasztó látványa, s több ilyen, kissébb és nagyobb, de minden esetre lélek- és testkínzó jelenetek nem szükségesegek. Minden pedig, mi itt a szükséges felül van, valóságos büntetés ; büntetés, mi előtt a vádlottak bírósán bűnösöknek lenni kimondattak volna ; büntetés akkor, midőn még, emberi gondolkozás szerént az is lehetséges, hogy a büntetést szenvedő fél ártatlan.

Mind ezek következtetésében igazság, törvény és haza iránti szent kötelességünk hozza magával, szavunkat Kir. Főlséged trónusához ismételve felelni, s hódoló tisztelettel nyilvánítani : miképen a vádlottak elfogatásával s letartóztatások módjával okozott alkotványsérelem a megyei hatóság elmellőzésében állván, e sérelem csak a vádlottak szabadabb tétele, s a törvényhatósági útnak gyakorlatba vétele által enyészthetik el.

Továbbá : A Feladó nevének eltitkolása, s a törvénykezés titkos és különös volta, olyl tettek, mik ellen, fennmiltett törvényeink világos értelménél fogva, mint szabadságainkkal meg nem sérthető ellen, Kir. Főlséged színe előtt felszólamlunk ; s azoknak most, és minden jöhető esetekre nézve megsemmisítését és illetőleg megtiltását legalázatosabban kérjük Kir. Főlségedtől, kinek kezeibe tevő le polgári alkotványunk a fennálló törvények teljesítésére felvirgázó legfelsőbb hatalmat.

Végezetre, mivel büntető ítélet előtt büntetést szenvedni igazsággal meg nem sérthető ; Kir. Főlségednek tántoríthatatlan igazságszeretetét pedig teljes meggyőződéssel tiszteljük : azon bizodalom lelkesit bennünket, hogy e büntetést éreztető kemény letartóztatás félfedezése által, Kir. Főlséged atyai szívet, minden következtető esetekre nézve, hasonlóknak végképen meg-tiltására megnyerni szerencsések leszünk. S e bizodalomból származó remény, mind azon keserű érzelmek mellett is, mellyek alázatos felterjesztésünk tárgyai miatt kebleinket betöltik, vigasztaló kilátással nyugtat meg a hitben, hogy a hűven szeretett, koronás Fejedelem, ki alkotványunk s törvényeink szentségét esküjével erősítette meg, illy sérelmeinket orvoslás nélkül hagyni nem fogja.

A kik egyébiránt s a t.

Magyei Közgűlési végzés által kinyomtattni, s körlevél mellett az ország megyéihez széllyelküldözni rendeltetett. Költ N. Károlyban 1836. Dec. 12-kén tartott Közgűlésből.

Kölcsey Ferentz m. k.
Ns. Szathmár Megye Főjegyzője.

SALAMON FERENC KIADATLAN LEVELEI GYULAI PÁLHOZ

1961-ben jelent meg a Magyar Irodalomtörténet Források-sorozat negyedik köteteként a *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig* c. kiadvány. Más irányú kutatásaink közben akkor került kezünkbe Salamon Ferenc hat, Gyulai Pálhoz írott ismeretlen levele. (A válaszlevelek Salamon Ferenc hagyatékában nem maradtak fenn). E levelek megérdemlik a Világos utáni korszak kutatóinak fokozott figyelmét: hiszen az irodalom-kritikus Salamon személyéről s a kor irodalmi életében vitt szerepéről keveset tudunk. Az egyetlen használható tanulmány: Császár Elemér: *Salamon Ferenc esztétikája*. BpSz 205. k. (1927.) Pedig az újabb kutatások alapján egyre nyilvánvalóbbá kezd válni, hogy, főként a dramaturg Salamon, nagyobb szerepet játszott az irodalom terén — elsősorban az 50-es évek második felében —, mint ahogy ez ideig véltük. A szövegek érdekes adalékokat szolgáltatnak Salamon Gyulaihoz, Aranyhoz, Keményhez, Csengeryhez fűződő, idáig nagyon is homályos személyi kapcsolatára. S végül: egy-két aláírás nélküli cikk szerzőségére is fényt derítenek.

Valamennyi itt közölt levél eredeti kézírású, az OSZK Kézirattárában található. A levelek közlésének szempontjai: 1. Keltezés. (A datálatlan levelek megírásának legvalószínűbb kelte szögletes zárójelbe kerül.) 2. Betűhív levél/szöveg. 3. Címzés. 4. A keltezés nélküli levelek esetében a közölt dátum megindoklása, a keltekezés körülményeivel. 5. A szöveget magyarázó, részletes, számozott jegyzetek.

1.

Barátom!

Pest, 1856. dec. 8.

A szokás hatalma a mulasztásban és halasztásban is mutatkozik. Ha az ember egyszer elmulaszt valamit, már második alkalommal tízszerre könnyebben mulasztja el azt, s midőn harmadikszor jut eszébe, alig mond rá csak ennyit is „jó volna biz'a!” — Így történt, hogy e levél megírását napról napra halasztván, ily későn írok neked! —

Minden dolgot el van igazítva: Szilágyi megkapta 40¹ és Ignác 15 ftját;² Emichnél levő kontódat itt küldöm.³

Nem tudom, jár-e hozzád minden magyar lap? — Ha igen, láthatod, hogy e világon sehol sem igyekezett annyira kitenni magáért a sajtó — legalább a Ristoriról⁴ írt cikkek mennyiségét illetően. A minőségre nézve mit is lehetne várni tőlünk? — A most megjelent ismertetések közül legjobban szeretem a Brassaiét, mely a Pesti Naplóban jelent meg,⁵ — a Bulyovszkiné nem egyéb kaczerkodásnál.⁶ Cikkében Keményre hivatkozik,⁷ pedig Kemény mellett ültem, midőn Ristori *Francescá*-ban lépett fel,⁸ s folyvást neveltük ezt a komédiásnét, ki egész előadás alatt egy ironnal oly szorgalmasan firkált, mint egy gyorsíró. Nem hiszem, hogy egyetlen eszmét írt volna könyvébe. Egyébiránt a P. N.-ban kijött magasztalása is színeskedős; mert Bécsben régebb látta Ristorit, s akkor azt mondta: „csodálja az embereket.” Bulyovszky az első előadás után azt mondta nekem, hogy R. Rachel copirozza,⁹ miből egészen bizonyos lettem a felől, hogy a Szilágyi által másnap tudomron kívül cikkem elé tett csillag a Bulyovszki inspirációja.¹⁰ — Kemény, a bámulók és elragadtattak közt még tán Brassain is tulatesz. — Gondolhatod, mily feladat volt rám nézve cikkeket rögtönözni Ristoriról!¹¹ Sohasem sajnáltam annyira időmet az írástól, mint mikor azokat a cikkeket írtam. Ristori 8 nap alatt 6szor lépett fel. Előadott tragédiáit mindig az előadás előtti nap kaptuk meg. Oly mohón kellett tanulnom éjjel-nappal, a mint még életemben soha sem tanultam; a gondolkodásra időm se maradt. Ámbár még a nyáron kezdtem olvasni Alfieri Mirrá-ját; — Ristori az olasz nyelvre nézve csaknem merőben készületlenül kapott; az első előadásokból sokat nem értettem; — de már az utolsóban csaknem mindent. Így az a hasznom is volt, hogy olaszul tudok ennyit, hogy gyönyörűséggel folytathatnám az olvasást — ha ráérnék.

Keménnyel együtt oly forma meggyőződésre jöttünk, hogy a magyar szívhez sokkal egyenesebben szólnának az oly tragoediák, melyekben, mint az u. n. classicusokban, a jellem részletezése helyett minden szép a szenvedélyek hű és eleven festésében van. Igazolja ezt némileg Petőfi és Arany, Jókai és Kemény példája, kik közül Petőfi és Jókai nagyobb hatást tesznek a magyar közönségre, mint a más kettő. Aztán nem jobban szereti-e a magyar közönség a francia regényeket, mint a részletező angolokat? —

Egyébiránt a csupa szenvedély-festési iskolát akarni behozni hiu törekvés volna. Minden u. n. iskolát csak nagy költő teremthet. Hogy drámánk minő alapot öltön, attól függ, hogy annak várva-várt Messiása, egy valódi költő, minő költői egyéniség lesz, mert végre a valódi költő még formáiban is csak egyéniségéből meríthet szabályokat.

Képzelheted, hogy midőn ily fontos kérdések felett gondolkodom, nincs az országban ember, ki silányabbnak tartaná azt a verses novellát, mely neveim alatt a *Déliáiban* megjelent.¹² Minden egyéb van benne, csak poezis nincs. Azon beszélyben szándékosan kerültem

minden lyrai áradozást, — s azt hiszem e mesterkedő ügyekezett meg is látszik a beszélyen — annak kárára. A befejezést, mely az utolsó számban jelent meg, 3 szorta rövidebbre szabtam, mint eredetileg volt — s több egész jelenetet hagytam ki, hogy a részletesséssel úgy is túlterhelt mű unalmasságát kisebbitsem. — Egyébiránt főleg azért vetem meg e művet, mert *trivialisnak* tartom s a mi comicum van benne, az tán inkább gyermekeskedés. Nem akarom egyébiránt véleményedet megelőzni, melyet elvárok. Ha kiméletlenül, azaz őszintén és határozottan írod meg nézeteidet róla, oly jól fog esni, mintha éppen ott ütnéd meg hátamat, ahol viszket. — Ird meg azt is, hogy mennyiben sikerült a verselés, melyre az itteni fiatal költők, Tóth Kálmán után, azt mondják, hogy igen nehézkes s nagyon hibás. Minden egyebet jónak tartanak azon beszélyben!

Miután téged ily őszinte szigorra szólítottak fel, illő hogy én is egy példáját adjam since-ritásomnak irányodban. Hogy van, hogy te jobban bámulod Heinet, hogy Thackerayt? Ugy vettem észre, hogy Te csakugyan jobban szereted azt a német humoristát, mint az angolt. Meglehet, azt mondod, hogy nem tehetsz róla. De ekkor meghasonlásban vagy magaddal, sőt ellenmondásnak tartom, hogy te, ki a *meggyőződéseket* becsülsz, oly ember iránt vagy nagy vonzalommal, kinek, mennyire én ismerem, a világon semmi hite, semmi meggyőződése. Thackeray-ban, mindamelllett, hogy sok, mások által szépnek és nagyoknak tartott dolgot kigúnyol, vak és erős meggyőződés van, s mindig hű magához; van benne sok dolog iránt valódi kegyelet is; — aztán végre Thackeray *könyveket* ír, míg Heine csak polemikus journalista, pamphlet-író, legfennebb röpiratokat írt. — De csak a meggyőződésekről szólván, Heine ezek dolgában „irodalmi Gassenbub” Thackerayhez képest, — a ki író. Heine-nek a német Romanticáról írt könyvét¹³ kétszer olvastam át — nagy érdekléssel. De az érdeklés dacára észrevettem, mikép fő mestersége — művészi fogásnak nem nevezem — abban áll, hogy egy kigúnyolandó, tönkre teendő embert nagy kiszámítással minél keményebben sújtson le. E kiszámításban látom az embernek egész daemoni oldalát, s az író egész hiúságát. A csattanós vágásban vagy élczen keresi írói dicsőségét — ezekben akar brillans lenni. — Én nem vagyok előítéllettel eltelve a zsidók iránt, — de a zsidó vitzet, a zsidó jellemet vagy inkább jellemtelenséget minél jobban ismerem, annál kevésbé szeretem. E nép közül újabb időben többen váltak ki; — de soha egy sem tűntette ki magát alapos, mély gondolkodás, józanész által. A ki közülök a gondolkodás terén tűnt ki, az subtilis szörszálhasogató lett — példa rá Disraeli.¹⁴ Phantasiájok, kedélyök van, s a művészet és költészetben bizonyos oldalról kitűnők lehetnek; — de valódi gondolkodó s egyszersmind valódi jellem nehezen válik ki közülök. Mint írók kitűnő journalisták lehetnek; — de jó, maradandó becsű könyveket eddigelő nem írtak.

Meglehet felesleges mindezeket írnom; — csak azt akarom mondani, hogy Heinének se gondolkodását, se jellemét, se nemzetiségét, se satyráját nem szeretem — annyira, hogy e levélben kész valék még veled is perbe szállani ellene.

Ujdonságul írhatom, hogy karácsonkor Csengeri, Kemény le akarnak menni Aranyhoz kíséretben.¹⁵ Aranyt nem lehet felválni, hogy Ristorit megnézzé. Még csak Szilágyi Sándor sem jött fel Kőrösről. Sándorra nézve szép, hogy a női kíváncsiságot annyira levetkezte; — de azt sajnálom, hogy Arany nem jött fel.

Olvastad már a lapokban, hogy János és Salamon egy „találmányok könyvét” adnak ki?¹⁶ — Soha sem voltam inkább akaratom ellen, s csak mások érdekében belerántva valamibe, mint ezen reménytelen vállalatba, mely ha sikerül is, én nem fogok bele írni — egészen más irányban járnak gondolataim... Tóth Kálmán haza (az Ujvilág utczába) hozta feleségét Flórárt — Kemény volt a násznagy, vagy vőfély, vagy nem-is-tudom miféle tisztviselő a ceremónián. —¹⁷

Ird meg nekem, akarsz e „Bánk bán”-ról értekezni? — Hát Erdélyi ellen mikor jelenik meg polémiád?¹⁸ — Kemény mától kezdve nem szerkesztő —¹⁹ cikkedet e szerint Pompéry fogja kiadni.²⁰ — Irja, ha ráérsz, minél előbb.

— Isten veled!

Salamon Ferenc

Lakásom: Ujvilág utca 8. sz. 2. em. 13. ajtó.

Címzése nincs.

Gyulai Pál e levél keltekor Münchenben tartózkodott, gr. Nádasdy Tamás kíséreléként. Az ifjú gróf dec. 14-én tífusban elhunyt, Gyulai dec. végén tért haza. Salamon az itthoni eseményekről tájékoztatja Gyulát.

1. Szilágyi Ferenc: a Budapesti Hírlap (BH) szerkesztője volt. Gyulai 1855. jun. 30-án befejezte a BH-ban *Szépirodalmi szemléjének* első részét; a következő cikkekre 40 pft. előleget vett fel, később azonban nem akarta folytatni a Szemlét. Az anyagi kérdés részleteire s megoldására nézve: Fontes IV. 204, 216, 235—236, 252—253, 277—278, 283—286, 297, 312.

2. Ismeretlen személy.

3. A kérdés tisztázatlan.

4. Ristori, Adelaide: olasz tragika; 1856. nov. 21-től 29-ig Pesten a Nemzeti Színházban vendégszerepelt.

5. Salamon téved. A Pesti Napló (PN) cikksorozatát (—ss.: *Ristori del Grillo asszony a nemzeti színházban*, PN 1856. nov. 23, 25, 27, 29, dec. 2.) nem Brassai, hanem Greguss Agost írta.
6. Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla: színész- és írónő. Cikkét l. Bulyovszky Lilla: *Egy pár jegyzet RISTORI előadásairól*. (PN 1856. dec. 4—5.)
7. Kemény Zsigmond.
8. 1856. nov. 27-én Ristori Silvio Pellico *Francesca da Rimini* c. tragédiájában játszott.
9. Rachel, Elisabeth: francia színésznő.
10. Salamon Ferenc cikke: *Ristori mint Stuart Mária*. (BH 1856. nov. 23.) Szilágyi Ferenc szerkesztői megjegyzése: „Semmit le nem vonva Ristori művészi nagyságából, alulírt egyéni felfogása szerint annak szavallata és plastikája sok részben Rachel ügyes és szerencsés copirozásának tartható. Szerk.”
11. Salamon Ferenc róla írott cikkei: *Ristori mint Stuart Mária* (BH 1856. nov. 23.), *Ristori mint Medea és Pia de Tolomei* (uo. nov. 26.), *Ristori játéka Alfieri és Silvio Pellico drámáiban* (uo. dec. 2.).
12. S. F.: *Demete kovács*. Beszély. Délbáb 1856. nov. 2., 9, 16, 23.
13. Heine, Heinrich: *Die romantische Schule*. Hamburg, 1836.
14. Salamon itt valószínűleg nem Disraeli, Benjamin-ra, lord Beaconsfield-re (1804—1881), az angol államférfira és regényíróra, hanem atyjára: Disraeli, Isaac-ra (1766—1848), az irodalomtörténet- s történetíróra gondol. A Disraeli család spanyol-zsidó eredetű.
15. Csengery Antal, Kemény Zsigmond és Salamon Ferenc nagykorúsi látogatása 1856 karácsonyán Kemény betegsége, majd külföldi útja miatt elmaradt (vö. Fontes IV. 327.).
16. L. a PN 1856. nov. 28-án közölt híradását, miszerint János Ferenc vegyész és Salamon Ferenc egy „találmányok könyvét” adnak ki. A vállalkozás 1857-ben indult meg.
17. Majthényi Flóra házassága Tóth Kálmánnal 1856. nov. 29-én volt.
18. A megjegyzés Erdélyi János *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (PN 1855. szept. 13-tól nov. 24-ig) s *Arany János kisebb költeményei* (PN 1856. aug. 26-tól szept. 3-ig) c. írásaiban foglaltakra vonatkozik. Ezekkel vitatkozik ugyanis Gyulai Pál, l. *Polémikus levelek. Erdélyi Jánosnak*. (PN 1857. febr. 25—27.) Erre válaszol Erdélyi János *En, a forma és a próza* (PN 1857. jul. 24.) c. cikke. Gyulai Pál viszontválasza: *Válasz. Erdélyi Jánosnak*. (PN 1857. jul. 29.)
19. Kemény Zsigmond 1856. dec. 7-én vált meg hivatalosan is egy évre a PN szerkesztőségétől.
20. Pompéry János a PN-t szerkesztette 1856. dec. 9-től 1857. dec. 9-ig.

2.

Barátom Gyulai!

[Pest, 1859. március.]

Megbízásaidban eljártam. 1. Dankos meg van nyugtatva.¹ 2. Bérczinek átadtam leveledet.² 3. Csengery azt mondja, az Akademia kinevezési levelére küldendő válaszódat³ intézheted akár Dessesffyhez,⁴ akár Toldy F. hez,⁵ s csak annyit kell a köszönethez hozzátenni, hogy elvállalod mindazon kötelezettségeket (ha Toldynak írsz: kötelmeket — (saját jegyzésem)), melyeket a t. Akademia rád ró. 4. Csengerynek irszomdtam, hogy tiszteled. 5. Nem különben Csengerynének, hogy ezerszer csókolod a kezét.⁶ 6. Kifejeztem Loránt iránt való tudakozódásodat,⁷ ki erre felel is, hogy Gyulai bácsit szereti, s azon kérdésre, hogy „hát Mari nénit?”⁸ minden habozás s minden dictálás nélkül azt felelte anyjának „köszöntöm”. 7. és végre a kis Loránt hugát,⁹ a kit bátyja „kisasszony”nak nevez s nagyon irigykedő a rá fordított minden kis kitüntésre [sic!], nem hijják csekélyebnek, mint „Olga”nak. (Ugy jutott a Csengery eszébe e név, hogy Lónyainak is van egy ily nevű leánykája.¹⁰)

A mi a „Falusiak” vigjátékot illeti, arról Greguss csak az első előadásakor irt, s azt mondja, nem dicsérte. Azóta Pompéry¹¹ viszi az egész színházi rovatot, s ő irt „Angyal Bandiról” is. Ennélfogva nem csak Gregussnak, hanem Pompérynak is megmondtam az izenetet. — Én se egyik, se másik színművet nem ismerem; — de a nemes pesti közönség, kivéve a páholyokét, ugy látszik kitűnő vigjátéknak tartja a „Falusiak”at! —

Mire válaszoljak még? — Magadról, állapotodról, hogy létedről még csak egy szót sem irtál! — Ezért haragudnám, ha nem látnám, hogy haragom nem sokat használ/neked, — azaz nem fog rajtad, ha mindjárt a legindokoltabb volna is.

Egyébiránt, hogy ne legyen alkalmad elmondani haragomra a „bánom is én”t, ezennel kijelentem, hogy mindazon hibáidért, fiatalkori hiábanvalóságaidért, nem különben hívságos magaviseletédért, melyekért elmarasztaltatást érdemelnél, s melyek e levellem vételének datuma előtti időkre esnek, nagy lelkű amnestiát kézbesítek ezennel neked. De his nulla questio fiat. Még közelebbi, magadról megátalkodottan hallgató leveledért is vedd nemcsak bocsánatomat, hanem elismerésemet is, annyiban, a mennyiben még is hát irtál *valamit*: ennyi is váratlanul lepett meg. —

Nem vártam pedig tőled, hogy cikkeimről szólj.¹² Nem épen mindennapi szokásod, hogy privátim megmond az ember irományára véleményedet, s ezt soha nem jól teszed, legalább irányomban. Most javulni kezdesz. Csak az a kár, hogy nem irtad meg másnémet, nemcsak a formára vonatkozó észrevételeidet.

Csengery nem nehezelt, hogy nem írsz, csak sajnálja. — Egyébiránt ezt magam is sajnálom, és csak azt teszem hozzá, hogy a „Szemle” meglehet, megszűnik ez évfolyammal,¹³ s jó volna, ha egyikét cikket addig is irtál belé.¹⁴

Barátod

Salamon Ferenc.

Címzése nincs.

A levél keletkezésének megállapításához a szövegben említett vígjátékok egykorú sajtóvisszhangja nyújt fogódzót. Feleky Miklós *Angyal Bandi* c. népszínművét 1859. márc. 2-án mutatta be a Nemzeti Színház; még két alkalommal játszották, úgy mint: márc. 6-án és ápr. 19-én, de csak a március 2-i bemutatóról jelent meg a PN-ban kritika. (PN 1859. márc. 4.) Szigeti József *Falusiak* c. vígjátékának premierje 1858. nov. 17-e, Greguss Ágost x x-szignójú cikke az előadásról: PN 1858. nov. 18. A vígjáték 1859. elején febr. 2-án, 28-án és ápr. 27-én volt műsoron, s ezen előadások közül is csak a febr. 28-iról közölt a Napló részletesebb kritikát. (Mivel 1859. jan. 1-től Pompéry János vezette a lap színházi rovatát, már ekkor is gyanítottuk, hogy az aláírás nélküli bírálatok az ő tollából származnak; Salamon e levele most határozott bizonyítéka Pompéry szerzőségének.) Ezek a bírálatok kissé túlértékelik az eléggé gyenge, alacsony színvonalú darabokat: a Kolozsvárt tanárkodó Gyulai jogosan tiltakozhatott egy, a kérdéses előadások után, tehát márc. elején íródott levelében a kritikai mérce ilyen leszállítása ellen — még ha tévedett is a szerző személyére vonatkozólag. Salamon válasza Gyulai e levelére ad (a szövegből kiérezhetően, s mert elmaradt az esetleges kései válasz miatti mentegetődzés!) gyors felvilágosítást — ezért a levél kelete március második felére tehető.

1. Ismeretlen személy.
2. E levél nem ismeretes.
3. A MTA 1858. dec. 15-én választotta Gyulait levelező tagjává. Az Akadémia kinevező levelét s Gyulai választát nem ismerjük.
4. Dessewffy Emil gróf 1855-től haláláig (1866) a MTA elnöke volt.
5. Toldy Ferenc 1835-től 1861-ig a MTA titkoka volt.
6. Csengery Antalné König Róza írónő.
7. Csengery Lóránt Cs. Antal fia.
8. Gyulainé Szendrey Máriát.
9. Csengery 1858. novemberben született leánya.
10. Lónyay Menyhért, Csengery Antal barátja.
11. Pompéry János: 1. az előző levél jegyzetét.
12. Talán Gyulainak a Salamon Ferenc: *Petőfi Sándor újabb költeményei 1847—1849* (BpSz 1858. XIV. 502—516. és 1859. XVI—XVII. 288—306.) c. hírhedt tanulmányát bíráló megjegyzéseire vonatkoznak ezek a sorok. (L. még a 6. levelet.)
13. A Csengery Antal szerkesztette BpSz 1857-től 1863-ig jelent meg, állandóan anyagi nehézségekkel vagy iráshiánnyal küszködött, különösen az 1859. évben.
14. Gyulai Pálnak a BpSz 1859. évi számaiban nem jelent meg írása.

3.

Kedves jó Barátom!

[Pest, 1860. febr. vége—márc. eleje.]

Hadd írjak neked levelet, habár cikkem fele kinyomult, negyede most nyomul, s utolsó negyede még csak írúlni kezd a török uralkodásról; habár kevés újságot írhatok, mert vagy tíz napja ki sem mozdultam szobámból, fájván keblem a meghülés miatt, s sásfészkemben a harmadik emeleten,¹ az orvoson,² Fekete Mihályon³ és Gregusson kívül alig volt oly látogatóm, a ki a világgal érintkezésbe hozzon.

Levelemnek nincs semmi tárgya, semmi practicus iránya, semmi realis oka. Nem is irnék másnak, rajtad kívül, a ki sokat beszéltél nekem annak idejében minden realirány hiábanvalóságáról. Levelemet még furcsábbá teheti az, hogy épen most érkezik hozzád, mikor legkevésbé várod, holott talán mikor valami okosat vársz, én bölcsen hallgatok. —

Levélíráshoz való kedvem zottyanását magyarázd abból, hogy rendes ügybajaimmal nem tépelődve, több időm volt rád gondolni, s pihent elmével, mihelyt újra, kiszáradt kalamárisombba márthattam tollamat, okvetlenül neked kell írnom először; — s itt haszontalanul vesztegetnem a papirost, mint valami rossz vidéki levelezőnek, akinek első lapját el sem kell olvasnia a szerkesztőnek, csak vörös krétával lehúzni láttatlanra is. — De tőled rossz néven venném, mindamelllett is e sívár mellőzést, ki angyal türelemmel szoktad keresztül olvasni az idegen kéziratokat, s csak a nyomtatványok iránt vagy irgalmat, kegyelmet nem ismerő pogány.

Ellenségeid, irigyeid, ha tudnák, elmondhatnák most, hogy a Nemezis vett üldözőbe ezen pogányságodért. Szerencsétlenül jártál közelebbi cikkeiddel s soha sem hallottam rólad mindössze annyi panaszt, mint most. — Rég tudod már, hogy Józsika ellen írt cikkedet nem adja ki a Szemle, „nem levén most ideje ellene harcolni, mostani helyzeténél fogva”.⁴ Különösen keménynek tartották (Deák s Kemény, mert Csengery kiadta volna, habár utólagosan maga is úgy látta, mint amazok), hogy cikked vége felé tudatlanságnak bélyegeztél valamit a J. könyvében. — Nekem ugyan maig sem fér fejembe, hogy irodalmilag bárkinek is kiváltsága legyen tévedést hirdetni. Megvallom, hogy bennem gyenge védőre találtál. Nem is védtelek; mert merőben hasztalan lett volna. — Egyéb vigasztalásod nem marad, mint hogy több is veszett Mohácsnál. Másik fatumod is volt, hogy a nagyról kicsire menjek át. Kazinczy emlékére írt cikkedbe beleakadt a hatalom, s miatta a Szemle néhány napot késett.⁵ Azt hiszem, utólagosan is nagy hatást fog tenni a közönségre, s különben is nemcsak legjobb emlékbeszéd, hanem legjobban jellemzi Kazinczyt is mindazok közt, melyeket most elmondtak az ünnepélyeken. Nem ok nélkül dicsérlek szemtől szembe. Lehetetlen meg nem írnom azon malitiosus észrevételt, melyet elolvasása után tettem rá — hogy jobban sikerülne neked

sokszor egyegy cikk, ha oly formán rögtönzenek, mint ezt. Egy két kifogást lehet ugyan tenni a fölfogásra és némely mellék vonásra; de ezek gondosabb kidolgozás mellett is benne maradtak volna, úgy hiszem. — Azonban a fenemlített késedelem nem volt nagy baj, s rád legkisebb nehezítés sem volt érte.

Harmadik panasz ellened, s a legméltóbb is talán, hogy Kolozsvártt a muzeumegyletbe beköszöntesz, vagy is fölolvast tartasz⁶ — arról pedig elefelejtkezel, hogy a magyar Akadémiának megválasztott, de mindez ideig, pedig csaknem idejét multa! — be nem köszöntött tagja vagy!⁷ Így fogják föl a dolgot. De, — habár helyes a fölfogás, — én azt hiszem, kolozsvári értekezésed legbiztosabb jele annak, hogy már készen, de igazán készen vagy az akadémiái beköszöntővel is.

Illik is már ennyi panasznak végét szakasztani. Azt tanácsolnám neked, hogy ha a beköszöntő nincs készen, tégy úgy vele, mint a Kazinczy-émlékeszédél:⁸ ird meg huszonnégy óra alatt, s küld azonnal, hogy például martius 15ike körül föl is olvashassák. — Úgy is nagy hibának tartom, hogy e beköszöntőket úgy tekintik, mint valami csizmadia-remeklést: divattá akar lenni, hogy az ember ez egy alkalommal kitálalja minden tudományát (ámbar nem dicséretes kivételek is említhetők, mint — nem szükség nevetek hozni föl). Minek ide hosszú értekezés? Hiszen azon szabály, hogy egy óra alatt végezze el minden tag a maga mondókáját, világos tiltakozás a nagy beköszöntők ellen. — Elég alkalom van a beköszöntés után is nagy és gyönyörűen kidolgozott értekezést írni akár fölolvast, akár a közönség elé bocsátás végett. Egyébiránt a tanács csak tanács, s ha a benne adott eszme, vagy idegen nézponzt az embert a dolog valódi állásáról másképp világosítja is föl, — mindig az a legjobb, a mit az ember meggyőződése szerint cselekszik. Csak csupán azt enged meg nekem, hogy a scrupulositás ép úgy cynismussá válhatik, mint a könnyelműség, — ha a tulságig csigázza az ember.

Ne vedd dorgálási, vagy a tanácsdal való tolokodási kedvnek ez őszinteséget. Minek bántanálad én, ki iránt te mindig oly tulságosan kimélő voltál? Mi jogot éreznék én magamban erre, ki legjobban érzem saját gyengéimet, hibáimat, melyeknek megjavításában nem vagyok, vagy nem tudtam lenni sem elég elszánt, sem elég kitartó? — Mit tanácsolgotok én, a ki mindig két annyit akar s csak felényit teszi annak, a mit bír? — a ki oroslányokkal akar viaskodni mindig, s darázs és légy csipések merítik ki? —

Azonban épen ezek indítanak bizalmas közlékenységre. Bármí üres és kevés, amit mondtam, vedd úgy, mint fölszólítást arra, hogy ne hagyjuk el egymást. Legalább irodalmi tárgyokban, melyek mindkettőnk főügyét teszik, ne hagyjuk fölhasználatlanul azon segédforrást, melylyel a barátságos bizalom önkényt kínálkozik, s melynek én sokszor oly nagy híjjában vagyok. — Az ember képes önmaga is mindig fölfrísíteni erejét; de vannak napjai a kimerülésnek, lankadásnak és elkedvetlenedésnek is, mikor külső élesztésre van szükségünk, s ezt az élet, leginkább magunk egymásnak adhatjuk.

Egyébiránt hogy mindezt nem csüggettség mondatja velem, s nem kell alatta setét színű életnézetet képzelned, elmondom, egyszersmind újságul, mire akarom adni fejemet. A Pesti Naplónál ismét rendes kritikákat akarok kezdeni. — Keményen alkuban állok már, mely a következő: ő nekem engedi át valamennyi könyvet a laphoz beküldenek; — én pedig ennek fejében tartozom meghatározott időben, minden hónapban meghatározott számú cikket írni e könyvek közül azokról, melyeket magam, tetszés szerint választok ki ismertetés végett. Tüzetes kritikáról szó sem lehet legtöbb esetben; hanem egyszer összefoglalom a mennyi vers pl. egy-két hónap alatt begyűlt, aztán a mérnyi regény; aztán a mennyi történeti új könyv s. a. t. és azokat egy cikkben egyszerűen ismertetem röviden. Inkább csak kiemelem egyiket a másik felett, mint tüzetes értekezést írok rólok. — A kérdés nehézsége csak az: mennyiben fogom győzni más foglalkozás mellett; de megkísérlem; mert égető szükségű dolgot teszek veled; s tőlem valódi áldozat; mert előre tudom, hogy csekély elismeréssel fog járni.⁹ Ha irsz nekem — bármily röviden — ird meg, minő cikkeid készülnek. Ha kívánod, *senkinek* sem szólok rólok. Azért szeretném tudni, hogy a beköszöntéshez való tárgyat ahhoz képest választanám.¹⁰ Nődet tiszteltem, s neked családostól minden jót

kíván Barátod

Salamon Ferenc

u. i. Brassai bácsit el ne felejtse köszönteni, valamint Takácsot se.¹¹

Címzése nincs.

A levél megírásának fent közölt hozzávetőleges időpontját a szöveg ilyen mozzanatai jelzik: a) Salamon Ferenc kérdéses tanulmánya: *A török uralmódása Magyarországon.* (BpSz 1859. XXI. 35—73, 1860. XXIV—XXV. 144—178, XXVI—XXVII. 304—356, XXVIII—XXIX. 120—155, XXX. 324—368.) A tanulmány első felét az 1860. febr. 20—22-én (l. PN 1860. febr. 23-i ismertetését!) megjelent XXIV—XXV. füzetben közölt rész zárja. A levél így feltétlenül 1860. febr. 23. után íródott. b) A szövegben ugyanakkor utalás van arra is, hogy Gyulai késlekedik akadémiái beköszöntőjével. Salamon javasolja Gyulainak, hogy márc 15-ig írja meg s küldje fel Pestre fölolvast végett. Tehát a levél keletzése a két határdátum (1860. febr. 23. és márc. 15.) közé esik. Mindezt megerősítik egyéb, a jegyzetekben még említendő vonatkozások.

1. Salamon ekkori lakcímét nem ismerjük.
2. Ismeretlen személy.
3. Fekete Mihály : ekkor ifj. gr. Bethlen János fiának nevelője, 1860. közepétől a kolozsvári Korunk szerkesztője, 1862-től Gyulai utóda a kolozsvári ref. főiskolán. Verselgetett is, ő írta Mosonyi Mihály Szép Ilonka c. operájának librettóját.
4. Gyulai cikket írt Jósika Miklós *Regény és regényítézet* (Pest, 1858.) c. röpiratáról a BpSz részére. Csengery Antal nem közölte Gyulai irását (indokait l. Fontes IV. 399, Gyulai választás uo. 399—401.). A cikk utóbb Arany János *Szépirodalmi Folyóiratjában* (Szépirod F) jelent meg, bizonyára erősen átdolgozott formában. (Gy. P. : *Néhány szó a kritikáról*, SzépirodF 1861. febr. 27-től márc. 6-ig.) A cikk eredeti szövege nem ismeretes.
5. Kazinczy Ferenc centenáriumának kolozsvári ünnepségén (1859. okt. 27.) olvasták fel Gyulai *Emlékbeszéd Kazinczy felett* c. irását, amelyet utóbb Gyulai elküldött a BpSz-nek. A cenzúra azonban különböző akadályokat gördített az emlékbeszéd közlése elé s Csengery Antalnak csak hosszas utánajárással sikerült változatlan szöveggel megjelentenie. (BpSz 1860. XXIV—XXV. 3—14.) A cikk közlése körül bonyodalmaakra nézve l. Fontes IV. 492.
6. Az Erdélyi Múzeum-Egylet gr. Mikó Imre kezdeményezésére alakult 1859. nov. 23-án ; Gyulai részvényes tagja volt. 1860. febr. 25-én olvasta fel az Egyletben *Adalék népköltészetünkhöz* c. értekezését. (Megj. : BpSz 1860. XXX. 272—302.)
7. A MTA 1858. dec. 15-i ülésén választotta Gyulait levelező tagjává. Székfoglalójával azonban (*Katona József és Bánk Bánja*) csak 1860 októberében készült el, s okt. 29-én olvasta fel az Akadémia ülésén. (Megj. : BpSz 1860. XXXI—XXXVI. 72—168.)
8. Említett Kazinczy-emlékbeszédét Gyulai valóban három nap alatt írta meg. (Gy. 1859. nov. 3-i nyilatkozata : PN 1859. nov. 9.)
9. Kemény Zsigmonddal való egyezkedéséről semmit sem tudunk, a PN-ban ilyen jellegű kritikái ekkortájt nem jelentek meg, megbeszélések tehát, előtűnk ismeretlen okokból, nem vezettek eredményre.
10. Salamon akadémiai beköszöntője : *Csokonai Dorottyája*. (Szépirod F 1861. jan. 2-től febr. 20-ig.)
11. Takács János : a kolozsvári ref. kollégium fizika tanára, ez időben igazgatója is.

4.

Édes Barátom!

[Pest, 1860. aug. vége—szept. eleje.]

Arany, mint már tudod, Pestre költözik.¹ Azt hiszem, irt már neked panaszos levelet, mennyi családi és irodalmi baja lett egyszerre ezen határozattal. — A Kisfaludy-Társaság ügyében még eddig a választmány nem tartott ülést. El van halasztva, míg Arany felrándul. Azonban néhányan tartottunk egy bizalmas konferenciát, melyben megállapodtunk arra nézve, hogy a la Sz. István társaság fogadjunk el minden embert előfizető részvényesül.² Számításunk szerint fényes jövője lesz a Társaságnak és következőleg sok haszna irodalmunknak. — Csak attól félek, hogy sok megtámadásnak lesz kitéve, — s a mi több, maga a társaság ad rést és némi igazságot a támadóknak. K. Zs.³ eddigelő oly tevékeny vala ez ügyben, a minőnek még a maga ügyében sem láttam. Ezen tevékenységében jellemének új oldalát fedeztem föl. Tetőtől talpig magyar ő azon tekintetben, hogy a mit felkap, egész tüzzel, elfogultsággal hajtja túl. Attól lehet tartani, hogy a János érdekében annyira tulzó lesz, hogy J. maga restelni és sokallni fogja. — Ugy bele volt bőszülve a tárgyba, hogy (kivált mivel János is jelen volt) nem lehetett ellenvetést tenni. —

A fő baj azonban a János szépirodalmi lapjával lesz,⁴ ha nem lesznek, a kik munkákkal támogatják. Én, némi ellenvetésekre, melyek tapasztalásból meritett reminiscenciák voltak, váltig bíztattam J-t veled is, mert J-nak csak egyszerű, rövid *ismertetések*, s nem eszméket *fejtegető* bírálatok kellene. Te pedig, úgy tapasztaltam, ezeket nem csak jól, hanem hamar is meg tudod írni. Rám aligha támaszkodhatik valamiben J. — Én most a „P. N.”-nak többet dolgozom⁵; a nyakamban van az első lapon kívül Török és Oroszország a hozzákapcsolt részekkel, melyeket önkényt vállaltam el, nehogy azt mondják társaim, hogy állásom sine-cura. Ezenkívül történeti tárgyakon szeretnék tovább dolgozni, vagy tovább tanulni⁶; s végre a mi mindezekről elüt és fontosabb, két aesthetikai értekezés van előttem, *egészen* előttem.⁷ Az emberből elvégre is Toldy⁸ lesz, a ki képes volna hét ország miniszteri Tárcaját a nyakába venni; — az ember nálunk közkatona létére sem tudja, mikor nevezik ki lovastűzér- vagy tengerészkapitánynak; — szóval a szegény ecclesiában az ember pap, egyházi, kántor s minden egyszemélyben! —

Te még ritka kivétel vagy. Te a historicusokkal csak az Arany udvarán versenyeztél⁹, s tán még Kolozsvárt a majálison, a mikor is tiéd volt a győzedelem.¹⁰ Megmondhatod ezenkívül Szabó Károlynak: nem ismerem közelebből szép gyermekeit¹¹; de nem hiszem, hogy olyan leánya legyen, mint Aranka.¹² — Oly okos, hogy meghaladja korát, s oly eleven és fürgé, mint egy fiú. Dugj el előre minden írószközt, mert a mennyi esze van, meg találja szeretni az írói pályát. Talán azért ijedt meg ösztönszerűleg a kritikustól, mikor először találkozam vele. Nem volt elég, hogy Horváthné irántam a kérlelhetetlent játsza!¹³

Csak az vigasztal, hogy közvetlen családod többsége sok jó indulattal van irántam. Aligha el nem mondta nód, mennyit dorgált engem Kőröstől Pestig agglagényi rideg állapotomért.¹⁴ Habár az ily állapotú emberek, úgy látszik, nem osztozhatnak tetszésében, irán-

tam, mint barátod iránt, annyi őszinte jóindulattal voltak elmondva a szemrehányások, hogy nemcsak nem nehezítettem, hanem örömet hallgattam. El sem is felejtettem, — csak az a sajnós, hogy mégis mindamellett aligha nem falra hánnya a borsót. — Az embert a legszebb ékesszólás sem, csak az élet vezetheti az élet ügyebajába, — kivált mikor nem tőlünk függ minden. Mond nődek üdvözetemet, neked minden áldást s minden elkezdett munkádban bevégzést kíván

Barátod

Salamon Ferenc

U. i. Brassai bácsit köszöntöm. Mit mond a zenészeti lapokra?¹⁵

Címzése: „T. Gyulai Pál tanár urnak *Kolozsvárt* a Farkas utczában.”

A levél megközelítő pontosságú datálását Arany János és az ismét szerveződő Kisfaludy-Társaság kapcsolatára vonatkozó mondatok teszik lehetővé. A helytartói hivatal 1860. máj. 2-án tudatta Eötvös József elnökkel, hogy ismét engedélyezi a Kisfaludy-Társaság működését. A Társaság 1860. júl. 15-én előzetes konferenciát tartott. (Erre vonatkozhatik Salamon levélbeli megjegyzése.) Tagjául választotta rajta kívül — többek között — Csengeryt, Greguszt, Gyulait, Jókait, Keményt. Első fontosabb ülésük aug. 1-én volt: ekkor választották meg igazgatónak Aranyt; ő maga nem volt jelen személyesen. Egy bizottságot küldtek ki (tagjai: Toldy, Arany, Csengery, Kemény, Salamon, Tóth Kálmán), mely feladatául a Társaság működésére, valamint az anyagi fedezet kérdésére vonatkozó tervezet kidolgozását kapta. Arany igazgatóvá való megválasztása után határozta el végérvényesen, hogy Pestre költözik s Csengeryvel ekkor adta be egy szépirodalmi folyóiratra vonatkozó engedélykérelmét is. Elhatározásáról *Nagykörös*, aug. 10. 1860. keltezésű levelében értesítette Gyulait. (L. Fontes IV. 370.; vö. Salamon levél eleji megjegyzésével.) Aug. és szept. folyamán a költözésköze ügyében többször Pesten tartózkodó Arany olykor részt vett a Társaság bizalmas megbeszélésein — ezek egyike utal Salamon is. Következőképp Salamon e levele feltétlenül aug. 10-e után keletkezhetett. A másik határdátumra nézve: Salamon jelzi, hogy a Társaság „választmányá” (az augusztus 1-én kiküldött bizottság) még nem tartott ülést. Hogy erre mikor került sor, nem tudni, mindenesetre a feladat megoldása végett több alkalommal. Ismeretes, hogy a bizottság szept. 27-én már benyújtotta tervezetét, és mivel ennek kidolgozása sok időt vehetett igénybe, a levél *semmiképp sem írható 1860. szept. 15-e után*.

1. Arany János és családja 1860. szept. végén és okt. elején költözött Pestre. Lakását feltehetően okt. 1-től bérelte. (L. még az 5. levél jegyzetét.)

2. 1847-ben alakította Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok *Jó és olcsó könyvtudó társulat* néven.

1852. aug. 22-én vette fel jelenlegi nevét. Az 50-es és 60-as évek fordulóján Danieлик János irányította munkáját. Részletesebben l.: Notter Antal: *A Szent István-Társulat története*, Bp. 1904.

3. Kemény Zsigmond.

4. Arany lapja: Szépirodalmi Figyelő, megjelent: 1860. nov. 7-től 1862. okt. 30-ig.

5. 1860 nyarától Salamon volt a PN keleti ügyekkel foglalkozó rovatának vezetője, politikai tárgyú cikkeket is írt.

6. 1859 végétől kezdett Salamon XVI—XVII. századi török történettel, a török magyarországi uralkodásával s a Zrínyiekkel foglalkozni. Érdeklődési körének változását jelzi a 3. levélben említett nagy tanulmány, valamint Nagy Ivánhoz írott, turcicákra vonatkozó levelei (ÖSZK Kéziratár).

7. A két esztétikai értekezés: *Csokonai Dorottyája* c. akadémiál székfoglalója és *Petőfi Sándor bemutatása a franciáknál* c. szemléje. (Az utóbbi megj.: BpSz 1860. XXVIII—XXIX. 219—227.)

8. Toldy Ferenc.

9. Gyulai Szilágyi Sándorral és Szabó Károlyal együtt 1853-tól 1858-ig sokszor időzött Arany nagy-körösi otthonában.

10. Gyulai 1858-tól 1862-ig a kolozsvári ref. koll. tanára volt. A majálisi „győzelem” nyilván valamilyen társaságbeli történetre vonatkozik.

11. Szabó Károly 1859-től a nagyenyedii ref. koll. történelemtanára. A levél írásakor három gyermeke volt: Jolán, Gyula és Gizella.

12. Gyulai leánya: született 1859. jun. 15-én.

13. Horváth Árpádné Szendrey Júlia Salamonnak *Petőfi Sándor újabb költeményei 1847—1849. c.* tanulmánya miatt nehezelt meg.

14. Gyulai és családja 1860. máj. végén Nagykörsön át — Aranyékat meglátogatva — Pestre utazott. Salamon kísérte Gyulainét és Arankát Pestre, feltehetőleg ekkor zajlott le a levélben említett beszélgetés.

15. Zenészeti Lapok: az első jelentős magyar zenei folyóirat. Alapította és szerkesztette id. Ábrányi Kornél. 1860. okt. 3-tól 1876. aug. 5-ig jelent meg.

5.

Barátom!

[Pest, 1860. október 10-e körül.]

Kérdezd meg, mielőtt találkoznánk,¹ Nagy Pétertől² és más kolozsvári nagy regényolvasóktól, melyik az az új angol regény, mely a mellett, hogy jeles, a magyar közönséget is érdeklené. Beszélgetés közben azt is kiveheted talán, hogy mi azon uraknak vagy asszonyoknak itéletében csak egyéni különöz izlés, s mi az, a mit el lehet tőlök fogadni. —

Az ajánlandó munkák rövid lajstromát hozd fel magaddal.³ A Kisfaludy-Társaság külföldi regénytára számára kellene egy jó és nem igen hosszú angol regény.⁴ En erősen hiszem, hogy ha valaki elég jól fordítaná Thackerayt, tetszenék nálunk is; — de regényeit többnyire igen hosszúnak találjuk. — Elolvastam félig meddig három új angol regényt. Az egyik „Adam Bede” Eliottól⁵ igen szép, s írója valódi nagy tehetségű ember, — csakogy papos epizódjai untatnák a magyar közönséget, habár minden, s még e része is érdekes annak, a ki az írói mes-

terségben gyönyörködni tud. Olvastam egy „Hypathia” nevű új regényből is,⁶ mely sokkal mélyebben ereszkedik a világ vallásainak fejtegetésébe, mintsem a magyar közönség megérteni képes volna.

Szerencsés fölrkezést kíván, s egész családotól üdvözől
barátod

Salamon Ferenc.

U. i. Aranyék szerdán mult egy hete óta pesti lakosok, és elégedettek.

Címzése nincs.

A levél utóírata jelzi keletkezésének idejét: Arany János feltehetőleg 1860. okt. 1-én lett pesti lakos.

(L. a 4. sz. levél jegyzetét.)

1. Gyulai Pál 1860. okt. 10-e és 14-e között utazott Pestre, hogy felolvassa székfoglalóját a MTA 1860. okt. 29-i közgyűlésén.

2. Nagy Péter: egyházi szónok, 1866-tól erdélyi ref. püspök; Dickens magyar fordítója.

3. A lajstrom nem ismeretes.

4. A Kisfaludy-Társaság 1860. szept. 27-i ülésén határozták el a Külföldi Regénytár folytatását s Aranyt bízták meg azzal, hogy tegyen javaslatot az egyes megjelentetendő művekre. Valószínű, hogy Salamon, aki igen jártas volt az angol irodalomban, segédkezett Aranyknak megfelelő regények kiválasztásában.

5. Elliot, George: angol író; e regénye 1859-ben jelent meg.

6. Kingsley, Charles: angol író. *Hypathia* c. történeli regénye 1853-ban jelent meg.

6.

Barátom Gyulai!

[Pest, 1861. febr. vége.]

Mi dolog, hogy az én beköszöntőm rég jön, sőt már egészen meg is jelent a „Figyelő”ben, s te nem tudatod velem ellenvetéseidet, holott a Petőfire írt bírálatom kétszintű nagyobb gondnal s hosszabb fontolgatás után készült, s neked még is voltak alapos kifogásaid ellene?¹ Azt hinni, hogy tartózkodóvá lettél irántam, annyi volna, mint roszt tenni fel rólad. — Én legkevésbé sem vagyok megelégedve Figyelőbeli értekezésemnek kivált formájával. Az ítéletben is, s kivált annak kifejezésében több tévedésbe eshettem, a mit természetesen én nem láthatok még most, ha más nem figyelmeztet. Azonban ha időd nem engedi, a mit inkább hiszek, csak dolgozzál valami érdemesebbet.

Tudom, hogy dolgozol, — de bárcsak készen volnál ismét valamivel. Küld, a mid van a Figyelőbe. Ne hidd, hogy Arany ne kapna, ha tőled van, a keményebb hangú bírálaton is. Hovatovább mind inkább megjön, úgy látszik. Nem elég meggyőző volt-e Szász Károlynak Vidára írt bírálatával való esete, hogy az engedékeny iránynyal több kellemetlensége lehet, mint a kissé szigorúbbal?² — Nem szükséges elveidből lealkudni, hangodat elváltoztatni, hogy a Figyelőbe írhasz — erről jól állok, — s maga Arany is mondta nekem, hogy akármit küldesz, igen örömet kiadja. Ez azt hiszem fölslegesség tesz minden rábeszélést, s szükségtelemnél említmem, a mit úgy is tudsz, hogy Arany sok cikket, a mi a te gustusodat, s tán a másokét is rontotta, kénytelenségből adott ki, mivel nincs ki írjon neki, mikor Erdélyi oly kevés dolgozik e lapba, mint te. Én vagyok most, egy félhónap óta, s ki többet tehetek, — de az is igen kevés. A színház, bármily mulatságosnak s kevésbe kerülőnek látszik, sok időmet veszi el. A mit írok kevés, de a mit meg nem írok több időmet foglalja el.³ — Küldj, ha van nagyobb cikkeket: pl. Berzsenyiről, Bajzáról, melyekre rég készültél. Irhatnál Mikes Kelemenről, kinek leveleit közelebből adja ki Heckenast.⁴

A színházra visszatérvén, irhatom neked, hogy a phrasis egészen megette a drámát, s elhatároztam elejétől fogva, hogy mivel egyenesen szembezállani ez iránynyal roszt tapintat volna, minden oly drámai mű mellett kardoskodom, mely frazisztalan. Dicsérem a francia vígjátékokat, a menyire lehet, dicsérem még Birchpfeiffer sentimentalismusát,⁵ mihelyt látom, hogy a közönségnek tetszik, s meg van helyes oka, a miért tetszhetik. Minden tapsnak örvendeni lehet, mely valami drámaibbnak szól, mint a czélzásos szónoklatoknak. Azonban ne hidd, hogy ok és saját benyomásaim sugallata nélkül járnék el, — a mint tán hitfed, mikor azt üzented, hogy bizzam Z. K.-ra Birchpfeiffer dicséretét.⁶ A mit én válaszoltam neked erre, az csak tréfa volt — hogy törd valamin a fejedet, a mi alatt valami mély értelem látszik lappangan, pedig semmi sincs.⁷ Nem értem rá akkor, hogy bővebben válaszoljak.

Azonban most is sietnem kell befejezni e levelet. Pedig meg akartam írni, hogy „Bánk bán”od a legtöbb szorgalommal, a legnagyobb lelkiismeretességgel és alapossággal, s egyszerűsmind igen jól írt kritika irodalmunkban, — habár a hosszabb analízisek fárasztó olvasmányvá teszik a közönségre nézve. Különbem nem sokat írhatnék róla. Szükséges volna e czélból a szöveget újra tanulmányozni, a mit majd máskor teszek meg.

Köszöntelek kedves családdal együtt.

Barátod

Salamon Ferenc.

Címzése nincs.

A levél megírásának dátumát az első mondat jelzi : S. F. Csokonai Dorottyája c. akadémiai székfoglalóját a SzépirodF 1861. jan. 2-től febr. 20-ig közölte ; a „sőt már egészen meg is jelent” kifejezés arra mutat, hogy egy-két nappal febr. 20-a után írta e levelét.

1. S. F. Petőfi Sándor újabb költeményei 1847–1849. c. tanulmánya alapjaiban tévesen értékeli Petőfi költészetét; Gyulai ezzel az értékeléssel — gondoljunk 1853. novemberében íródott *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* c. értekezésének főbb tételeire! — nem érthetett s nem is értett egyet. (L. még a 2. levelet s jegyzeteit, valamint Gyulai Aranyhoz írott, 1860. aug. 20-án kelt levelét, melyben ez olvasható : „Csengery ...nem sok kedvet mutatott... Salamon Petőfi bírálata ellen kiadni tölem valamit.” Fontes IV. 425.)

2. Szász Károly kritikát írt Vida József verseskötetéről. (*Nemzeti koszorú. Költemények*, írta Vida József. SzépirodF 1861. jan. 30. s febr. 6.) Arany a SzépirodF febr. 6-i számában korrigálta Szász túlságosan enyhe s tévedésekkel tarkított értékelését.)

3. Salamon volt a SzépirodF állandó színikritikusa.

4. A Toldy-féle kiadásra vonatkozik a megjegyzés : Zágoni Mikes Kelemen *Törökországi Levelei I–II*. Pest, 1861.

5. Birchpfeiffer, Charlotta : német színésznő és drámaíró. *A szerencse gyermeke* c. színművéről Salamon írt bírálatot a SzépirodF 1860. dec. 5-i számában.

6. Z. K. : Zilahy Károly.

7. Gyulai Pál és Salamon Ferenc e leveleit vagy üzenetváltását nem ismerjük.

A MAGYAR KÉZIRATOS ÉNEKESKÖNYVEK ÉS VERSGYŰJTEMÉNYEK BIBLIOGRÁFIÁJA (1565—1840)

Összeállította: Stoll Béla. Bp. 1963. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 537 l.

Stoll Béla bibliográfiája kitartó szorgalommal, lelkiismeretességgel és alázattal készült mű: aligha túlozunk, amikor újabb filológiai irodalmunk jelentős teljesítményei közé soroljuk. Érdeméből semmit sem vesz el, hogy egy, a maga idejében jelentős teljesítménynek számító előzményre, Szabó T. Attila lényegében véve azonos célkitűzésű munkájára (*Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században*. Zilah: 1934) támaszkodhatott, hiszen az utóbbi mű annak idején nehéz körülmények között, az olyan szervezett munka, anyagi és technikai segítség teljes hiányában jött létre, amelyet Stoll Béla a Magyar Tudományos Akadémia és néhány kitűnő munkatárs (elsősorban Klaniczay Tibor) jóvoltából élvezhetett s ez önmagában is magyarázza hiányosságait. Igazságtalanok lennének tehát, ha Szabó T. Attila emberi és tudományos teljesítménynek annak idején egyáltalán nem jelentéktelen összeállítását az előbbieknél megfontolása nélkül vetnénk össze Stoll Béla előttünk levő munkájával. Az utóbbi gazdagságát egyébként pusztán az az egyetlen adat is jól megmutatja, hogy — a függelékben felsorolt, szintén komoly gyűjtőmunkával összeszedett magános kéziratokat és hasonlókat nem számítva — 883 tételben 927 kéziratot ír le, míg a korábbi bibliográfiákban csak 483 szerepel. Ha ehhez még hozzáveszik a többségükben nehezen hozzáférhető (az anyag egyharmad része külföldön van) kéziratok jelentős többségéről a helyszínen vagy mikrofilmről készített általában szabatos leírásokat, talán sikerült valamit megsejtetnünk a jelentős bibliográfia méreteiből és a mögötte levő fáradtságos munkáról. (Épp ennek az alapos munkának ismeretében érthetetlen, viszont, hogy néhány hazai, jórészt egyházi kézben levő kötetet nem látott. Valóban olyan nehéz lett volna beléjük lapozni?) A verses anyagot tartalmazó kötetes kéziratoknak ez a nagyjából 1565-től 1840-ig terjedő, kitérő bibliográfiája a jövőben mindenképp hallatlan könnyebbséget jelent majd a régi magyar művelődés valamennyi kutatója, az irodalomtörténészek, a

folkloristák, a zenetörténészek, sőt még a politikai történet iránt érdeklődők számára is. Ugyanezt mondhatjuk el a kötet függelékéről, amely a XVI—XVII. századi, nem kötetekben, hanem másképp fennmaradt verses szövegek jegyzékét adja.

Szívesen vettük volna azonban, ha a bibliográfia bevezetése jobban elmélyed a kéziratos énekeskönyvek és társaik problematikájába: erre épp a nehezen hozzáférhető anyag olyan alapos ismerője lett volna hivatott, mint amilyennek Stoll Bélát megismertük. A könyvészeti szempontokon túlmutató, elvi igényű rendszerezés nemcsak azért lett volna lényeges, mert a kérdéssel ilyen vonatkozásban újabbban keveset foglalkoztak (Szabó T. Attila publikációjának bevezetése néhány figyelemre méltó és ma is helytálló szempontot tartalmaz), hanem azért is, mert a különböző típusok bonyolult szövevényét tartalmazó anyag s az elmélyedő tartalmi rendszerezés hiánya már a bibliográfia gyűjtőkörének kijelölésénél némi bizonytalanságot eredményezett.

Egy kissé leegyszerűsítve a kérdést, úgy látszik, hogy a kéziratos verses kötetek három nagy alaptípusát különböztethetjük meg. Az egyik, a viszonylag legmodernebb, általában határozott szerzői személyiséget reveláló típust az olyan kötetek jelentik, amelyek teljes egészükben egy szerző verseit tartalmazták. A típus különálló voltát természetesen Stoll is világosan látja, és lényegében véve csak gyakorlati okokra hivatkozva indokolja az ilyen típusba tartozó XVII. századi kötetek bevetését bibliográfiájába. Véleményünk szerint ez az anyag teljes egészében függelékbe kínálkozott volna, hiszen ebben az esetben egy-két határesetről eltekintve már olyan, az egyéb kéziratok énekeskönyvektől lényegében elütő, a másoló személyiségét, annak egyéni ízlésén alapuló válogatási lehetőségét háttérbe szorító s a szerző személyiségét határozottan előtérbe helyező, individuálisabb típusról van szó, amely az irodalmi műveltség modernebb foka, a könyvműveltség felé mutat.

A kötetes verskéziratok sorát ismét két,

helyenként könnyen elhatárolható, helyenként erősen egymásba játszó típusba sorolhatjuk. Az első, leginkább archaikus típus az egyházi célokra készült kéziratok kötetek, graduálók és hasonlók; ezek a másoló egyéni ízlését a liturgikus célnak alárendelő s többé-kevésbé valamilyen vallásos közönség viszonylag kollektív szükségleteit kielégítő jellegükkel (sőt a protestáns graduálék gyakorta katolikus eredetű szövegeivel is) „irodalmi középkort” visznek tovább. Nem véletlen, hogy a Stoll-féle bibliográfia első tételei között szereplő, sokat vitatott *Batthyány-kódexet* még nyelvemlékeink közé szokás sorolni, de hasonlót mondhatnánk el a *Boroszlói kézirat*ról, *Nagydobszai graduál*ról, *Óvári graduál*ról és jó néhány társukról: ezek a kötetek, akárcsak a falusi népművészetbe a XVII—XVIII. században is erősen belenyúló, provinciális későgótikus elemek, kódexirodalmunk megkésett vulgarizálódásához hasonlíthatók. E típus és történeti változatai, modernebb elemek időnkénti belezárása ellen ére is egészében véve annyira archaikus típust képviselnek, jórészt az imádkozás, a vallásos áhitat magatartását, mint a világiasabb esztétikum befogadását reuelálják, hogy jó részüket inkább az egyháztörténet, ha nem épp a vallásos folklór, mint a tulajdonképpeni irodalomtörténet körébe tartozónak érezzük s épp ezért talán helyesebb lett volna a kérdés történetével behatóan foglalkozó Szabó T. Attila példáját követve külön csoportosítani őket. Maga a ránk maradt anyag feltehetően nagyon hézagos, pedig nem egy jel mutat arra, hogy valamikor meglehetősen elterjedt típusról van szó, falusi kántorok, iskolamesterek szinte mindennapi segéd-eszközéről, amit lassanként a könyv olcsóbbodása szorított ki. Közben állandó kallódásnak volt kitéve s az irodalmi ízlés elvilágiasodása után rendszeres gyűjtésükre sem gondoltak eléggé, így sajátos módon leginkább újabb keletű, a vallásos ponyvához közel álló példányok kerültek el a közgyűjtemények figyelmét. Maga a másolás időpontja különben talán épp ennél az erősen konzervatív jellegű típusnál mond a legkevesebbet, a viszonylag új gyűjteményeknek is makacsul tovább élhet a régi s ezért szinte lehetetlen megmondani, hogy milyen időpontja valók egy irodalomtörténeti bibliográfia keretei s mikortól kell teljesen mások érdeklődési területére utalunk.

A kéziratok verseskönyvek másik nagy csoportja a modernebb, világias érdeklődést mutató csoport. Az előbbi típustól „szép-irodalmi” jellege mellett azzal a tulajdonsággal is különbözik, hogy a másoló bizonyos mértékig a „szerző” individualisabb vonásait veszi fel, a szöveget már egy kissé saját tulajdonának tekinti, alakít rajta, aktuali-

zálja. Szoros kapcsolatban van a szájhagyománnyal, amit az is jellegzetesen mutat, hogy gyakori a szájról szájra terjedő, vagy éppenséggel „szájról” lejegyzett szöveg, bár különösen a hosszabb, epikus műveknél, mégis a másolásnak van döntő szerepe. Nehezen megragadható, számtalan individuális és történeti változatot tartalmazó típusról van szó.

Stoll Béla 1840-nel zárja le felsorolásukat, ez azonban legfeljebb gyakorlati megfontolások alapján fogadható el, hiszen a kéziratok verseskönyv egyes típusai még legalább egy évszázadig, szinte napjainkig nyomon követhetők. A kérdéssel kapcsolatos valamennyi problémát egy könyvismertetés szűkre szabott keretei között természetesen még felvetni sem lehet. Elégedjünk meg annak a paraszti élet minden ismerője által könnyen ellenőrizhető ténynek a megemlékezésével, hogy a könyvműveltség szempontjából még a közelmúltban is archaikus, sokban a XVI—XVII. századi kisnemesi házakhoz hasonló parasztházakban a Bibliák kalendáriumok, esetleg néhány vásári ponyva mellett ott volt a verseskönyv, az énekeskönyv iskolásfüzetekbe, noteszfélékbe beírt késői leszármazottja is, amelyben városi műdal, népdal, anekdota, borsos történet gazdasági természetű feljegyzésekkel és hasonlókkal keveredett. A folkloristák nem nagyon tulajdonítottak jelentőséget az ilyen énekeskönyveknek, hiszen nem tiszta „népi” anyagot tartalmaztak, az irodalomtörténész pedig teljes joggal nem érdeklődött utánuk, hiszen számára ez már nem irodalom, bár egyes esetekben azzal is érintkezik. Radnóti Miklós jogos büszkeséggel emlegette egyszer, hogy egy kis cselédlánya piszkos hátú, iskolás versesfüzetébe Ady, Kosztolányi versek mellett a *Pogány Köszöntő* egyik darabját találta bemásolva. Nagyanyáink idejében még nagyon sok fiatal lánynak volt ilyen versesfüzete, s e sorok írójának diákkorában is akadt irodalomtanár, aki arra buzdította tanítványait, hogy minden nékik tetsző verset másoljanak le. Hol itt a határ?... Egyébként a régebbi, akár már XVII—XVIII. századi énekeskönyvek is a kor irodalmi műveltségéhez képest jórészt periferikus, provinciális, ahogy Szabó T. Attila mondja, „irodalmon kívüli”, „irodalom alatti” anyagot tartalmaztak, szabatosabban: azt, amit a kor nem ismert el irodalmi értékűnek. Ez a kétségtelen körülmény viszont arra figyelmeztet, hogy a kéziratok verseskötetek hosszú életének csak egyik okozója a könyvműveltségen még bizonyos mértékig kívülről álló, primitív irodalmiság, az a magyar szegénység, amely régebbi irodalmunk számtalan megnyilatkozása körül ott érezhető, mellette a bizonyosfajta szövegek kinyomtatását megakadályozó társadalmi, sőt egyes esetekben kifejezetten politikai tilalmat is

nagymértékben figyelembe kell vennünk. Az ide tartozó versek, így a politikai költészet egyes darabjai vagy nagyon sokáig a szerelmi líra (a szélsőséges esetet jelentő trágárságokról nem is beszélve), megegyszer külső kényszerek miatt sodródtak a színhagyományok és az írásbeliségnek az irodalom fejlődési vonala szempontjából egyre archaikusabb és napjaink felé haladva egyre jobban szűkülő határterületére. Joggal kérdezhető azonban az is, hogy a kéziratos verseskönyvek létrejöttébe nem játszik-e bele valamilyen, kétségtelen másodlagos alkotási vágy, a dilettantizmus egy, az irodalommal intimebb kapcsolatot kereső formája? Az irodalmi műveltség, közelebbről az izléstörténet olyan sajátos, meglehetősen bonyolult megnyilatkozásairól van tehát szó, amelyeknek a jelentőségét hiba lenne pusztán abban látni, hogy megbecsülhetetlen értékű régi szövegeket hagyományoztak az utókorra. Az esetek többségében bizonyos határok között önmagukban is zárt, mint már említettük, a szerzői személyiséggel is rokon alkotások ezek, érdemes lenne a másoló és az általa képviselt magatartás, illetve közizlés szempontjából szinte egyenként is elemezni őket s az eddiginél bátrabban beiktatni irodalmunk történetébe. A magyar rokokó története pl., úgy látszik, az eddigieknél sokkal életszerűbben közelíthető meg a dallal, zenével, színhagyománnyal is érintkező énekeskönyveknek a felvilágosodás határozottabb írói személyiségű adatokra építő irodalmán még innen eső, ahhoz mérten primitívebb anyagán keresztül. A bomladozni kezdő feudalizmus társaséletének tipikus megnyilatkozásairól van szó, ami egyébként nem sajátos magyar jelenség, hiszen a hazai énekeskönyvek talán

kevésbé provencionálisan nyers, a lényegét tekintve azonban hasonló francia vagy német testvéreire is utalhatnánk, akár a hazai arisztokrácia kozmopolita rokokójának területéről. A XVI—XVII. századi anyag szintén arra figyelmeztet, hogy a régi magyar irodalom történetét egy kissé néha talán egyoldalúan közelítjük meg, ha az író és a könyv modernebb típusai felől indulunk el feléje.

Külön kellene szólnunk a határesetet jelentő olyan kötetekről, mint pl. a Stoll-féle bibliográfiában 662. számmal jelzett *Vajda Julianna emlékkönyve*, amely nem is egy vonásával már a kéziratos irodalmiság egy, az énekeskönyvekkel rokon, de attól egyes vonásaival különböző (leginkább azzal, hogy szövegeit nem a tulajdonos, hanem barátai írják be) „Souvenir”-ek egész a közelmúltig terjedő divatjág vezet: ismerünk pl. emlékkönyvből előkerült Juhász Gyula-verset. A bibliográfiában közölt anyag egyes darabjainak alaposabb megvizsgálása talán azt mutatná meg, hogy több ilyen is akad közöttük. Az emlékkönyvek kedves irodalmi társasjátéka egyébként már a XVIII. sz. végétől kezdve megtalálható nálunk, s a kéziratos verseskönyvek újabb típusait kutatva ezeknek a közizlés szempontjából hallatlanul jellemző kis köteteknek is érdemes lenne némi figyelmet szentelni. Stoll Béla ezt a munkát, természetesen, nem végezhette el. Megjegyzéseink egyébként sem munkája vitathatatlan érdemét akarták kisebbíteni, épp ellenkezőleg, szerényen és vázlatosan bár, az egyesek számára talán szürkének látszó bibliográfiai adatgyűjtés nagy hasznát és problémák felvetésére inspiráló erejét szerették volna bizonyítani.

Baróti Dezső

NEMESKÜRTY ISTVÁN: A MAGYAR SZÉPPRÓZA SZÜLETÉSE

Tanulmány. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 307 l.

Nemeskürty István szerényen „tanulmány”-nak nevezett művében izgalmas és hosszú évtizedeken keresztül mostohán kezelt kérdést boncol: volt-e, s ha volt, milyen volt, hogyan alakult ki, milyen tendenciákat hordozott magában a XVI. századi magyar reneszánsz széppróza. A hetven évvel ezelőtt megírt Beöthy-monográfia óta számos értékes tanulmány foglalkozott e problémakör részkérdéseivel (több, mint amennyit Nemeskürty fontosnak tart jegyzeteiben megemlíteni), de összefoglaló mű nem született. Horváth János: *A reformáció jegyében* című munkája szélesebb aspektussal tárgyalja a

XVI. századot, Klaniczay Tibor tanulmánykötete (*Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961.) inkább utalásokkal fordul csak a széppróza felé, de az egyetemi jegyzet sem tekinti szerves egésznek a témát. Feltétlenül fontos, időszzerű volt már alapos vizsgálat alá venni e kérdést, annál is inkább, mert ugyanez a vizsgálódás marxista irodalomtörténetírásunkban a líra területén már rendszeres kezdeményeket tud felmutatni, s további elemzéseket ígér. (Itt elsősorban Gerédy Rabán kitűnő könyvére kell utalnunk: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962.). A szövegkiadás területén is előbbre van a XVI. század

költészetének ismertetése, bár tagadhatatlan, hogy a *Biblioteca Hungarica Antiqua* eddigi kötetei és további terve nagymértékben csökkent a lemaradást. Csakhogy a szépróza — legalábbis annak Nemeskürty szerinti értelmezésű darabjai — nem kapnak e tervben sem elég teret.

*

Nemeskürty könyvének fő problémáját a kötet címe is magában hordozza: mit nevezünk *széprózáknak*, melyek a magyar szépróza kezdetei, és a *születés* biológiai értelmezését milyen mértékben vihetjük át egy irodalmi folyamatra.

Ha ugyanis elfogadjuk a *Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* rövid megfogalmazását, mely szerint a szépróza „művészi tartalmú és stílusú próza” (VI. 214.), a Nemeskürty-féle értelmezés szűknek és tágnak is hat egyszerre. Szűknek, mert szemlélődéséből szinte teljesen kizárta azokat az írásokat, melyeknek szerzőiről nem tudta bizonyítani, hogy a Pesti-által vallott *incredibilis voluptas* volt ihletője s célja írásaiknak. Ezért szorult könyve perifériájára Mindszenti Gábor emlékirata, pedig annak „kétségtelen szépróza jelentségét” maga is elismeri, s még a „széprózaí formálás igényét” is javára írja.

Ha azonban szigorúan tartanánk magunkat a fenti megfogalmazáshoz, akkor Nemeskürty válogatását némi elfogultsággal vádolhatnók. A segesvári disputa leírása, bármennyire ízes a stílusa, aligha több egy fordított antif feudális-antiklerikális munka aktualizáló betétjénél, s kérdés, hogy nem lenne-e helye — a kötetet záró felsorolásban legalább — Székely Istvánnak, akinek világhírnévé néhány szép és előremutató — Heltaira — részlettel hívja fel a figyelmet, s Károlyi Gáspár *Két könyvének*. S mindenképpen beszélni kellene Magyariról, éppen korszakváltó jellegénél fogva.

Nemeskürty elfogadható megfontolásból indult ki, amikor a szépróza anyagát csak nyomtatott művekben kereste, én mégis hajlanék arra, hogy XVI. század eleji tollforgatóink mintáiként vizsgáljuk meg a kolostori irodalom kéziratok emlékeit is. Jól tudom, hogy ezek aránylag kis körben hatottak: azonban jóval több kéziratok könyvünk lehetett, mint amennyi megmaradt a kolostorokban, egyházi könyvesházakban s a XVI. század elején már nyomtatásban megjelenő művek írói még többségükben papok voltak. Nem hiszem, hogy merész a feltételezésem: kolostori életük során bizonyan találkozhattak e magyar nyelvű kezdeményezésekkel. A Karthauzi Névtelen prózája pedig sokszor megelőzi a Pestiét!

Végül — éppen a fentiekhez kapcsolódva — kell megemlítenem, hogy bennem a „születés” szó egy fájdalommal és örömmel ve-

gyes *hosszabb ideig tartó*, de mindenképpen *lezárt* folyamatot asszociál. Azt hiszem Nemeskürty is így értelmezi könyvének címét: azt kívánja bemutatni, milyen tünetekkel jelentkezik irodalmunkban a szépróza, melyek életének első jelei, mikor táru elénk először életrevaló hangoskodásával. Ebben az esetben azonban feltétlenül ragaszkodnia kellett volna a kronológiai sorrendhez, vagy tompítania a fogalmazás első — nem is olyan bizonyos — jelenél örömét, hogy Pesti *Ezopusának* taglalása után (ez könyvének első fejezete!) ne jelentse ki: „A magyar szépróza megszületett!”

*

Az „incredibilis voluptas”, az a hihetetlen gyönyörűség, melyet a széprózaí művek egyik ismérvéül tart számon Nemeskürty, adta néki is kezébe a tollat, hogy a „szakmabeliek” feltételezett anatómája ellenére anyagáról a nem beavatottakhoz is beszéljen. Csak helyeselhető törekvése: közelebb hozni a mai olvasóhoz a „porlepte polcok” kötetét. S ha azt illúzióknak érezzük is, hogy a XVI. század prózairodalma a mai olvasónak „napi olvasmánya” legyen, mindenképpen követendőnek tartjuk nemes hevületét, mely anyagát olykor megszipítve, de feltétlenül őszinte meggyőződéssel agítál elfeledett emlékeink élesztése mellett. Ez a népszerűsítő szándék eleve bizonyos elhárítás a szakmabelikkel szemben, pedig Nemeskürtynek erre nincsen szüksége. Művének azok a részeit, melyeket Bornemisza-könyvből ismert alaposágával munkált ki, nemcsak az irodalom-szerető nagyközönség, hanem az irodalomtörtő szakember igenlésével is találkozhatnak. Vonatkozik ez elsősorban az *Örögi kísértetek szép elemzésére* és a *Magyar krónika* méltatására. Ezek könyvének legjobb fejezetei. A Bornemisza-könyv belső indokainak kifejtése hiteles és plasztikus képet fest e protestáns Ágoston alkotási módszeréről. Gondolatébresztő, amit a prédikátor ihlető és ható baráti köréről sejtet, és itt is — mint könyve más helyén is — találó a képzőművészettől kölcsönvett hasonlat: pregnánsan bizonyítja az irodalomtörténetírás komplex voltát. Ugyanígy egészében helytálló a *Magyar krónika* tárgyalása. Ha az oldalszámra rugó idézeteket sokalljuk is, azokat minden esetben jól választotta ki Nemeskürty annak bizonyítására, hogy Heltai hűsége Bonfinihez és Thúróczyhoz „hűtlen hűség”. Igen meggyőző az is, amit Heltai születésének korábbi voltáról mond. Itt nemcsak az a feltétlenül elgondolkasztó, amit a Hunyadi-mondakör kapcsán hangsúlyoz Nemeskürty, hogy ti. ezeket Heltai Hunyadi katonáinak fiaitól hallotta, hanem az, hogy ez az adat csak kiegészíti mindazt, amit eddig Heltai XV. század végi születése mellett hangsúlyoztak

a kutatók. Feltétlenül helyes, ha ilyen életrajzi adatra is ráirányítja olvasói figyelmét a szerző — és a segesvári disputa életszerű részleteinél is felhívja olvasói figyelmét: így csak a *szemtanú* rögzíti hosszú évekre élményeit. 1538-ban tehát Heltai már megbecsült tagja volt egyháznak és Erdélynek, akit ilyen nagy jelentőségű vitatkozásra is meghívnak. Brodarics sem igen mutatta volna meg egy egyszerű papnak Mátyás király tervrajzait!

Nemeskürty elemző készsége különösen ott jeleskedik, ahol Heltai humorát, Bornemisza vívódásait világítja meg. A lírai szépségekhez kevesebb érzéket mutat. Talán ezért hűzódott Mindszenthí Gábor emlékiratának szépprózai müként való elfogadásától; s ez lehet magyarázata a fentebb már említett hiánynak is: Károlyi és Magyarai idézett műveiben csak a vitatkozó-érvelő hevet érzi, s aggódó lírájuk nem jut el füléhez.

E két nagyobb fejezet mellett még a Veresmarti *Megtérése históriájáról* írott emelkedik ki a kötetből. Ez a már XVII. századi mű, mely irodalmunk első én-regénye is lehetne, eddig méltatlanul feküdt emlékeztünk lomtárában. Nemeskürty érdeme, hogy előhalaszta onnan, leporolta és megmutatta szépségeit, értékeit. Elemzése itt egészen elevenek, s a fejezet lapjain előtölgő idézettömeget is menti, hogy Veresmarti szövegeit még a szakembereknek is csak kis része ismeri.

A többi — kisebb-nagyobb — elemzésben Nemeskürty nem tud önmaga mellé emelkedni. Az olvasó úgy érzi, hasznosabb lett volna a viszonylagos teljesség igénye nélkül megjelentetni a kötetet, mert a három pillér körül hőmpölygő anyag-folyamat nem tudta írói-irodalomtörténeszi fegyelmének partjai közé szorítani. Ezért a kisebb fejezetek hol dagályossá nőnek (Pesti-fejezet), hol terjedősen ellaposodnak (Heltai: *Dialógus*).

Stílusa nem egyenletes. A komoly, érett Bornemisza-fejezet mellett iskolásan száraz a Mindszenthíről szóló, a bevezető sorok lelkes lobogása pedig mosolygásra készítet. S nem tartom szerencsésnek az olyan „modernizált” stílusfordulatokat sem, mint amikor Nemeskürthy a *Dialógus* elemzése közben Demeter „lemorzsolódásáról” beszél, és olvasóit azzal vádolja hogy Bornemiszt „csudabogárnak” tartják, vagy azt közli, hogy Heltai „az

uralkodó osztály támadásában is rekordot javított”.

Az a tény, hogy könyvét a nagyközönség érdeklődésére számítva adta közre Nemeskürty, magyarázza, hogy néhány olyan megállapítást is tesz, melyet a szakmabeli feleslegesnek tartana. Talán túlzott precizitás, amikor Heltai sokszor idézett nyilatkozatát magyarázva megjegyzi: „gyanítjuk, hogy ezzel a tizenhat évi tanulással nem a pár száz szavas egyszerű, hétköznapi szokincset, hanem az irodalmi nyelvet igyekezett elsajátítani” (Nemeskürty kiemelése). Annál is inkább az, mert két lappal később ugyanő emeli ki, hogy Heltai „példáit; utalásait, kiszólásait, nyelvét, stílusát a nép életéből” veszi.

Említettük már az idézetek kérdését. Természetes, hogy egy irodalomtörténeti munka nem nélkülözheti a bizonyító eljárás során az idézeteket. Azt is megértjük, hogy a szerző régi magyar szépprózáink olvastatásának szándékát szem előtt tartva sokat szeretne bemutatni a tárgyalt művekből. De azért az olyan mértékű utalás, mint a *Száz fabula* c. fejezetben (53 oldalból — szerényen számolva 20 oldalnyi!) vagy a *Segesvári disputa*-rész, ahol a szövegnek több mint a fele idézet: talán felesleges. S nem meggyőző a *Ponciánus* szerzőségének bizonyítása sem. Igaz, hogy Waldapfel József tanulmánya óta — éppen harminc éve — alig férhet kétség Heltai szerzőségéhez. De Nemeskürty, miután 13 kifejezéssel-szóval-fordulattal nyomósítja a Heltai mellett szóló régi érveket, bejelenti, hogy az eredeti szöveg ismeretének hiányában nem lehet döntő a stíluselemzés: — ezután két és fél oldalon keresztül idézi a *Ponciánust*! Ez a gazdagság felesleges, és csak nehézkessé teszi a könyv olvasását, tehát éppen a szerző célja ellen fordul.

Nemeskürty — főleg Beöthyvel vitázva — gyakran hangsúlyozza a szépprózai jelenségek éles különbözőségét a kor elbeszélő-históriás énekköltészetétől. Pedig néha nem ártott volna — legalább utalás formájában — Tinódira hivatkozni, Görceőni Ambrus Mátyás-énekére vagy arra a Nagybanácsaira, akinek *Hunyadi históriáját* éppen Heltai alakítja át, hogy belelopja az ő család-eredet felfogását, melyet — ezt Nemeskürty nyolc oldalon idézi! — a *Magyar krónikában* is elmond.

Végh Ferenc

BATSÁNYI JÁNOS ÖSSZES MŰVEI

Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. 2—3. köt. Prózái művek, 1—2. köt. Bp. 1960—1961. Akadémiai K. 655; 779.

Batsányi János összes művei kritikai kiadásának első része, a *Verseket* magában foglaló, 1953-ban jelent meg. A második résznek, mely a prózai műveket tartalmazza, első kötete 1960-ból, második kötete 1961-ből való. Az utóbbiak mindegyikének terjedelme jócskán meghaladja a *Verseket*: a 655 és 780 lapnyi főszöveg és jegyzetapparátus pedig (melyekből az egyik kötetnél 412:243, a másiknál 494:286 az arány) a tudományos megbízhatóságot, filológiai pontosságot és kutató szenvedélyt, a magyar és világirodalomtörténeti téren kivételesnek mondható hozzáértést tekintve fenntartja, vagy inkább fokozottan mutatja a legelső kötet munkájának nagy erényeit és érdemeit. Lehetetlen meg nem ismételnünk — de a Batsányi kiadás nyomába lépett s ezért is kiemelkedően értékes Vörösmarty-sorozat ismeretében már nagyobb nyomattal is —, hogy Keresztury Dezső és Tarnai Andor munkáját úttörőnek tartjuk, valóban ők adtak példát először klasszikus író összes műveinek korszerű, nemzetközileg is rangos kritikai szövegkiadására, s hozzá olyanra, amely a feltárt, kiadott, interpretált és értékelt művet nemcsak megtisztítja a rákövesedett portól-szeméttől, hanem az élő kultúra, a kulturális forradalom igényének megfelelően kapcsolja be a történelmileg kiművelt közgondolkodásba. Az „időtlen-ség”-nek, az elvi „érdektelenség”-nek, az antikváriusi leltározás objektivizmusának az a részlege, melyet nem is egy régi szövegkiadásunk hordozott magában, merőben idegen Keresztury és Tarnai munkájától: szakemberek szűkebb körén túl minden nevelő, aki a valóság ismeretében akar tanítani, a tartalmilag gazdag megismerés forró élményében részesül a próza két kötetének — s különösen az I.-nek — olvastán, s olyan irodalomtörténeti s esztétikai összefüggésekre lesz figyelmes, melyek a magyar felvilágosodás nagy történelmi korszakának jobb megértése, az eddiginél összehasonlíthatatlanul árnyaltabb fejlődésképe szempontjából nélkülözhetetlenek s tovább sugallók lesznek.

Sajnosan igaz, amivel a szerkesztők a prózai művek első kötetének jegyzeteit elkezdik: „Batsányi prózai munkái még a szakma szűkebb köreiben sem váltak általánosabban ismertté” (415. l.). Sorolhatjuk ovábbá: pályakezdő munkáját, *A Magyaroknak Vitézését* „általában csak futólag szokták érinteni irodalomtörténészeink” (420. l.); a *Beszélgetés* c. wielandi fordítással „mind-egy keveset foglalkoztak” (516. l.) s Toldy nem is adta ki újra, szinte el is felejtették; az *Elegyes dolgok* címen kiadott publicisztikai

megnyilatkozásokról Szinnyei (Batsányi J. 1904, 62—63. l.) mindössze tíz sornyi ismeretést írt; a *Tudósítás* (1791-ből való ismeretű szöveg a *Magyar Museumról*) eddig „csaknem teljesen figyelmen kívül” maradt (534. l.), pedig — teljes joggal irják a szerkesztők — „Batsányi szerkesztői pályájára, de az egész magyar sajtótörténet fejlődésére nézve is igen fontos szöveg” (uo.); az egész *Apologia* (mentőírás a Martinovics-perben) s annak teljes magyar fordítása ebben a kiadásban jelenik meg először nyomtatásban; hasonlóképp a *Mercur Etranger* c. folyóiratban (1813) megjelent írásként teljes szövegét (a magyar nyelvről és irodalomról) a kritikai kiadás I., prózakötete közli először Magyarországon — s nem kisebbíti a szerkesztők érdemét az sem, ha ez a fontos írásmű Tardy Lajos megállapításai szerint (*Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet*, ItK, 1963, 228—232. l. — Radó György—Tardy Lajos: *Világjáró Besse János*, Bp. 1963, Útikalandok c. sorozat 40. sz. 17. l. 165—166. l.) Besse Jánosnak tulajdonítandó — véleményünk szerint Batsányinak is része volt a feltűnő hozzáértéssel megírt irodalomtörténeti szemle tartalmi kialakításában. S folytathatnánk azzal, hogy a próza II. kötetében közreadottak, a linzi évek prózai munkái „nagy részükben még irodalmunk történetének kutatói számára is az újdonság erejével hatnak” (499. l.) — bár e késői tanulmány-prózáinak mondanivalóját, tartalmát és művészi formáját illetőleg nem fogadhatjuk el a szerkesztők nagymértékben túlértékelő, irodalomtörténetileg s esztétikailag nem igazolható felfogását.

Már ennyi alapján is elmondhatjuk: Keresztury és Tarnai eredményekben igen gazdag munkájának köszönhetjük, hogy Batsányi eddig ismert portréja éppúgy, mint felvilágosodáskori irodalomtörténetünk összképe, markáns vonásokkal mélyült és fontos összefüggések tudatosításával vált gazdagabbá. Az ő munkájuk nyomán és hatására merjük — némi változtatással — ismételni szavaikat: Batsányi némelyik prózái írása egyenértékű, történeti szempontból pedig nemegyszer fontosabb a verseknél. A felvilágosodás és reformkor kevés magyar írójáról mondhatjuk el, hogy súlya a tudományos összkiadás tükrében ennyire növekednek.

Mielőtt a kiadvány értékeivel és helyenként észlelhető fogyatékoságaival vagy hibáival részletesebben foglalkoznánk, néhány általános jellegű észrevélt bocsátunk előre a szerkesztés időbeli elhúzódásának egy kedvezőtlen formai kihatásáról és a jegyzetekbe

szorult monografikus anyag jelentőségéről, a szerkesztők Batsányi-értékeléséről.

Az 1950-es évek elején készült s 1953-ban megjelent versek kötetének interpretációit és értékeléseit természetesen nem egy ponton módosította — ha nem is nagyon lényegesen — mindaz, amit a már akkor figyelembe vett próza területén a behatóbb vizsgálat csak később, az 1950-es évek végére fedezett fel vagy tisztázott; s az is természetes, hogy a szerkesztők — értékelésre is törekedve — nem tagadták meg együttérzésüket, néha szenvedélyes vonzalmukat sem attól a Batsányitól, aki Kazinczy és pártszelesei részéről valóban felemás, kétértelmű vagy egyenesen igazságtalan megítélésben részesült. Az előbbi a szerkesztés munkájának normális előrehaladásából következtetett, elháríthatatlanul, az utóbbi abból a személyes érdekeltségéből, melynek híján a tudományos munka becsülete és értéke s alább száll.

Megállapítható, hogy az előbbi okból eredően a jegyzetapparátus néhány helyen olyan új és fontos megállapításokat tartalmaz, amelyek visszaható érvényűek: a prózakötet egy-egy műhöz kapcsolódó jegyzetéből némelykor olyan visszamutató tanulságok, összefüggések derülnek ki, melyeknek igazi helye a versek jegyzetapparátusában vagy némelyik korábbi prózai mű jegyzetében lett volna. Amit pl. a *Beszélgetés* kiemelkedően gazdag jegyzete a Ráday-nekrológról mond (522. l.), azt szívesebben olvastuk volna ott (513—515. l.); amit ugyancsak a *Beszélgetés* jegyzete végén a *változások* szó értelméről (= revolutio) mond el a szerkesztő igen figyelemre méltóan (527. l.), annak a *Versek* kötetében lett volna a helye, a *franciaországi változásokra* címűnek apparátusában; a Herder-féle fejlődéseszmé átvételének (l. az 520—25. lapon) úgyszintén nagyon fontos szerepe van Batsányi költészetében, s éppígy annak, amit a *Beszéd 1798* kapcsán olvashatunk a klasszikus műformák századvégi bomlásáról és a töredék önálló műfajjá alakulásáról (435., 486. l.). Noha nem könnyű megvonni a határt a műhöz kötött jegyzet s az annak határait túllépő, sőt más mű interpretációjába kíváncsi tanulság között, kívánatos volna a prózai művek jegyzeteiben kialakult s a versek némelyikének jegyzetében szorosan beleillő tanulságokat egy újabb *Pótlásban* utalásszerűen feltüntetni.

Az elvileg egyívő tartozó tanulságok helyenkénti elkülönülését a kötetek megjelenése közti időköz kényszerítette — e technikai okból előállt formahiba mit sem von le a kiadvány tartalmi értékéből s abból a szerkesztői okosságából, melyre átfogó, a részletekben éppenséggel el nem vesző problémáérzékenységgel, az anyag koncentrálni tudása jellemző.

Egy-egy műnek jegyzete (főleg a próza I. kötetében) szabályszerűen tanulmánytá kerekedik ki, s alig van közöttük olyan, amelyből hiányoznék az általánosabb érvényű elvi tanulság, a Batsányi eszméit, alkotó munkáját, stílusát, a kor irodalomtörténetét újszerűen megvilágító. Ilyenek is az anyag, a források, a keletkezéstörténet, a tartalom, a stílus és a fogadtatás igen alapos elemzése nyomán, az összefüggések bonyolult szövedékének kipreparálásából születtek meg, s úgy tekinthetők, mint elvi útjelzők egy még megírandó nagy monográfia térképéhez. Vagy inkább egy egész monográfia fekszik e jegyzetek tömbjeiben, áthevítve a szövegek történeti interpretációjának és a személyiség emberi-etikai-alkotói értékelésének tüzeitől. Utalnunk kell néhány ilyen, önálló monográfia alapvonalaival meghúzó elvi tanulságra, azért is, mert meggyőződésünk, hogy ezeknek továbbfejtsége, kutató munkával történő továbbgondolása nélkül Batsányi életművének tudományos feldolgozása ezen túl nem lehetséges. A testőrök csoportját a szerkesztők rugalmasabban ítélik meg, mint szokás (471. l.); felméri az újkori latin stilisztika, poétika és retorika befolyását az újabb kor magyar nyelvű irodalmára, különös tekintettel a fordítás hagyományos és újszerű irányzataira (452—460. l.); vizsgálják a szintén nem csak Batsányinál érdekes „hősi, ünnepélyes stílus” nyelvi formáit (429—31. l.); behatóan ismertetik — igen fontos ez — a Herder értelmének kialakuló fejlődésével s a lenta revolutio tanának jelentőségét, ami a *Látó* fogalmának szempontjából sem közömbös (520—25. l.); találon mutatnak rá arra az élet és irodalom határmegyéjén ingadozó prototípusra, melyet Társaság-kiadványoknak nevezhetnénk (pl. a *Bessenyei György társasága* stb.) s ami érdekes ízléstörténeti tanulságokat rejt magában; felfedik a Batsányi költészetében követett eljárásokkal analóg formáló erőket jelenlétét a publicisztikai prózában is (a könyvhirdető „jelentés” felemelkedése az irodalmi tanulmány szintjére, 486. l., a glosszának cikké nemesítése, 528. l.); s itt említem, hogy sikeresen emelik ki azokat a döntő fordulatokat vagy megnyilatkozásokat, melyekkel valami új, addig ismeretlen tűnik fel vagy bontakozik ki az erők rejtettebb játékából (az első írásmű, mely a *Magyar Iróknak nevekben* szól egy befolyásos politikushoz, a Forgách Miklóshoz intézett nyílt levél, 1790, l. 506. l.; a *Magyar Museum* a modern értelemben vett folyóirat kialakításának és az önálló értelmiségi vállalkozásnak egyik első jelentős példája, 533—35. l.).

Ilyen s ezekhez hasonló eredmények vagy továbbnyomozásra csábító útkezdések jellemzik ezt a jegyzetapparátusba szorított s abból ki-kihullámzó monográfiát — a

koncepció egysége, a feltárt eszmék és alkotások összefüggő láncolatba illesztése, a törekvés Batsányi egyéniségének, művének, irodalomtörténeti helyének következetes megítélésére jogossá teszik a monográfia szó használatát, annál inkább, mennél nagyobb nyomtatékkal érvényesül benne az értékelés szándéka s tudós gondja is. Elismerésre is készlet, ahogy a *Magyar Museum Bevezetése*, még inkább a fordításról szóló dolgozatok, a Magyar Museum III. negyedéhez függesztett *Tóldalék*, a *Beszélgetés*, a *Tudósítás* és az *Apologia* elemzésének tükrében a szerkesztők Batsányi igaz és nagy érdemeit elének állítják. Vitathatatlan az ő irodalmi szervező és elvi irányító szerepének uralkodó volta 1787 és 1792 között, tisztázódik reformizmusának és forradalmi cselekvés-tudatának, körülményekhez alkalmazott igazmondásának és rejtett forradalmiságának sajátos viszonya (amit a vádiratban találozóan mondtak hamu alatt forrongó tűznek) és valóban kiemelkedő az *Apológiában* megőrzött emberi nagyságának emléke.

Van azonban némi veszélye is ennek a jegyzetapparátusba szorult monografikus — értékelő s értékelő — tendenciának. Míg a jegyzetapparátuson belül — csekély, szinte észrevétlen értékelő túlzások ellenére is — biztonságosan alakul ki a körültekintő történelmi elemzésnek és az író-egyéniség lélektani (tehetség, szándék, művészi megvalósítás szerinti) interpretációjának egyensúlya, a jegyzetek általános bevezetőiben mintha a személyiség önmaga válnék alkotásának értékmérőjévé — s most egyszerre úgy tetszik, mintha minden, amit csak alkotott, egyformán értékes, sőt korának legmagasabb szintjét képviselő irodalmi érték volna. Hiba, ha klasszikus írók értelmezői a művet s alkotóját nem méltatják dialektikusan: ha minden történelmi meghatározottságának figyelembevételével is szinte kizárólag olyan értékei szerint mérik fel, melyek kiemelik őt az időből, s annak a klasszicitásnak a fényében rögzítik, mely pedig csak bizonyos műveikből, tehetségük egy bizonyos oldalának — történelmileg kondicionált — kifejlése révén sugárzik át a „maradék”-ra. A Batsányi-kiadás szerkesztőinek egy-két túlzásuk miatt nem lehet ezt a hibát felróni. De le kell szögeznünk: a legnagyobbakra is áll az, hogy mindenestül érték ugyan az életművük, de nem mindenestül, nem minden oldalukkal, nem minden jellegzetességükkel, nem minden műnemben s műfajban klasszikusok is vagy kivételes esztétikai értékek. Ha pedig tekintetbe vesszük azt, hogy Batsányi prózája teljesen híjával van a szépirodalmi műveknek (pedig senki az ő korában nem élt át annyi „változást”, s hozzá európai szintereken!), s prózájának értéke ezért is alatta

marad annak, amit tágabb körű, gazdagabb lírájában teremtett meg; hogy az elvi, logikai erő és magvaság nemegyszer szerencsétlenül párosul publicisztikai írásainak belső formájával és stílusával, mely gyakran vezet lompos-sághoz, formátlansághoz, bőbeszédűséghez, öniszéltetésekhez, mint oly valakinek a beszéde, akinek határozottságában nagyobb az eszméjéhez vagy önigazolásához való makacs ragaszkodás, mint az irodalmi alkotás kinjában-gyönyörében való részeseledés vágya, a feloldódni s így hódítani tudás; aki a nemes, a nagy, a fenséges ideálkörében meg is merevíti magát s szinte pózba kényszerül, kiműveletlenül — vagy csak kifejezetlenül — hagyva az érzelmi élet annyi más minőségétönusát; s tekintve azt is, hogy Batsányi prózastílusa Kármánéhoz és Csokonaiéhoz képest dagályosan-latinosan nehézkes, nem érthetünk egyet a kritikai kiadás szerkesztőivel, ha a prózáiról Batsányit kategorikusan egyenrangúnak minősítik a költővel (416. l. I. köt. Próza). Költői műve nélkül is jeles, egy átmeneti időszakban irányító publicista maradna Batsányi, de csak mint prózáiról, nem érné el Kármánnak, Csokonainak vagy a modernebb utakra tért Kazinczynak színvonalát. Költészetével érte el ezt! — Még kevésbé fogadhatjuk el azt a lelkes, de tárgyilag bizonyíthatatlan kijelentést, melyet a próza II. kötete jegyzeteinek bevezetőjében olvasni az 1817 és 1845 közti Batsányiról: „Az irodalom gyakorlatának és bölcselétének kérdéseit pedig alig közelítette meg abban a korban bárki is nála lényegre tekintőbben, senki nála magasabb igénnyel és nagyobb felkészültséggel.” Kölcsény, Bajza, Eötvös és Erdélyi János korában? Az a Batsányi, aki még mindig Gyöngyösivel fegyverkezett Balassi és Zrínyi ellen, Berzsenyit „középszerű szegény versszerző”-nek tartotta a nyelvújítás történelmi jelentőségének megértéséhez közel sem jutott és Kazinczyt épp oly méltatlanul ócsárolta, mint amilyen igazságtalanul bánt el vele ez? Érthető, hogy — polemizálva azokkal, akik csak a vergődő egyéniséget, az elfojtódást veszik észre Batsányi utolsó évtizedeiben — a szerkesztő megnyomta a tollát, a túlzás azonban ez egy esetben nagyon erős.

A polemikus szándékon kívül (mely Kazinczy igazságtalanságainak leleplezésével általában helyes úton jár) valami más is alapot adhatott ezekre a túlzásokra: a jegyzetelés némelykor szinte kényszerű félszége. Egyoldalú lehet ugyanis a kép, ha a felfedezés és interpretáció hevéleté a műveket egyformán csak a pozitív oldalukkal fordítják felénk s arról, ami sikerületlen, a fejlődés nehézségeit felmutató, vagy bármiképp értékcsökkentő bennük, nem értesül az olvasó. Éppen mert véleményem szerint egy való-ságos értékelő monográfia anyaga s szer-

kezete rejlik a kiadvány jegyzeteiben, ezt a korántsem általános, csak némelykor feltűnő módszertani hiányosságot meg kellett említenünk — még akkor is, ha a szerkesztők joggal hivatkozhatnak a kritikai kiadásnak elsőrendűen filológiai és nem esztétikailag értékelő funkcióira.

Az egyes művekre, illetve jegyzeteikre térve át — s maradvá a próza I. kötetében, mert a II.-nak jegyzetei ritkábban szélesülnek ki olyan nagyméretű és gazdag, értékelő jellegű tanulmányokká, mint az I.-ben — csak utalunk *A' magyaroknak vitésége* című példatárnak gazdag forrásmegállapító és interpretációs jegyzetanyagára, meg a „hősi” hatást tenni akaró Batsányi stílusának elemzésére. Kár, hogy a „hősi stílus”-nak barokkos jellegét nem emeli ki a szerkesztő, sőt kissé mást is láttat belőle, mint ami benne van: nem nagyon van ugyanis világosság és pontosság azokban a dagályos, alárendelődően szövődményes és a latin mondatok terjedelmét bőbeszédűen két vagy háromszorosára bővítő frázisokban, melyeket amaz erényekre hoz fel például (431. l.). E művecskének önállósága, stílári fejelettsége nagyon csekély, jelentősége tényleg abban van, amit a nemzeti-nemzeti érzésvilág történet-szemléletének kifejezésére lehetett hasznosítani belőle (l. 424., 428. l.). Ha a fiatal Batsányinak a kompozícióval kapcsolatos nyelvi ügyeskedésére, mozaik-munkájára akarunk példákat, célszerűbb azzal a forrással vetni össze szövegeit, amelyet nem jelölt meg s amely elkerülte a szerkesztők figyelmét: Bessenyeinek *A Holmijával* (l. erről külön, e cikkkel párhuzamosan megjelenő adalékaimat). Ennek fényében még erősebb az a tanulság, hogy Batsányi a legmegértőbb, a legállhatatosabb Bessenyei-tanítvány. — *A' Magyaroknak vitésége és a Barátságos levél* (Báróczyhoz) — ez utóbbi is az Orczyék köréből kinőtt, Bessenyei nyomán formált imitáció — egyformán annak az idegen szövegből vagy szövegekből átmódolt közlésformának terméke még, melyet a fordítással kapcsolatban ő maga nyilvánított később „nem igaz”-nak (l. a *Tóldalékban* 170. l. és 184. l.). Lényege nem az, hogy önállóan szebbíti meg, illetve alakítja át az eredetét, hanem a szerző szándékának akár az idegen (fordítandó), akár a hazai (módosítandó) szövegre való rányesztése, anélkül azonban hogy a mintát megsemmisítené, felemésztené a maga autonóm eredetiségének tűzésében. Idegenből átszerkesztett mozaik jön így létre, egy primitív-skolasztikus klasszicizmus jegyében, mely még nem ismeri a szubjektíve forrongó s ezért az idegent is minden ízében újjáteremtő „génusz”-t, ami elidegeníthetetlen, hanem csak azt az objektív érvényű eszmét, melyet készen kapott vagy lemásolt darabok összeillesztésével is hatáso-

san közölhet. Itt még fennáll Batsányi rokonsága azzal a klasszicizmussal, melynek deákos változatát hamarosan rombolni kezdte (a fordításról irt cikkeiben; vö. Tarnai Andor: *A dedkos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959. 81—82. l.). S nem ennek az önálló műegészét még éppúgy nem tisztelő, mint a saját génuszának teljes fölényében sem bizakvó felfogásnak a jegyében készült-e el — számos más körülmény sürgetésére — a formailag szintén mozaikszerű *Bé-vezetés* a Magyar Museumhoz? A mű összeillesztésé Kacinczy alapszövegének megtartott részéből, az Iselin-Voltaire reneszánsz-szemléből, Bessenyei akadémiai gondolatából és Batsányi eredeti eszméiből a még régebbi kompiláló-imitáló gyakorlat jegyében történt, Kacinczy szövegét pl. még annyira sem tördelte szét, mint *A Holmiét A' magyaroknak vitéségében*. Finoman írja a szerkesztő, hogy „ahogy nagy ódáiban és tanulmányaiiban nyugodtan átvette antik vagy magyar elődeinek egy-egy fordulatát, kifejezését, gondolatfördékét, hogy a maga új művébe ötvözve, mint az egész szerzője, a sajátjaként fémjelezze őket; itt is felhasználta Kacinczy töredékeit...” (446—7. l.). Csak annyit fűznék ehhez az igaz megállapításhoz, hogy a nagy ódába átvett idegen anyag teljesen Batsányi fogalmazta-árnyalta alkotássá lényegült át, míg a *Bé-vezetésben* Batsányi beilleszkedik Kacinczy gondolatmenetébe, melynek egész első felét (a kritikai kiadásbeli 10 lapból kb. 2 és felet), középső részének néhány fontos passzusát (arról, amiben szűkölködik a magyar író és a kritika szükségességéről) és befejezését is átvette, és pedig sokszor szórul szóra, vagy csak szörendet változtatva, mondatot bővítve bennük. Nem kisebbíti ez Batsányi érdemét, aki a cikk tendenciáját határozottan megváltoztatta és anyagával együtt súlyát is lényegesen megnövelte: mert nemcsak az Akadémia tervét (meg a nyelvtanét) hirdette meg egy oly történeti szemle után, melyben kiemelte a nemzeti királyság, udvar fájdalmas hiányát, hanem az íróársadalom s a közönség előtt is hatáson tartá szélesre, együttműködést sürgetően, az új vállalkozás kapuit. Kacinczy — jellemzően arra, aki óvatoskodik, nem látván világosan a munkatársak és a közönség szerepét — még így írta a maga *Előbeszédében*: „csak úgy tekintsek (ti. e munkát), mint egy néhány Barátnak egymást serkengető, barátságosan vetélkedő igyekezetét” (442. l.), s csak megengedően szól arról, hogy mások munkáit is elfogadják közlésre; Batsányi nem óvatoskodik, hanem határozottan kimondja: „Ebbe a Gyűjteménybe mind azon kisebb-szabású Munkák bé-fogadtnak, s közre eresztetnek, melylyek...” (98. l.). A döntő különbséget Kacinczy és Batsányi között tehát nemcsak

a nemesi-nemzeti történet szemlélet és Besenyey-féle Akadémia-terv okos propagálásában látjuk, hanem abban az éppen ezek által alátámasztott bátorságban, mellyel megnyitotta a lapot az íróársak előtt, mellyel fórummá akarta azt tenni.

Az 1785-ös és 86-os írások imitáció-jellegzetességei — láttuk — ez 1788-as „átszerkesztésben” is jelen vannak, a forma — mert nem a teljesen önálló gondolatmenet feszíti — helyenként egyenetlen (pl. 95. l., ahol az Akadémia gondolatát előbb csak megpendíti, majd áttér a poézisre, majd visszatér az Akadémiára), a Kazinczy szövegén s folyóiratgondolásán tett módosítások pedig a nemesi közönség ízléséhez való határozottabb közeledést s a modernebb belletrisztikai elgondolásnak a régiesebb, de realisabb folyóiratprofil felé való hajlítását mutatják Batsányi részéről. Úgy látjuk tehát, hogy amennyire felülmúlja tartalmilag ez a mű az 1785-ös és 86-os írások jelentőségét, elsősorú publicisztikai dokumentumként és szervező tetteként emelkedve a hasonlóak fölé, annyira nem jelenti még önállóság, gondolati erő, kompozíció tekintetében Batsányi prózáírásának magas fokát, s az író érettségét sem mutatja. A majdnem egy évvel előbb megírt cikk a fordítás mesterségéről (*Magyar Musa*) ugyanezen a szinten mutatja írói fejlettségét, de többfelől átkölcsozött tételei ellenére sem mondható kevésbé fontosnak amannál: az időszak uralkodó írói gyakorlatának okos és előremutató (Kazinczy is tanulhatott belőle!) szabályozását kísérelte meg vele Batsányi. Sőt: a két cikk, a *Museum Bé-vezetése* és a *Magyar Musa* cikke a *fordításról* bensőségebben is összefügg egymással: az utóbbi bizonyosan ott volt Batsányi előtt, amikor a *Bé-vezetésben*, a -delem, -dalom, -vány, -vény végezetű „idétlen hosszú” szavakat kárhóztatta — ez ui. pontosan így van a *Magyar Musa* cikkében is (97. l. vö. 467. l.).

E két, történelmileg nagyon jelentős, de az író alkotó írásművészetét tekintve még fejletlen cikknek kritikái jegyzetei, különösen a fordításról szólók, a legalaposabbak közé tartoznak, mind a nyomozó munka, mind az adatgazdagság, mind a koncepció tekintetében, még ha van is itt-ott némi hanyarúság Kazinczy iránt, akitől mégsem kellene elvitatni a kassai társaságban vitt iniciátor szerepét (446. l.).

Batsányi az 1787-es és 1788-as, történelmileg máris igen fontos iratok felől minden tekintetben magasabbra emelkedik: ha a nagy prózáírónak nyomait keressük, azokban az írásaiban leljük fel, melyek a *fordítás-tanulmány*nak és a *Bé-vezetésnek* kiteljesedéseként fogható fel. A fordítástanulmány ui. a *Tóldalékban* (A' Magyar Museum III. Negyedéhez, 1789), a *Bé-vezetés* a *Tudósíttás-*

ban (1791) nyer majd szélesebb érvényt, tesz organikusabb hatást. Oly végső változatok ezek, melyekből már hiányzik az 1787-es és 1788-as régiesebb közlésforma, az imitációs-ráépítő gyakorlat, vagy feloldódik az egyéni mondanivalóban s gondolatmenetben.

Az előbbin rajta van még valamennyire az adaptáló-interpretáló gyakorlat bélyege: amivel Batsányi visszavág, Milton ügyében, Rájnisnak, azt csaknem szóról szóra Zachariától vette át (l.: Tarnai, ItK, 1959. 79—80.). De Rájnis sem járhatott el különben Voltaire-nek Péczeli-fordította Milton-értékelésével — ha ugyan ismerte azt; Tarnai gyanítása (ItK, 1959. 78). nem meggyőző: Voltaire Milton-értékelése Péczeli *Henriásá* nak csak a második, 1792-i kiadásában jelent meg s kétséges, ismerte-e Rájnis a talán már 1789-ben elkészült kéziratot; Rájnis maga is fordíthatta a voltaire-i tanulmányt, tudott franciául —, s ami a fő dolog: az Európa-szerte elterjedt deákos klasszicista felfogást képviselte. Ezt Batsányi fölünyesen és német forrásaihoz képest is önálló erővel tudta revideálni. A műhöz írt kritikái jegyzetek — bár nem térnek ki Tarnainak már publikált eredményeire — Baróti Szabó s a fordítási regulák védelméről szólva is bizonyítják, mennyivel magasabb szintre jutott Batsányi ebben a vitairatában, mint ahol egy esztendővel előbb állt a *Bé-vezetés* s a *fordításról* írt második dolgozattal: mert a *Tóldalékban* összevonni s egybekapcsolni tudta azt, amit korábban külön-külön írt szerkesztői gyakorlatáról és fordítói elveiről. A *Tóldalék* tehát nemcsak a két ízben is kiadott fordítás-cikk végső s legfejlettebb változata, hanem Batsányi két fő gondolatának oly gyakorlati igényű s erejű egyesítése, melyben a két eszme kölcsönös összefüggésbe került egymással: szerkesztői öntudattal védi az elvei szerinti fordítást s fordításelvi lendítik előre új ízléstartalmak védelmére a szerkesztőt.

Ebben a művében kerekedik Batsányi, a szerkesztő és irodalom-szervező, teljesen Kazinczy fölé, s nem a *Bé-vezetésben*.

De nem kevesebb figyelmet érdemel a Magyar Museum ismertető szövegei közül az 1791-i *Tudósíttás* (II. köt. 255—266. l.). Sem terjedelmét, sem jelentőségét tekintve nem alább való a *Bé-vezetés*nél! Idézni kell a szerkesztőnek lényegre tapintó szavait: „A kutatás csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta ezt a Batsányi szerkesztői pályájára, de az egész magyar sajtótörténet fejlődésére nézve is igen fontos szöveget. Érdemes a Magyar Museum *Bé-vezetésével* részletesen összehasonlítani. Nemcsak az derül ki ennek nyomán, Batsányimennyire ragaszkodott kezdetben kitűzött szerkesztői elveizhez, hanem még inkább az, hogy tapasztalatait komolyan leszűrte, s nagy hozzáértéssel hasznosította.

Ami ott inkább csak óhaj volt még — egy, az egész nemzeti műveltséget átfogó, a nyelvet is mint a nemzeti erkölcsiség, tudomány, humanitás kifejezőjét, hordozóját művelő tudós társaság hivatástudatának, munkakörének és szervezeteinek kimunkálása — itt már az egész programot meghatározó gyakorlat . . .” (II. köt. 534—35. l.). Ezért mondhatjuk azt, hogy Batsányi, a szerkesztő s a prózaíró itt tényleg a csúcson van: saját útját járta be, s amit itt mond el utána s ígérhet a teljesítmény alapján, az mindenestül az övé, a „látó” erős hitelével. Talán nem is csak a saját tapasztalatait szűrte le — úgy érezzük, hogy kiszélesült programjának abban a hat pontjában, melyről találóan írja a jegyzet szerkesztője: „belejár mindaz, amit a következő század művelődéspolitikája lényegesen tartott” (535. l.), még Kazinczy bizonyos tekintetben modernebb, de irreális vállalkozásának, az *Orpheus*nak tapasztalatai is benne vannak. Az *Orpheus* bevezetése már a Batsányi-féle *Bé-vezetés*hez képest is erőtlén írás volt, Batsányi 1791-es *Tudósíttásának* pedig nincs párja a kor publicisztikájában. Akár programjának azt az esztétikai gazdagságát tekintjük, mellyel már a gyakorlat terén is Kazinczy fölébe készül emelkedni, akár definícióinak máig lobogó erejéről (*nemzeti Litteratura*, 252. l.) gondolkozunk el — egy pillanatra valóban a költővel egyenrangú szerkesztőt és prózaírót ismerjük fel benne.

A fejlődésnek s a magasba emelkedésnek — a szerkesztők által nem nagyon hangsúlyozott, pedig határozott — vonalán egyelőre csak a következő műveket kapcsoljuk össze egymással: *A' magyaroknak vitézsége* (1785), *Cikk a fordításról* (1787), *Bé-vezetés a Magyar Museumhoz* (1788), *Tóldalék* (1789), *Tudósíttás* (1791). A többi művel s kritikai jegyzeteikkel még ily szerény méretekben foglalkozni sincs módunk. Felsorolva az összes kiadott művet, némelyikhez mégis észrevételeket kell fűznünk, bírálat, korrekció, újabb adat vagy összefüggés jelzése céljából.

A' magyaroknak vitézsége, a *Barátságos levél* (Bárczyhoz), a *Bé-vezetés*, *A' fordításról* után és a *Tóldalék* elé két olyan fontos irásmű ékelődik, melynek nem kis szerepe van a költő és prózaíró Batsányi felszabadításában, önállósításában. Ha mesterek és minták nyúga alól csak a teljes birtokbavételük s a távlati fölény válthat meg, akkor Batsányi éppolyan töretlenül járta ez időben a maga felszabadulásának útját, mint Kazinczy a magáét: egy mintaszerű Anyoskiadással és egy még szebb, irodalmi tanulmányaink sorát kezdeményező dolgozattal, mely Bessenyei munkáiról szól, valóban úrrá lett példaképein, így is — nemcsak költői erőben — meghaladni kezdte őket. Mindkettőnek jelentőségét alapos, filológiai-

lag igen gondos jegyzetek tárgyalják, sokoldalúan. Az *Anyosról írt dolgozatok* kritikai jegyzeteihez csak annyit fűznék, hogy *Horvát István* kéziratos *Mindennapija* IV. kötetének (1805) 55a lapján (OSzK Kézirattár, 466. IV. Quart. Hung.) jóval több s érdekesebb áll Potyondy Ráfael, Anyos és Batsányi viszonyáról, mint amennyit erről a kritikai kiadás II. kötetének 475. lapján olvasni, Potyondynak nagyobb szerepe is volt Anyos verseinek összegyűjtésében; a *Bessenyei Györgyről* szóló tanulmány jegyzeteihez pedig annyit, hogy téves azt állítani, mintha Kazinczy „sehol nem emlegetné” „úttörőként” Bessenyeit (489. l.), *Geszner' Idyllium*nak Rádayhoz intézett ajánlásában (1788, 4a. lap) legelső négy „példája” között sorolja fel, s később is jól látja fejlődéstörténetileg fontos szerepét (pl. *Tübingai pályamű*, RMKt, 37. 1916. 154. l.).

A *Tóldalék* (a' Magyar Museum' IIIdik Negyedéhez) után négy kisebb írás következik: a *Fetelet* (Bessenyei Sándornak), a *Forgách Miklóshoz* intézett nyílt levél, A *védelmetelt magyar nyelv* ismertetése és *Ráday nekrológja*. Ezek után és az *Elegyes dolgok* (publicisztikai cikkek) előtt áll a *Beszélgetés*, Batsányi Wieland-fordítása.

Vele a kötetnek egyik legérdekesebb darabjához érkeznünk. A szerkesztők — Wieland korai magyar hatásának körében — Batsányiának bizonyítják a fordítást, s műfajának (Göttergespräche, ill. Halottak beszélgetése), meg Wieland politikai állásfoglalásának (az alkotmányos monarchia és a „történelmi erő”) meghatározásán túl izgalmas kutatómunkával mutatják ki Herder eszméinek jelenlétét — Wielandban, majd Wieland közvetítésével s tőle függetlenül is — Batsányiban. Ez a kritikai jegyzet némiképp összefoglaló jellegű is, Batsányi addig nem eléggé magyarázott s herderi ihletésű nyilatkozatait is számba veszi, az 1792-ben megjelenő elsőktől a per és a fogság idején megerősödő herderi gondolatig (a fejlődés törvényeit felismerő s követelő észnek és erénynek kell győzedelmeskednie) és a bécsi évek Herderkultuszáig. 1792-ben már Kazinczy és Verseghy is jól ismerte Herdert, úgy látszik azonban, hogy *akkor* még egyikük világképében sem szervült lényegessé Herder történetfilozófiája: Batsányinál pedig nagy versek építésében s az *Apológiában* is érzik a hatása. Ez a szövegkritikai jegyzet a marxista szemléletű összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányának ritka s követendő példája; a reformizmus és a forradalmiság rejtett, egymásba váltó összefüggéseit állapítva meg egy korszeleten belül, előbbre is mutat annál, a reformkor forradalmasodó nagyjainak „váltóságaira” talán a legkorábbi politikai, ideológiai és lélektani öspéldányt fedezve fel akaratlanul is.

A magyar nyelvű iratok sora az *Elegyes dolgokkal*, a *Kiadói jegyzésekkel*, a Magyar Museumnak már tárgyalt *ismertető szövegeivel* (köztük a fontos *Tudóssítással*) és egy 1798-ról keltezett *Beszéddel* zárul, mely Batsányinak ideológiai és esztétikai szempontból tekintve az utolsó rangos magyar nyelvű megnyilatkozása. Barokkos mondataiban már az a mély, sztoikus, de a jövőbe vetülő, herderi eredetű, de a sors által Batsányi tulajdonává tett gondolat születik meg („valamint a' természetnek hármass országában soha semmi el nem vész... úgy az erkölcsi világban sem vesztet-el semmi... Valaha valamikor csak el kell jönie az aratás idejének...” 274. l.), amely majd a *Der Kampf*-ban (1801) válik szuverén költészetté („Was jetzt, dem ungeweihten Späheraug' / Unsichtbar, im Verborgnen nur noch keimt: / Wird einst, wenn an dem Sonnenstrahl der Wahrheit / Die heilig-reine Saat zur Ernte reift, / Die goldnen, himmlisch süßen Früchte tragen” stb., l. l. kötet, 172. l., ill. 523. l.). Mondjuk ki, amit a szerkesztők itt mellőztek: e nagyszerű képbe foglalt mély gondolat Batsányi ihletével honosul meg irodalmunkban, s Kőlcseyen keresztül majd Petőfiig ivel a fénye.

Négy idegen nyelvű irat kap helyet a kötetben, a Baumberg Gabriella költeményeihez írt megjegyzések szövegén kívül a nádorhoz intézett német nyelvű *mentőírás*, a latin nyelvű *Apologia* a Martinovics-perben és a *Mercur Étranger*-ban megjelent francia nyelvű cikksorozat a magyar nyelvről s irodalomról (a fordítások Kereszturytól, Kővendy Dénestől és Hankiss Elemértől valók). A francia sorozatról vitakodás inkább nem a mi dolgunk — arra azonban utalni kell, hogy egyes részleteinek érvkétsége s gondolatmenete felismerhetően a Batsányié (pl. a 13. sz. jegyzet a 372. lapon); hogy abból az írói jegyzékből, mely a kiválóságok hosszú sorát adja (a 376. lapon), nyilván Batsányi ellenszenve hagyatta ki egyedül Kazinczy nevét (Csokonaiét és Berzsenyiét még nem nagyon ismerhette); hogy ilyen alapos irodalomtörténeti okoskodás attól a Bessétől, aki ugyan művelt nyelvész és literátor volt, azért sem telhetett ki, mert 1791-től szinte mindig a külföldet járta (vö. Besse önéletrajzával, melyet Tardy furcsamód nem az ItK-ban, hanem az *Útikalendok* c. sorozatban megjelent, idézett könyvében közölt, 16—18. l.). Figyelmünket inkább a két, rendkívül fontos védőirat vonja magára. Sajnáljuk, hogy a szerkesztők — bizonyára gyakorlati kiadói okokból, s nem szűkkeblűségük miatt — viszonylag kevés interpretáló s értékelő jegyzetet fűztek e mentőiratokhoz, pedig azok terjedelmes elemzést érdemeltek volna. Említsünk meg csak egy-kettőt az *Apologia* tanulásaiból: a *Der Kampf* keletkezés-

történetének alapjai, egyes motívumai itt tűnnek fel; a nemzetet reprezentáló felvilágosult író hitvallása hangzik ki belőle; *A látók titkának* prózai alapszövegét tartalmazza (magyarul: „a jelenvalót a múlttal serényen és előrelátóan egybevetve, a jövőt a múlt alapján előre látni stb. 577. l.), melyet a versek magyarázatában még nem használtak fel (l. I. kötet, 440—443. l.); s nem egy megrendítően igaz lélektani észlelete van (pl. az öncenzúráról) és meditációja, pl. a forradalomról, mely mintha csak Kőlcsey *Parainesis*-ében térne vissza ily magas fokon (l. az érzszakos megrázkódásról mondottakat: „sed, si semel, violenter percussa, excitetur... Tangere noli!” 342. l.). Ki kell mondanunk: az *Apologia* eddigi népszerűsítésével sem érhetjük be (Keresztury s Tarnai érdeme volt az is), ismét ki kell adni azt, a nagyközönség kezébe való.

Csak jelezjük a próza II. kötetének *tartalmát*: a kiadásra elkészített versek *Előszava* (1808), *A' magyar tudósokhoz* intézett, Faludi verseinek új kiadását illető jelentés (1821), a *Faludi Ferentz verseiről* szóló dolgozatok, *A magyar költő idegen messze földön* c. poétai elmélkedéseihez csatolt *Emlékeztetés* (1825), két toldalék a *Tartóztatás* c. verséhez, *A Pennatsata* és az *Értekezések* (1828., 1837.) állnak itt mint befejezett művek, és négy, többnyire erősen polemikus és Batsányi értetlenségéről tanúskodó *töredék*. Kiemelkedik az előbbiekből az *Értekezések* sorozata, Batsányi esztétikájának nem annyira mélységével és korszerűségével (még mindig ócsárolja a „szélmalomi” Kazinczyt, s irányát éppen nem érti meg), hanem a költői erőre vonatkozó, az ihletről s a hatásról szóló finom észrevételeivel, noha ezek is klasszicizmusán belül fogalmazódnak meg.

Megjegyzendő még, hogy a próza I. kötetének végén (633—643. l.) *Rózsa György* Batsányi jellemrajzához is felhasználható szép ikonográfiai tanulmánya áll (*B. J. képmásai*), melyet a kiadó — úgy látszik — elfelejtett a kötet címlapján is jelezni. Nem méltó ez, ahhoz a szép munkához sem, melyet a kiadó s a nyomda végzett el (ezúttal szép papírt is kapott Batsányi, ami 1953-ban még nem járt ki neki), noha igen bántó sajtóhibákat tudnánk felsorolni (pl. a próza I. kötetének 417. lapján „legkevesebb” helyett „legkedvesebb”-et nyomtattak, ami ugyancsak megzavarja a tájékozatlanabb olvasót; a 467. lapon a 3. és 4. sor között egyet kihagytak Batsányi szövegéből, emiatt érthetetlen stb.).

A két kötet — szerzői szövegeivel és szerkesztői jegyzeteivel egyaránt — valóságos tárháza a magyar felvilágosodás, mint eszme és mint mozgalom ideológiai és történeti megismerésének, s ízlés- és stílustörténet (klasszicizmus!), könyvkiadás és sajtóviszo-

nyok vizsgálata, irodalomtörténeti összehasonlítás és esztétikai értékelés tekintetében is az utóbbi évtized legsúlyosabb irodalomtörténeti hozzájárulása a magyar felvilágosodás tudományos kutatásához. Vagy még több: méltó perújítás Batsányi ügyében, az úgy győzelmével, oly perújítás, amilyenre

aligha volt vagy lehet szüksége más klaszszikus magyar íróknak. Abba az örömben köszönetbe, mellyel ezt a nagyszerű kiadványt üdvözli minden olvasója, az utóbbi — morálisan és politikailag sem kicsiny — érdemnek az elismerése is belévegyül.

Szaunder József

GYERTYÁN ERVIN: KÖLTŐNK ÉS KORA

József Attila költészete és esztétikája. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 307 l.

A József Attila-kutatásnak Gyertyán Ervin könyve új indítékot adhat. Újszerű, a szokásost sokban túlhaladó műelemző módszerre igen termékeny vita elindítója lehet. A szerző alapos elméleti felkészültséggel jó néhány helyen bizonyítja, hogy József Attila verseinek eddigi, többnyire hagyományos elemzési módszerrel megközelített darabjai új szint, más összefüggést sőt jelentést is magukban foglalnak. Gyertyán Ervin egyik nagy érdeme az, hogy bátran meg meri közelíteni József Attila költészetét a freudizmus, az irracionális felől is világnézeti mentségek, esztétikai fanyalgások nélkül. Sőt nem alaptalanul, hanem kellő bizonyító erővel éppen azt mutatja meg, hogy a freudizmus beszűremkedése József Attila lírájába a belső ábrázolás, a tudat részletesebb feltérképezése szempontjából gazdagította, árnyaltabbá tette azt. Bebizonyítja, hogy az imperializmusból fakadó elidegenedés és annak vetülete a bűntudat-komplexum a költő számára nemcsak átélt valóság, de a lélek „legrejtettebb zugaiban” is felfedezte és materialista módon visszatükrözött élményanyag. A nagy proletárversek mellett ezek tehát (Reménytelenül, A bűn, Tudod, hogy nincs bocsánat stb.) semmiképpen nem amazokat gyengítő ellenpólusok, nem „magyarázni”, mentegetni való eltévelyedések, hanem azok szerves kiegészítői, a lét és tudat dialektikus összefüggésének lírai megnyilvánulásai. A szerző többnyire helyesen végzi el Révai József és Horváth Márton korrekcióját, bár éppen a Révai-polémiát egyik másik esetben öncélúnak látjuk. De erről majd később. A korábban freudistának és ezért többnyire elhallgatásra ítélt versek elemzésében éppen az a megragadó és imponáló, hogy agyonmagyarázás nélkül, világos logikával, lényegében marxista koncepció alapján tűnik elő a szenvedés, a bűntudat, a fájdalom konkrét társadalmi háttere.

Példamutatóan újszerű ez az elemzés a költemények filozófiai magyarázatában is. Bár éppen ez a rész koránt sincs kellően kidolgozva (mechanikusnak tűnik a szemléleti materializmus és dialektikus materializ-

mus szembeállítás) A marxizmus — mint költészet c. fejezetben), mégis kiváló indítási alap egy később sorra kerülő elemzési munkához. Gondolunk itt az Ars poetica, A groteszk-korszak, A művészi állandó és a művészi változó c. fejezetekre és több más fejezetre jó néhány elvi megállapítására. Meszszemenőnkig egyet lehet érteni Gyertyán Ervin Révai-bírálatával, amelyben József Attila és Ady Endre viszonyát elemzi (16. l.). Bár itt túlzónak tűnik az olyan analógia, mely József Attila költészetét a lírában hasonlítani igyekszik a marxizmus létrejöttéhez a filozófiában. A XX. század élmény- és érzésvilága c. fejezet megint több termékeny gondolatot vet fel. Némi korrekcióra szorul A hamis tudat problémája c. írás egyik megállapítása. Gyertyán Ervin egy helyen (62—63. l.) Marx, Engels, Lenin korának „egyenességéről”, tiszta képletéről” és az osztályok tudatának fejlődéséről ír. A kapitalizmus Marx idejében klaszszikus volt, de ez egyszersmind nem jelentett „egyenességét”. Marx és Engels sokoldalú, főleg a történelmi materializmus kidolgozására irányuló elméleti munkái is ezt bizonyítják. Lenin korára még kevésbé mondható ez. Lenin a Filozófiai füzetekben, a gyakorlat alapján a gondolkodásra vonatkoztatva véd mindenféle egyenességétől, megcsontosodottságtól. A hamis és nem hamis tudat túlzottan egyoldalú osztálymeghatározása ellen pedig Marx és Engels már A német ideológiában fellépnek.

A marxizmus — mint költészet c. rész ismét több igen érdekes kérdéssel bővíti a József Attila-képet. Egyáltalán a két nagy fejezetre osztott írás — a költő, a gondolkodó — első része lényegesen jobban sikerült, mint a második. Az kidolgozottabb és biztosabb. A második utat kereső, problémafelvető, de kontúrjai zavarosak, megállapításai ellentmondóak. A bírálatban szükségszerűen kap tehát nagyobb teret.

Gyertyán Ervin könyvének egyik központi gondolata, hogy egy korábban — főleg Révai értékelése alapján — kialakult „legendával” leszámoljon. Eszerint József Attila

lírja és esztétikai írásai közt nincs meg-
felelés, a líra a költő esztétikai nézeteinek
ellenére nőtt naggyá. Gyertyán Ervin ezt
cáfolva fejt ki a saját véleményét. Bizonyítási
eljárásáról, annak formájáról és tartal-
máról később szólnunk. Előljáróban azon-
ban két dolgot kell tisztázni. Az egyik az,
hogy József Attila korábbi óvatoskodó, in-
kább „borostyánba fagyasztott”, mint az
utókorra elevezen ható költőként kezelése,
más szempontok mellett, éppen tisztázatlan,
fel nem dolgozott (sőt hozzáíérhetetlen) mű-
vészetelméleti írásaiban lelte magyarázatát.
E tény szükségességé, sőt sürgetővé tette
prózaí műveinek kritikai feldolgozását és
értékelését. Másodsor, határozottan állást
kell foglalnunk amellett, hogy az esztétikai
írások feldolgozása semmiféle szemléleti
egyensúlyeltolódást sem tőr, még akkor sem,
ha az eredmény a vártnál kedvezőtlenebb.
Pedig ez a veszély minden ilyen feladatnál
erősen kísért (részben a korábbi nézetek cá-
folata érdekében, részben a hipotézis igazolá-
sára: József Attila lírja és művészi elmélete
közt nincs törés). Ha azonban tudomásul
vesszük, hogy József Attila költészete az
európai — sőt az egész világra kiterjedő —
szocialista irodalom klasszikus meghatározó
értékévé vált, amelyet esztétikai munkássága
legfeljebb csak színez, de nem határoz meg
— egyszerűbbé vált a dolga.

*

Már a bevezetőben érintettük, hogy Gyer-
tyán Ervin könyvében több ellenvéleményre,
vitára készítő megállapítás található. Első-
nek maga a módszer problematikus. Egy-
felől dicséretes a többé-kevésbé úttörőnek
számító prózaelemzés, amely — valljuk meg —
József Attila munkásságának feldolgozásá-
ban elhanyagolt, periferikus terület volt.
A szerző több helyen is leszögezi, hogy József
Attila költészete és esztétikai munkássága
közt nemcsak hogy nincs semmi lényeges elvi
különbség — sőt Révai ennek kimutatása
miatt marasztalja el (50. l.) —, hanem a
lírja egyenesen következik esztétikai meg-
állapításaiból és viszont. Ha ez így igaz,
akkor miért osztotta két részre maga Gyer-
tyán Ervin is tanulmánykötetét, miért ír
külön a költőről és *külön* a gondolkodóról?
Az elemzés analízis szabálya kívánja meg?
Akkor miért tudta az egységben való tárgya-
lást megvalósítani Az elmélet — a gyakor-
latban c. fejezetben? E módszertani szétvá-
lasztás, úgy hisszük, nem véletlen. Az az
objektív ellentmondás okolja, amelyet Révai
József mégiscsak helyesen látott meg, és
amelyet Gyertyán Ervin is kénytelen elis-
merni (pl. 64. 70. l.): „Költészetében azon-
ban — szemben prózaí írásaival (Kiem. F. L.)
— ... az előremutató vonás a lényeges.”

Sőt később leszögezi, hogy egyetlen eszmeileg
helyes és nagy költészet sem igazolja szük-
ségyszerűen az azt létrehozó esztétikai-ideo-
lógiai alap feltétlen helyességét. E tartalmilag
igaz megállapítás azonban a József Attila-
tanulmányok elemzésekor nem érvényesül
kellő következetességgel. Úgyannyira nem,
hogy figyelmen kívül hagyva a fentebbi,
József Attilának a lírai és esztétikai megá-
llapításai közt lényegében ellentétet felmutató
kijelentést, Gyertyán Ervin a 200. oldalon
önmagát cáfolva jelenti ki: „... tehát az
esztéta József Attila, ha *színvonalban* nem
is mindig, *tartalomban*, mondanivalójának
fővonalaiban „adekvát” a költő József Attilá-
val” (Kiem. F. L.). Az elemzések azt bizonyít-
ják, hogy a szerző két kijelentés közül ez
utóbbihoz tartja magát. Az ehhez hasonló
következetlenség mindenekelőtt eszmeileg
erősen kifogásolható, amikor a költőnek
Marxhoz és Hegelhez való viszonyát vizs-
gálja. A Marxszal való kapcsolatát — hely
hiányában — azzal zárjuk le, hogy az ifjú
és érett Marx közt a különbség nem a művek
stílus nehézségében, a marxi gondolkodás
elvontságában van, hanem a világnézetben.
Marx pályájának e két, hegeliánus és dialek-
tikus materialista szakaszát azonosítani vagy
csak különbséget nem téve vizsgálni annyit
jelent, mint marxizálni Hegelt, vagy hegelivé
tenni a marxizmust.

Ami mármost József Attilának Hegelhez
való viszonyát és a viszony elemzését illeti, a
kérdés bonyolultabb. Elsősorban Gyertyán
Ervin kifinomult és tetten alig érhető össze-
hasonlítás módszere miatt. Egyetlen példa
is meggyőző lesz. A kötet 226. lapján József
Attilának a forma és tartalom vizsgálatára
vonatkozó megállapításait igazolandó, Gyer-
tyán Ervin Leninet támasztja alá a költő
érvelését. Az idézetet a Filozófiai füzetekből
választja: „... ami mint a forma tevékeny-
sége jelenik meg, az éppúgy az anyag saját
mozgása is.” De ha felűjtük Lenin művét, a
121. lapon (1954-es kiadás), azt találjuk,
hogy a megállapítást Lenin Hegeltől idézi.
Igaz, hogy vele egyetértve, de idézi. Ha már-
most az idézetet a „marxizmus klasszikusai-
nak” tulajdonítjuk (Gy. E.), az egyszerű idé-
zési hibán túl alkalmas talajt teremtettünk
Hegel marxizálására. Az úgy azonban itt még
nem ér véget. Ha az idézetet a szerző Hegel-
nek tulajdonítja, joggal várható e kérdésben
Hegel elismerése. Ehelyett „hálátlanul”
elmarasztalja mondván: „A költő ezzel a
kiindulóponttal már elhatárolta magát a
hegeli idealizmustól”. Eljárása egyedül azzal
menthető, hogy József Attila „érdekében”
teszi. De a lírikus József Attila erre igazán
nem szorul, az esztéta József Attilának
pedig kevés.

A Hegel—József Attila-kapcsolat további
elemzését vizsgálva újabb és újabb szembe-

szökő torzulásokat találunk. Hogyan értékeljük a szerző ama megállapítását, amely szerint a költő ugyanúgy „talpraállította” Hegel Esztetikáját, mint Lenin a Logikát a Filozófiai füzetekben. A kérdés azért jogosult, mert néhány oldallal később (209. l.) enyhe fenntartásokkal a szerző lényegében elfogadja József Attila ama gondolatát, amely szerint: „Dialektikán tehát nem a világfolyamat benső elvi kényszerét értem, hanem... a gondolkodásnak azt az elvét, amely a valóság megismerését a valóság folyamatos, történeti leolvasásából származtatja”. Vajon Lenin is így állította talpra Hegelt? Közhely ez már, de azért hadd idézzük Lenint: „a dialektika nem az emberi értelemben, hanem... az objektív valóságban van”. (Filozófiai füzetek, 1954. 175. l.) És ahol ezt Lenin leszögezi, ott, abban az összefüggésben Hegel látja meg a teljesebb igazságot és nem József Attila. A költő ebben a vonatkozásban nemhogy nem „állította talpra” Hegelt, de éppen megfosztotta az objektív oldaltól, miután csak a szubjektív dialektikát hajlandó átvenni tőle. Szabad ezt az eljárást összevetni azzal, amit Lenin csinál? Itt a dialektika frázissá, szofisztikává vált. Emiatt érthetetlen a Révai József elmarasztalása (197. l.), aki ezt világosan meglátta. Véleményünk szerint a „dialektika ősforrását” meg lehet találni Hegelben, a fiatal Marx első munkáiban (sőt Hérakleitosznál is), de a kidolgozott, a materialista dialektikát mégiscsak az érett Marx adta.

Ellentmondás és következetlenség jellemzi Gyertyán Ervint akkor is, amikor a művészi ábrázolás kérdését vizsgálja József Attilánál. Először elfogadja, hogy a művészet „a szellem és az anyag semmilyen más formájával és megnyilatkozásával — nem, osztozik”. (213. l.) Sőt, kiegészíti azzal, hogy a „művészeti megismerés az emberi megismerés egyéb formáitól minőségileg elkülönülő” szellemiség (214. l.). Később azonban maga a szerző állítja ennek ellenkezőjét (222. l.). Így azután a két megállapítás kizáró ellentétet alkot, holott a valóságban egymást feltételező, dialektikus ellentétől van szó. A művészi visszatükrözésnek megvan minden más, tehát a tudományos visszatükrözéssel is kapcsolatot mutató vonása, és természetesen megvan a maga sajátos, specifikus vonása is. Ha itt akár a szerző, akár József Attila legalább fogalmilag figyelembe vette volna a felépítményt, a félreértés elkerülhető lett volna.

Végül a montázs-elméletről tett megállapításokhoz kívánkozik megjegyzés (271—275. l.). Gyertyán Ervin néhány József Attila-versest szellemesen, de nem megnyugtatóan a montírozás alapján eleméz. Milyen veszélyt hordoz magában ez az eljárás? A montázs-

elmélet könnyen egyenlőség jelet tesz irodalom, ill. művészet és tudomány között, miközben megszüntetni igyekszik a művészet egyik lényeges elemét, a szubjektivitást. A regisztráló irodalom, a szürke empirizmus a dekadens művészetnek nem egy művelőjére oly mértékben hatott, hogy egyenesen irányzat erejével lépett fel. Ami a filmben, a fényképezésben (sajátos műfaji törvények következtében) magas fokú művészséget eredményezhet, a művészet más ágaiban, és talán mondhatjuk, kiváltképp a lírában (megint csak műfaji törvényekből következően) a mély összefüggések és a szenvedélyes felismerések elszíntelenedéséhez, az élménytelen semmitmondáshoz vezet. Természetesen, József Attilánál szó sincs ilyenről. A bemutatott montírozó elemzés véletlenszerű, a versekre kívülről ráaggatott háló, mely eredményezhet kuriozitást, de mindenképpen veszélyes elv. Avagy állítható-e komolyan, hogy Braque festészetére, különösen egy korzakára annyira jellemző montírozás nem szegényítette-e, nem tette-e oly unalmasan monotonná a festő képeit?

Ebből az egész kérdéskomplexből szervesen következik a szerző újabb ellentmondása. Könyve első részében a versek elemzésében, igen helyesen, a mély, dialektikus összefüggést emelte ki, a versek belső kauzalitását elemezte mintaszerűen, nagyfokú tudatossággal, igen finom megérzéssel. Itt azonban (275—76. l.) az Eszmélet vagy a Március vizsgálatánál éppen az oksági összefüggést akarja megszüntetni, hogy a hangsúlyt a „megszakítottásra” helyezze. Ez az eljárás a montázs hatása, s magyarázatát a fejezet végén kapja, ahol József Attila „összefüggésre” való törekvését mereven szembeállítja a konkrét és elvont, az objektív és szubjektív, a reflexió és érzés esztétikai területeivel, holott ezek kölcsönös megléte és együttthatása a valóság dialektikus szemléletének feltételei. És József Attila így alkotott.

Milyen veszélyekkel jár egy ilyen polémia? Hogy az elvek tisztázása, magyarázása közben ott hagyjuk a költőt, és az elfogult indulat azt kiáltja: „ellene és nem érte folyik a harc”. Pedig nem erről van szó. Ki merészel ellene harcolni, és kivel kell érte harcolni? József Attila önmaga jelölte ki saját helyét századunk legnagyobb elméi közt, hacsak nem ömaga a legnagyobb. A József Attila-i esztétika ebben van:

Mint a tejút a vonuló
egek fáguló
boltozatán
s mint a valóság heveny láz után

úgy ragyog és világít
lelkemben, mely világot áhít,
az emberi felszabadulás.

Meg ebben:

Dolgos derű és könnyű kellem,
szorongást eloszlató szellem
serkent engem a semmi ellen

Kell nekünk ennél több? És ezen a pozícióban mit sem változtat az, ha — a szerzővel ellentétben — egyúttal helyette mást tartunk a marxista esztétika megalapítójának, teoretikusának (301—302. l.).

Gyertyán Ervin nagy érdeme, hogy a tanulmányíró József Attilára is felhívta a figyelmet. Ezt az erényét semmiképp nem nyomja el saját ügyének szeretetéből fakadó

szubjektivitása. Az esztéta József Attila „mentségére” felhozott érvei igazak és helyesek (hozzáférhetetlen marxista művek, a kor hatalmas szellemi nyomása, hazai marxista teoretikusok hiánya), de ezeket nemcsak formálisan kell „betudni” tanulmányai elemzése során, hanem ezekkel tartalmilag is egybehangoltan szükséges a vizsgálatokat végezni. Ha „az esztétikában a marxizmus filozófiáját következetlenül és zavarosan használó József Attila” fogalomtól nem félünk, akkor a tanulmányíró József Attilaképünk lesz következetes és tiszta. Nagyobb szükségünk erre van és nem az előbbire.

Földényi László

A VALÓSÁG VONZÁSÁBAN

1—2. köt. Tanulmányok, riportok, elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Gondos Ernő. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 425; 333.

A *Valóság vonzásában* szociográfia-gyűjtemény. Megjelentetése fontos volt, hiányt pótoló, szükségletet elégített ki. Kritikai fogadtatása, visszhangja is mutatja, hogy szükség volt rá, gondolatokat tisztázott, vitát keltett (elsősorban az *Alföld* hasábjain). Egyrészt: az utóbbi években megkezdődött hazánkban is a rendszeres szociográfiai tudományos kutatás — miután leküzdöttük az ilyenfajta vizsgálódásokkal kapcsolatos dogmatikus előítéleteket —, másrészt számos írói szociográfiai tényfeltáró riportorozat indult meg. Mindez szükségessé tette elődök keresését, az írói szociográfiai hagyományok tisztázását.

Gondos Ernő munkája — mind tanulmánya, mind válogatása — jelentősen elősegíti ezt a tisztázást — irodalomtörténeti szempontból is felveti a legfontosabb problémákat —, habár természetesen még nem zár le megnyugtatóan minden idevágó kérdést. A kétkötetes gyűjtemény első kötetének első felében a századeleji művek találhatók, Ady Endre cikkeitől kezdve a szociáldemokrata (Csizmadia Sándor), de főleg polgári radikális (Pikler J. Gyula, Braun Róbert, Bosnyák Béla) szociográfiai cikkektől Krúdy Gyula 1919-es riportjáig. Második felében a 30-as évek termésének legjavát közli, mégpedig mind „népi”, mind kommunista, mind konzervatív írók s tudósok tollából. A második kötet felszabadulás utáni műveket tartalmaz, elsősorban főleg a legutóbbi időben írottakat, közülük néhányat, amelyet egyenesen ennek a kötetnek számára írtak szerzőik.

A bevezetés nagy vonásokban felvázolja az irodalmi és tudományos szociográfia történetét hazánkban; jelentős érdeme, hogy sok ismeretlen adatra, tényre, eddig figyelembe nem vett műre irányítja a figyelmet; különösen részletesen foglalkozik az 1935—1944 közötti időszakkal. A „népi” írókra vonatkozó kritikai megállapításai egyébként vitát is váltottak már ki (vö. Kis Ferenc: Tiszatáj, 1963. szept., Gondos Ernő: Tiszatáj, 1963. nov.). A magunk részéről az igazságot mintegy a két vitázó fél közt levőnek érezzük: ha a „népi” írók szociográfiai műveiről írunk, érdemeik, tényfeltáró és művészi értékeik elismerése mellett is helyes, ha — mint Gondos teszi — rámutatunk a mozgalom későbbi szakaszában felbukkanó, a fajelmélet, a biológizmus okozta torzításokra is, melyek az akkor született szociográfiai megállapításait is színezték, ugyanakkor Gondos fejtegetéseiben van némi vulgarizálás is, mesterséges összekapcsolása pl. egy Rátz Jenő-nyilatkozatnak Németh vagy Kodolányi műveivel. A hidegebb, higgadtabb tárgyalás csak megerősítette volna kétségtelen igazságait.

Az irodalomtörténet szempontjából a gyűjteménnyel kapcsolatban három kérdést vetnénk fel.

Az *első*: a műfaji elhatárolás kérdése. Gondos Ernő nem indul ki egyöntetű műfaji meghatározásból gyűjteménye összeállításakor. Nem iskolás — vagy természettudományian pontos műfaji megjelölésre gondolok, hiszen világos, hogy az irodalmi szociográfia műfaját rendkívül nehéz lenne végérvényes precizitással meghatározni. Gondos maga vallja,

hogy a harmincas évekbeli kommunista kritika hagyományait követve „nem volt műfaji gondja velük”. Ezért közöl társadalmi riportokat, útirajzokat, naplórészleteket is. Igaz: a harmincas évekbeli kommunista kritika egy harci szakaszban — amikor a magyar valóság megoldatlan kérdéseire, lázítón kellett felhívni a figyelmet — nem törődött műfaji megfontolásokkal; de ma, éppen a tudományos tisztázás érdekében, meg kellene kísérelni az idetartozó jelenségek körének szabatosabb értelmezését.

A gyűjteményből kiderül például: nem világosak a szociográfia határai a valóságanyagot tartalmazó, tényfeltáró novella felé. A *Valóság vonzásában* anyagában szerepel ugyanis egy etnográfiai anyaggal teli Tömörkény-tárca vagy Nagy Lajos: *Bérháza*. Ezek szerint a századeleji etnográfiai vagy naturalisztikus novella, s a 30-as évekbeli „Neue Sachlichkeit” szellemében fogant montázs-dokumentum-novella ide tartozik; azaz olyan áramlatok ihlette minden írói mű, amelyek — világnézeti vagy esztétikai megfontolásból — szükségesnek tartják a művek konkrét, tárgyias valóságanyagának hiteles dokumentálását? Ugyanígy tisztázatlan a határkérdés a tudományos és irodalmi szociográfia közt; vagy minden tartalmasabb mondanivalójú, olvashatóan megírt falu- vagy város-szociográfia irodalmi szociográfia is egyúttal? S végül: az irodalmi riport, sőt a nem irodalmi, tényfeltáró riport vagy tényanyagot tartalmazó újságcikk (mint az Ady) s az irodalmi szociográfia határai is összemosódnak. Az előzetes fogalmi tisztázásnak ez a hiánya, azután tág teret nyit a válogatással kapcsolatos észrevételeknek, megfontolásoknak. A magam észrevételei közül csak néhány: azt szinte bizonyosnak látom, hogy Ady újságcikkei nem idevalók; az 1910-es évekből hiányolom a ritka értelmiségi szociográfiai egyikét; Bosnyák Bélát a diáknyomorról (1911); a harmincas évekből hiányzik az akkor a marxizmushoz — s általában a szociográfia tudományos vizsgálatához — legközelebb állott Erdei Ferenc valamelyik írása (pl. a *Futóhomokból* vagy a *Magyar falu, magyar városból*); a Móricz-válogatáson lehetne vitatkozni; a kommunista írói riportok közül Gergely Sándor valamelyik húszas évekbeli falu-riportját is be lehetne iktatni, hiányzik Darvas egyik műve (*Egy parasztsalad története* vagy a *Fekete kenyér*), Nagy István valamelyik írása (pl. *Külváros*). És a kiválasztást szinte a végtelenig lehetne folytatni.

A másik kérdés: a harmincas évek nagy fellendülésének (a „népi” mozgalom nagy „falukutató” teljesítményének, s egyúttal a kommunista szociográfia újraindulásának) forrásaira vonatkozik. Gondos Ernő itt helyesen mutat rá — mint fő tényezőre — a kor

politikai és gazdasági helyzetére, a megoldást kívánó kérdések feszítő voltára, általában a politikai eredőkre. Itt csak utalni szeretnénk még sajátosan irodalmibb jellegű forrásokra is: ezek közül az egyik éppen az említett tényfeltáró, dokumentum-irodalom, elsősorban a németországi proletáriradalom hatása — mely fordításokon keresztül is éreztette hatását, de eredeti műveken keresztül is érvényesült, éppen Nagy Lajos novelláiban vagy a csehszlovákiai Az Út hasábjain megjelent dokumentumokban; s hatott a kor egyes teoretikusainak, pl. Fábry Zoltánnak írásain keresztül is. Mindez a szociográfia fellendülésének baloldali, sőt kommunista előzménye (vö. legújabbban: *Kritika*: 1963. okt.). A másik előzmény: az önéletrajz-regények nagy hulláma. A század húszas éveiben megerősödik a memoáriradalom, a gyermekkort, eredetét kutató írói visszaemlékezés hulláma (Nagy Magda a *Válaszról* szóló monográfiájában, 163–170. utalt erre a körülményre); s nálunk is olyan példái akadnak ennek az áramlatnak, mint Babits: *Halálfiái*, Kassák: *Egy ember élete*, Móra önéletrajza, vagy mint Márai egyik legjobb műve, az *Egy polgár vallomása*. A *puszták népe*, a *Számadás*, a *Gyepsor* ehhez az önéletrajzi hullámhoz is kapcsolódik; általában nehéz az önéletrajz és a szociográfia közti határt is megvonni. (De már nagyon nehezen tudnám szociográfianak minősíteni Remenyik Zsigmond *Büntetését* — éppen azért, mert a lírai, a személye, a szatirikus, a groteszk elem messze túlsúlyban van benne az objektív, leíró, tárgyias fölött.)

Egy harmadik probléma: a mai irodalmi szociográfia. Igaza van a kritikának (Sükösd Mihály. *Kortárs*, 1963. 1256): A II. kötet anyaga vegyesebb, lazább, nem olyan meggyőző, mint az előzőké. Igaz, itt is fel lehetne vetni a válogatás kérdését (Mesterházi Lajos írása például igazán nehezen minősíthető bármilyen címen szociografikusnak); bizonyos az is, hogy új szociográfiai irodalmunk egynéhány kimagaslóan szép darabja az antológia lezárása után született (Csóóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című kötetében foglalt darabok, melyek alighanem eddig a legjobbak ebben a műfajban; de hiányolható Csák Gyula, Moldova György egy-egy írása is). Különösen feltűnő az itt összegyűjtött újabb termésben az intellektualitásnak bizonyos hiánya; az is, hogy szinte alig van értelmiségiellett foglalkozó írás (Maróti Lajosé csak egyetlen kérdést érint), és az is, hogy a többiekből is hiányzik az értelmi feszültség. A gondolati problémák hiánya szembetűnő, ezért is uralkodik el több írói szociográfian bizonyos hagyományosság, bizonyos tudóskodó szürkeség. El kell tűnődni azon: ha intézményessé, tudományosan megalapozottá válik hazánkban a szociográfiai munka, mi legyen az irodalmi szociográfia

sajátos mozgásterülete, feladata? Az egyik ilyen feladat kétségkívül: az emberek tudatában jelentkező új nézetek megragadása, új feszültségek tettenérése, a kor, a társadalmi s a gazdasági helyzet adta új ellentmondások megragadása, az új pszichikum kialakulása, az emberi viszonylatok új típusai — s nem annyira a helyzet statikus-statisztikus leírása.

Gondos Ernő munkájának *A valóság von-*

zásban gyűjteménynek tehát legfőbb érdeme, hogy új gondolatokat sugall, további munkára ad ösztönzést.

Még egy kis filológiai megjegyzés: a *Húszadik Század* kitűnő fiatal szociográfusa, Bosnyák Béla nem 1944-ben, hanem 1912-ben halt meg (vö. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. III. 1062 h.).

Szabolcsi Miklós

ANTHOLOGIE DE LA POÉSIE HONGROISE DU XIIe SIÈCLE A NOS JOURS

Redige: László Gara. Paris 1962. Éditions du Seuil. 501 p.

A magyar líra iránti újabb érdeklődés, mondhatni a magyar líra franciaországi felfedezése — írja Jean Rousset — néhány elszigetelt erőfeszítéssel kezdődött. Megjelentek Ady Endre versei Armand Robin fordításában (Edition du Seuil, 1951), ezt követték Petőfi Sándor forradalmi versei Jacques Gaucheron tolmácsolásában (Edition Seghers, 1952), majd Illyés Gyula versei (Ed. Seghers, 1953). Megjelent Jean Rousset könyve József Attila élete és művei címmel (Cahier de Jeunesse, 1958) és ugyancsak J. Rousset fordításában Illyés Petőfiről írt műve (Gallimard, 1962).

A magyar költészet népszerűsítése közös vállalkozással folytatódott. Így jött létre a *Francia költők megemlékezése József Attiláról* című kötet (Ed. Seghers, 1955), József Attila verseit számos francia költő, műfordító fordította (Éditeurs Français Réunis, 1955), megjelent Vörösmarty Vén cigányának tizenötféle változatban közreadott francia fordítása (Le Pont Traverse, 1962), Kassák Lajos (La Maison du Poète, Brüsszel, 1963) és Illyés Gyula válogatott versei (La Maison du Poète — Occidental Press, Brüsszel, 1963) több francia költő fordításában, Gara László szerkesztésében jelentek meg.

Ennek a folyamatnak az összegezése a Magyar Költészet Antológiája a XII. századtól napjainkig című kötet. Szerkesztője, kezdeményezője és a munka szervezője Gara László. A kötetben százharminc költő szerepel, ötven francia műfordító — javarészt költő — fordításában. Ezek a számok is mutatják a munka méreteit és a vállalkozás jellegét: az egész magyar költészetet felölelő antológiához Gara László a francia költészet és fordításirodalom sok kiváló képviselőjét nyerte meg. Az ő lelkes odaadásának és a magyar irodalom iránti érdeklődésének, szeretetnek közös eredménye lett ez a külsőre is nagyon szép könyv.

Az antológia a magyar líra történetét négy nagy fejezetre osztja. Első része — A kez-

detektől a romantikáig című — a Halotti Beszéd szavaival kezdődik (Mes frères, de vos propres yeux... Jean Rousset fordítása) és Kisfaludy Sándornak A Kesergő szerelemből stóráival zárul. A második rész a romantika és a századvég költőit foglalja magában, Kölcsey Ferentől Szilágyi Gézáig. A harmadik, terjedelmében legnagyobb rész — címe: A Nyugat nemzedék és örökösei — Adyval kezdődően a XX. sz. líráját adja. A napjaink költészetét bemutató negyedik fejezet zárja le a kötetet, ide mai költőink közé felveszi néhány külföldi magyar költő versét is.

Az antológia fordítóinak névsorával, szerkesztésével, válogatásával hangsúlyozottan kifejezi azt, hogy a részrehajlás nélküli teljességre törekszik. A fordítók: Jean Rousset, Guillevic, Pierre Emmanuel, Charles Dobzynsky, Andre Trenand, Jean Follain, Pierre Seghers, Tristan Tzara, Jean Cocteau és mind a meg nem nevezettek is különböző világnézetű alkotók. Ami itt egy kötetben összekapcsolja őket, az a magyar költészet iránti érdeklődés vagy szeretet. Ugyanez a tárgyilagos teljességigény mutatkozik a kötet szerkesztésében is, de itt már — bizonyára célja ellenére — aránytalanságot eredményez, ezzel értékel is, és helyenként megváltoztatja a valódi értékrendet. A régi magyar irodalmat magába foglaló részben szerepel a nagy költők (Janus Pannonius, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Csokonai Mihály, Fazekas Mihály, Berzsenyi, Katona József) mellett a XII–XVIII. század névtelen költészete, népballadák és kurucdalok — nagyon helyesen, csak túlméretezeten a kötet arányaihoz képest — éppúgy, mint Nyéki Vörös Mátyás és Mehmet Divinyi, akiknek a neve még az átlagos magyar olvasóknak sem cseng ismerősen. A második részben, Vörösmarty—Petőfi—Arany csillagképének fénye teljesebben ivalne át Adyig, ha Vajda János komor és kozmikus érzésekkel vívódó, hatalmas lírája erősebben ragyogna. Itt, a tizenegy századvégi költő között bántóan szerény

helyet kap az ő három verse, pontosan annyit, amennyit Vargha Gyula és Palágyi Lajos és csak egyvel többet, mint Czöbel Minka vagy Igotus.

A harmadik részben ez a teljesség — furcsa módon — nem növeli, de csökkenti a XX. századi líra valódi gazdságát. Mára a címmel is — A Nyugat nemzedék és örökösei — elhomályosítja azt a különbséget, amely a Nyugat költői és az utánuk következő nemzedékek között van. Az örökösök inkább alapítók, az örökség mellett, gyakrabban annak ellenében, újat hoznak: Illyés és a népies költészet megszólalása a parasztság honfoglalása a lírában, Radnóti heroikus jajongása súlyos társadalmi mondanivalót hordoz, és József Attila világteremtését már nem magyarázza az örökség. A kor és költői egyéniségük magyarázza őket, és egy időben termelt lírájuk egymást kiegészítő, gazdag szinképet helyenként fakítja a szerkesztés. (Kimaradt ebből a részből Salamon Ernő, aki pedig — gondolom — többet és szebbet mond akkori magunkról, mint például Mécs László vagy Faludy György).

Az egyes költői életművekből való válogatás tükrözi az antológiák másik figyelemre méltó törekvését: megmutatni a magyar költészetben azokat a tartalmakat, stílustörekvéseket és formai eredményeket, a szellemnek azokat az áramait, amelyek hasonlóak vagy éppen azonosak az európai lírával, illetve a francia költészettel. Ezért közli például Csokonai Vitéz Mihálynak: Egy tulipánhoz (A une tulipe) című gyönyörű versének fordítását két változatban, bemutatja Csokonait, mint rokokó stílusú poétát, így lesz az Ady-kép lényege Ady szimbolizmusa, és a sok századvégi költő értéke azért nő — a válogatásban — Vajda János fölé, mert náluk ez a hasonlóság leginkább megfigyelhető, hiszen összehasonlíthatatlanul kisebb tehetségük nem mindig képes az új lírai formákat szuggesztív, önálló étellel megtölteni. A törekvés indoka nyilvánvaló: egy idegen költészettel ismerkedő ember számára könnyebben megközelíthető az, ami ismerős, ami azonos. De — úgy gondolom — többet adott volna ez a kötet a francia olvasónak és irodalomnak, ha példázta volna azt is, ami sajátossága a magyar lírának, olyan mértékben sajátossága, hogy e nélkül a lényege is rejtve marad. Ilyen megkülönböztető jegye minden lírának van, a franciának, talán a szellem kifejeződési formáinak nyugtalan kutatása, állandó teremtése, a lírai lehetőségek tágítása. A mi költészetünk — lényegét tekintve — minden időben az itt élők történelmi, társadalmi, politikai törekvéseinek, vágyainak, kudarcainak, bánatának és ritkább örömeinek kifejezője volt. A magyar líra mindig a „haza és haladás” eszmekörének áramában izzott, és egy kis túlzással azt mondhatjuk,

hogy ha történelmünkről való tudásunk elveszne, a magyar irodalomból rekonstruálni lehetne. Ez önmagában nem érték kategória, ez sajátosság, de olyan fontos, hogy e nélkül elveszítjük azt a mást, amit az egyetemes emberi gondolathoz az egyes nemzetek kultúrái adhatnak. Ez a más olyan, mint az anyajegy, amelyről — a néphit szerint — feltámadáskor az édesanyák megismerik a gyermeküket. A magyar történelem magyarázza, hogy nálunk a költőnek miért nem önmagáért fájt, ami fájt, és az öröm miért nem önmagáért nyitott. A magyar költészet mindig tudta és vállalta küldetését, Eötvös József szinte programszerűen fogalmazta meg az „Én is szeretném” című versében. Ezért lett volna helyesebb a „Végrendelet” helyett inkább ezt felvenni az antológiába. Mert ha az ő sorainak értelmét tartják szem előtt a kötet válogatásánál is, akkor jobban kirajzolódik költészetünk sajátossága, hogy Csokonai nemcsak a gracióz-stílus, a nyelvmuzsika nagy művésze, de egy elmaradott, félbarbár országban a jövőt népeért ostromló polgár, Vörösmarty egekét csapkodó fájdalma konkrét bánat, amely oly nagy, hogy a romantika vulkánkitöréseivel is csak alig-alig bírja elmondani szívének átkait az öröm és reménytől megfosztott ég alatt, a forradalom bukása utáni nagy magányában, és így kap Adynál — és nem a századvégi költőknél — a forma új értelmet, mert nem önmagáért beszél, de a magyar ugart akarja felforgatni, és József Attila is a legszebb emberi vágyakba gyökeresze, azokat kristálytisza értelmű formába ötvözve nő fel a világhorizontig.

A francia versfordítás hagyománya a prózafordítás, tehát az a fajta tolmácsolás, amely csupán a vers tartalmának kötetlen formában való elmondására szorítkozik. Ez a kötet azonban a műfordításokban oly gazdag magyar irodalom gyakorlatát követi: a szövegűség mellett törekszik a formai hűsége, vagyis arra, hogy amit csak lehet megőrizzen az eredeti vers formájából, hangulati tartalmából, stílusából, ritmus-zenéjéből úgy, hogy az a francia vershangzás törvényeivel is harmóniában legyen. Ez az igény számtalan megoldandó feladatot hordoz, például a latin nyelvű verseknél az időmérték alkalmazását, Balassi Bálintnál és a régi irodalomnál az eltűnt századok nyelvaromájának és a modern nyelvnek az ötvözését, a magyar verselés és a francia kötött beszéd hangszerelését, vagyis mindazokat, amik a műfordítás azonos és valóban örök problémái. De mert jórészt kitűnő költők fordították a verseket, a kötet egészében szövegűség és művészi megformálás szempontjából a francia műfordításnak is nagyszerű eredménye.

A verseket a költőkről szóló portré vezetni be, amely életrajzi, kortörténeti adatokat közöl, segítve így a megismerést. A kötet első

szavát Cs. Szabó László írta és a végén Gara László mondja el a fordítás problémáit, mintegy a műhelymunkába való beavatással az olvasót még közelebb hozza ehhez, az előbb

elmondottakkal együtt is, igen nagy jelentőségű antológiához.

Szeverényi Erzsébet

A KÖNYV ÉS A KÖNYVTÁR A MAGYAR TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

Az államalapítástól 1849-ig. Összeállította és bevezette: Kovács Máté. Az egyes fejezetek anyagát sajtó alá rendezték és bevezették: Babiczky Béla, Fülöp Géza, Mezey László és Scher Tibor. A bibliográfiát Szelle Béla állította össze. Bp. 1963. Gondolat K. 760 l. (Nemzeti Könyvtár)

Ez a könyv nagyigényű vállalkozás megvalósításának első fázisa. Az írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra fejlődését kívánja bemutatni válogatott szövegek, dokumentumok alapján, koncepciózus elrendezésben, értékeléssel. A nyolc évszázad anyagának most realizált feltérképezése, feldolgozása még csak kezdete a szakkutatás további előrelépésének: egyrészt ígéret a szöveggyűjtemény második kötetének elkészítéséhez, másrészt elmunkát a történeti feldolgozáshoz. Az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének Kovács Máté vezette munkaközössége hozta létre ezt az irodalomtörténeteket is közelebből érintő kötetet.

Kovács Máté „A könyv és könyvtár a társadalom életében” címmel teszi közzé bevezető tanulmányát, s ebben, valamint az előszóban a főbb elvi alapkérdéseket tárgyalja. Az itt kifejtett elvek határozzák meg a kötet szerkesztés törekvéseit, a feldolgozó módszereket stb., gyakorlatilag a szöveggyűjtemény egész arculatát. Mint az előszó kifejti: a kötet tárgya és célja többek között az, hogy 1849-ig az írásbeliség különböző formáival: az írásművekkel és kiadványokkal, továbbá a kiadással, nyomdászattal, papírgyártással és ellátással, a könyvművészetrel, a könyv- és lapterjesztéssel, a bibliográfiával és dokumentációval, valamint a különféle könyvtárakkal stb. összefüggő legfontosabb emlékeket közreadja. Ennek az átfogó célkitűzésnek megvalósítása szükségszerűen nehéz feladat elé állítja a szerkesztőt.

Tagadhatatlan, hogy a könyvben erőteljes törekvés mutatkozik az egységes felépítésre, sőt, helyenként már a túlszervezettség és túlrendezettség jelei is felbukkannak, mégis úgy érezzük, hogy ez inkább csak külsőlegesen szolgál keretül a lényegében még szétfutó konkrét tényezők számára. A közelebről vett könyvtörténeti vonatkozások összefogása s benne valamely összetartó szál határozottabb végigvitele lenne kívánatos. Egyrésztől a bevezető tanulmány elvontabb, általánosító következtetési és az anyagrendezési egységek tág meghatározása, másrészt

ról az egyes fejezetek szerkesztőinek — egymástól is különböző — részleteket boncoló munkája nem tud szervesen egységessé komponált egészé válni, s így a kötet erősen a széttagoltság jeleit viseli magán.

Minthogy az irodalomtörténetírásban a könyvtörténet vizsgálata — sajátos szempontjából — mindig is mellőzhetetlen terület volt (könyvkiadás, nyomdászat, cenzúra stb.), utaljunk röviden ennek a viszonyoknak jelen könyv bevezetési és szövegei alapján kialakult helyzetére. Kétségtelen, hogy míg az irodalomtörténetekben legtöbbször perifériára szorultak a tisztán könyvtörténeti kérdések, itt most, mint fő problémák, középpontban állnak, s így a kötet olyan eredményeket mutathat fel az irodalomtörténetet érintő részekben is, amit az irodalom kutatója, mint jelentős többletet, haszonnal tanulmányozhat, s számos ponton új megállapításokkal gazdagíthatja a közelebbi szakkérdések megoldását. Néhány vonatkozásban viszont érződik még a kiadványon, hogy az irodalomtörténet (s a történettudomány) anyaga és szempontjai átvéve, de nem átlényegítve bukkannak fel, helyenként hosszabban húzódnak végig. E tekintetben a kötet már csak az adott keretek szűk volta miatt sem, de célkitűzése miatt sem, nem terhelhetné túl ezzel anyagát. Ahol mégis ezt teszi, ott csak vázlatot eredményez. Ambár eredményes lehet az irodalom más szakkutatás részéről történő érintése, mégis egy összefoglaló speciális könyvtörténeti szöveggyűjteményben az irodalomtörténet, de az irodalomszakos könyvtáros is, inkább a lehetséges legtöbb konkrét könyvkultúrába vágó ismeretanyagot keresi.

Ezek után mégis felvethetünk egy olyan kérdést, ami az újabb irodalomtörténeti felfogás mérlegelését s annak a könyvkultúra tényeivel való szembesítését hiányolja. Ez az egyetemes stíluskorszakok kérdése. Lényegileg ugyanis — a humanizmus és felvilágosodás adott fogalmának megfelelő tárgyalása mellett — nem vet számot a kötet azoknak a művelődés-, művészet- és irodalomtörténeti

stíluskorzakoknak, stílusirányzatoknak létezésével (reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika stb.), amelyeknek könyvkultúráinkban is megmutató jelenségei erősen feltételezhetők. Utalnunk kell pl. a reneszánsz XVI. századi szakaszával bekövetkező írás-, olvasás- és könyvkultúra rendkívül nagyarányú fellendülésére; folytathatnánk a számos tényezőben megnyilatkozó barokk szemlélettel (pl., hogy csak a legkonkrétabbnál maradjunk, az ellenreformáció anyagával, a barokk könyvművészettel stb.) vagy a klasszicizmus és romantika szerepével a XIX. század eleji nagyszabású kulturális fellendülésben.

*

A kiadvány első, a kéziratosság századairól szóló rész bevezetője és sajtó alá rendezője Mezey László. Témakörének feldolgozása a kötet kiemelkedő, tudományos értékekben gazdag fejezete, önmagban is zárt egység, elismerésre méltó teljesítmény. Munkája kiegyensúlyozott, alapos képet nyújt — újabb kutatásainak eredményeit felhasználva — a nagyrészt egyházi könyvkultúráról. A kiválasztott szövegekben meglevénedik a kolostori kódexmásolások, kódexvásárlások stb. számos körülménye; az egyetemek könyveinek magyarországi terjedése, az oklevelek szerepe, a világi feudalizmusnak és a városnak az íráshoz, a könyvekhez való viszonya stb. A magyarországi humanizmus időszakát, nagyon helyesen, döntő arányban a Corvina létrejöttével és a corvinák sorsával kapcsolatos szövegekkel látattja. Mezey szövegválogatásának biztonsága és kiforrottsága lehetővé teszi, hogy a közölt legjellemzőbb szövegek nyomán alig érezzük a szemelvényes jelleget, sőt, nem egy esetben a vártnál teljesebb képet kapjunk. Többek közül meglepő életszerűségével és gazdag mondani-valójával pl. a jellegzetesen e kötetbe illő „Egy kolostori könyvtár és könyvtárosa” c. XIII. századi szövegrész; Humbertus de Romanis instructiójából. Kitérnő az elemzés a korabeli magyar könyvkultúra és a nemzetközi kapcsolatok (Párizs, Bologna) viszonylatában is; továbbá annak bemutatásában, hogy miként egyszerűsödnek az idők folyamán a könyv külső formái: a könyvdiszítés, valamint az írásmód, s ez hogyan lehet alapja a könyvfelhasználók számszerű növekedésének. Meggyőző így a kép, hogy pl. a papírhasználatba vételével, a folyóírás terjedésével, miként válik a könyv egyre több ember személyes szükségletévé, hogyan kap benne helyet az anyanyelv s fokozatosan miként nyer teret a könyvmásoló barát helyett a világi írástudó.

Az 1473-tól 1711-ig terjedő, szempontunkból rendkívül változásokat hozó időszak anyagát Scher Tibor dolgozta fel. Igé-

nyes munkájával, szövegválogatásával nagymértékben bevilágít a kor gazdag könyvkultúrájába. Az ősnymodásztól, Hess András művétől kezdve forrongó egymásutánban következnek a legtöbbször célirányos szövegrészek Sylvester Jánostól, Abádi Benedektől, Huszár Gáltól, Oláh Miklóstól, Bornemisza Pétertől, Telegdi Miklóstól, Károli Gáspártól, Pázmánytól, Tinóditól, Heltaitól, Rimaytól, Szenczi Molnár Alberttől, Apáczaitól, Czvittingertől, Bethlen Miklóstól, Tótfalusitól stb. Fontos ismeretanyag bomlik ki a különböző nyomdászattal, könyvkötéssel, papírgyártással stb. kapcsolatos fejedelmi s egyéb rendeletekből, levelekből, leltárakból, könyvjegyzékekből stb. Nem megnyugtató azonban, hogy a felsorolt XVI—XVII. századi szövegrészek feldolgozása egy nagy egységes keretben kap helyet. Véleményünk szerint helyes lett volna a két század között könyvtörténeti szempontból is cezúrát alkalmazni; különválasztani a „reformáció és ellenreformáció küzdelmeit”; elválasztva ezzel a reneszánszt a barokktól; külön tagolva bemutatni Sylvester Jánost, Heltait stb. és pl. Pázmány Pétert. Elkerülhető lenne ezzel számos — a bevezetésben is kimutatott — egymástól eltérő jellegű törekvés összerosódása. A helyzet ilyen alakulásában fájdalmasnak érezzük, hogy pl. Heltai Gáspár, akinek most nem írói, de nyomdai, könyvkiadói és sok egyéb idevágó tevékenysége révén központi helyet kellene biztosítani, alig három oldalnyi szövegréssel szerepel. Heltai Gáspárnak s hasonlóképpen Bornemisza Péternek — a két nagy „könyvnyomtatónak” kiemelése minden bizonnyal hozzájárult volna ennek a XVI. századi periódusnak érdem szerinti megvilágításához. Megelégedésünkre szolgál viszont, hogy Tótfalusi Kis Miklós méltán megfelelő terjedelmet kapott (34 oldal). Ugyancsak helyes a „Sajtó és a Rákóczi-szabadságharc” c. téma bemutatását a külföldet tájékoztató Mercurius Veridicus köré csoportosított szemelvényekben láttatni, de talán határozottabban lehetett volna utalni a nyomtatott szó hazai szerepére is. (Pl. kiáltványok, publicisztika.)

Az 1711-től 1772-ig terjedő, Habsburg gyarmatosítás kora c. alatt tárgyalt időszak rövid, de mégis célra törf megoldása Fülöp Géza munkáját dicséri. Természetes, hogy ennek a sok oldalról még mindig ismeretlen és sokszor félremagyarázott XVIII. századnak több tudományra kiterjedő feladatai itt nem oldhatók meg. Választása, hogy ti. csak a legkonkrétabb anyag alapján betekintést adjon a legfontosabb irányokba, helyesnek bizonyult. A műveltségi viszonyok, írás-olvasás kontúrjai Mikestől, Bod Pétertől vett szemelvényekből; a könyvtárak, könyvgyűjtés Bod- és Bethlen Kata-írásközből, valamint a Ratio Educationis könyvtári rendel-

kezéseiből állnak össze. Talán a Rákóczi-szabadságharc bukását közvetlenül követő hazai, lefajtott kultúra maradt homályban, s itt helye lenne az ekkor fontos szerepet betöltő kéziratos könyvkultúrára utalni. S ha az előző században bekerült a „Könyv- és Tudomány” c. fejezet, itt hasonlóképpen aktuális lenne, hiszen a különböző tudományos törekvések a század közepével Bod Péter mellett elég általánosak.

Az 1772 és 1848 közötti periódus zsúfolt témaanyaga nagy feladat elé állította a szerkesztőt: Fülöp Gézát. Könyvkultúránknak ez a reprezentatív, nagy korszaka mégis meggyőző, egészében sikerült feldolgozást nyer. Különösen áll ez a szövegek válogatására és elrendezésére, ahol is a sajátos célkitűzések inkább kidomborodnak, mint a bevezetésből. A bevezető ugyanis jóllehet igényes munka, kereténél, terjedelménél fogva nem hatolhat a sokágú jelenségeknek minden esetben konkrét lényegére. Ezek a mozgalmak évtizedek — „felvilágosodás, reakciós elnyomás kora, reformkor” — ontják magukból, mind történeti, mind irodalomtörténeti alaptól is, az itt jól felhasználható anyagot, de egyszersmind a félreisiklás lehetőségeit is. Ötletes és gondolatébresztő a szövegek konkrét témacsoportok szerinti elrendezése. A haladás hazai programját jól világítják meg Bessenyei, Széchenyi, Kossuth szövegei, majd a Martinovics-mozgalom körüli jelentések. A könyvkiadás helyzetét, a cenzúra viszonyait kitűnően mutatja a válogatás: II. József sajtórendelete mellett főleg Táncsics pályájának eseményei adnak újszerűbb ismeretet. Csokonai, Kármán és Katona szövegei szempontunkból már közismertebbek.

Egy-egy kérdés elmélyült vizsgálatához közelíti az olvasót a Lexikon-pör vitairataiból vett válogatás, valamint a „Petőfi- és a könyvkiadás” kapcsolatában kiemelt részek. Maradandó hatásúak a könyvtárakról, olvasókabinetekről nyújtott szemelvények (Egyetemi Könyvtárról, Széchenyi és Akadémiai Könyvtárról). A korabeli nagy főúri, egyházi könyvgyűjtemények alakulásának körülményeit, állományukat Kazinczy Ferenc szövegei alapján ismerjük meg. A találó Kazinczy-írások közzlése feltétlenül helyes, de talán más oldalról is megközelíthetnénk még ezt a nagyarányú könyvtármozgalmat. — Jól érzékeltetik a szövegek, s a bevezetés is aláhúzza azt a gyökeres változást, ami e korban bekövetkezik az írás-, olvasáskultúra demokratizálódása terén: hogyan válik a könyv tényleges olvasmánnyá a szélesebb körökben. Hozzátennének még, hogy a női olvasók, sőt írók aktivitásának, továbbá az

iskolai tankönyvek helyzetének bemutatása motiválná még az adott áttekintést.

Végül az 1848—49-es események köré csoportosított feldolgozásról kell szólnunk. Babiczky Béla szolid mértéktartással elkerülte a tárgy nagyszerűségétől kínált kitérőket: lényegében — a sajtószabadság kivívása, a forradalom alatti sajtóviszonyok, a nyomdász munkásság mozgalmi és a népi olvasókörök szervezése — témacsoportok köré fonja a különben bőséges anyagot. Egységes szép tabló formálódik így ki: az írók részéről Petőfi, Táncsics, Jókai, Arany szerepel döntő súlyban, valahányszor a közvetlen célt láttató szemelvényekkel. A jól választott szövegek megfelelően képviselik a hírlapok és különböző nyomtatványok szerepét a forradalom és a szabadságharc eseményeiben.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Szelle Béla összeállításában készült gazdag szakbiográfia, amely nemcsak hogy szerves kiegészítő része a kiadványnak, de azontúl is hasznos útbaigazítást nyújthat a több irányú kutatás számára.

*

A szöveggyűjtemény nem kritikai forráskiadásnak készült, céljának megfelelően helyesíthetjük a szövegnek mai helyesírásban való közzétételét. Dicsérendő, hogy az idegen nyelvi részeket új, egészében sikerült fordításokban kaptak helyet. — A jegyzetelést az egyes részszerkesztők közvetlenül a szemelvények után adják. A szövegközelség így kétségtelenül biztosítja a felhasználást, bár ezzel megnehezül az áttekintő tájékozódás s elkerülhetlenné válik, hogy a címszavak ismétlődjenek, esetleg ellentmondásra vezessenek. Úgy véljük, hogy a jegyzetelésben még fokozottabban a konkrét könyvkultúra vonatkozásainak kellene kidomborodni, hagyván az egyéb magyarázatokat a feltételezett ismeretekre vagy a más szaktudomány által adandó tájékoztatásra.

Az elmondottak után nyilvánvalónak látszik, hogy e gyűjtemény megvalósítása fő vonalaiban eredményes volt. Fontos szolgálatot tesz a könyv az egyetemi könyvtárosképzésben, a gyakorló könyvtárosok és bibliográfusok körében, de hasonlóképp hasznosan forgathatják a könyvkiadás, könyvterjesztés stb. szakemberei is. Ezen túlmenően színvonalas törekvése biztosíték arra, hogy mind azok a tudományágak meríthetnek belőle, amelyek szorosabb kapcsolatban állnak az írás-, olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra vizsgálatával.

Gyenis Vilmos

Pápai János törökországi naplói. Válogatta, sajtó alá rendezte előszóval és jegyzetekkel ellátta: Benda Kálmán. Bp. 1963. Szép-irodalmi K. 480 l. (Magyar Századok)

Három követségi naplóját (1705–1710) és tizenhét levelét adta ki Benda Kálmán együttesen Rákóczi Magyar Kancelláriája igazgatójának hagyatékából. A Pápai-kiadás irodalmi fölfedezés. Benda negyven oldalas előszava utolsó lapjain jó érzékkel tapintott rá arra, ami az irodalomtörténészt elsősorban érdekli Pápai naplójában: „ez a napló nagy emberi dokumentum”. S most már keveseljük is, amit a kiadó magáról a naplóról s annak irodalmi vonatkozásairól mondott. A bevezető széles korrajza kissé elveszi a levegőt attól a magvas jellemzéstől, amit az ötödik pont tartalmaz (37–39). Bármilyen rövidre szabott is a naplóíró irodalmi méltatása, elismerés illeti érte a történést, aki nemcsak a korrajzba ágyazott szöveget bocsátotta az irodalomtörténészek rendelkezésére, hanem kitűnő észrevételeivel a napló értékeléséhez is segítséget nyújtott.

A hivatalos rendeltetésű diplomáciai naplóból úgy kell kihámozni az írókat. Az igénytelen, felesleges történeti műfaj azáltal vált irodalmi érdekűvé, hogy alkalmat nyújtott magán és félhivatalos följegyzések rögzítésére és némi írói hajlammal rendelkező emberek tollforgató kedvének kielégítésére. A kancellária diplomáciai „instructio”-it jól ismerő Pápai is belesik ebbe a „hibába”, ösztönösen helyet ad a hivatalos megbízatással össze nem függő személyes vonatkozású észreteknek, megfigyeléseknek. Ilyen részletek a bolgárok vendéglátásáról és a sirató asszonyokról megemlékező néprajzi elemek, a török szokásokról, a ramazánról, Konstantinápoly leírásáról, a török udvari fogadásról és öltözködésről stb. adott rövid élmény-beszámoló. Ezek közül is kiválik a rabszolgavásárról szóló humánus, érzelmi telítettségű részlet: „... nem szív, aki midőn ezt érzi, az emberi sorson meg ne szomorodnék” — fejezi be a szokatlan látványt. Hasonló mély érzelmi megnyilvánulást csak a hazafiúi aggodalom váltott ki belőle, a török húzavona láttán: „... megszorodván, hogy ily veszedelmes állapotjában nemzetemnek ily haszontalan várakozással kellessék időmet töltenem”. Türelmetlensége és ellenszenve gúnyos hangjában jut kifejezésre: „... nem régen ez a vezér engemet is beretvált. Már most birodalmat igazgat... ez a vezér bolond, kevély, fősvény, orátorok dolgában, asszonyok öltözeteiben curiosus, az imperium dolgához nem tud.” Különösen serény Pápai tolla a törökkel való párbeszéd megörökítésében, a különféle fabulák, képletes históriák és török proverbiumok lejegyzésében. Az élőbeszéd-vel kapcsolatos előadásra igen nagy, a leírásra

alig van hajlama. S bár a diárium helyenként szemmel láthatólag terebélyesedik, az irodalmi célzat nem tud fölébe kerülni a hivatalos naplóműfajnak. De tükörképévé válik a naplóíró lelkivilágának. Pápai diáriuma nem csak diplomáciai, hanem emberi dokumentum is, amelyben — mint Benda helyesen kiemeli — az irodalmi értékek csak másodlagosan jutnak fölszínre. De még így is ennek köszönhető, hogy a diárium Pápai tekintélyes levelezésére is jellemző izés, fordulatos nyelvvel együtt ma is élvezhető olvasmány.

A Rákóczi-kor mozgalmas közléte föllendítette a különféle diáriumírás nemesi hagyományát. Naplót írt az udvari szolgálatban álló köznemes, országgyűlési és külföldi követ, főnemes és patricius polgár. Minél közelebb áll a fejedelmi kancelláriához, annál erősebben tükrözi a kuruc publicisztika által sugalmazott történelemszemléletet, s a nemzeti frazeológia köntösébe öltöztetett nemesi hazafiúi öntudatot. Szép példája ennek Pápai meggyőződéstől fűtött hangja. A kuruc kori politikai irodalom sférájába tartozó napló-irodalomnak nem Pápai az egyetlen irodalmi meglepetése. Megemlíthetjük az Erdélyi kancellária igazgatóját, Ráday Pált (*Diarium itinerationis in Poloniam...*, 1705), aki a krakkói Wawel leírásával, Craccus és Denna mondájának lejegyzésével és hasonló személyes kitérőkkel tette naplóját irodalmilag érdekessé. Komáromi János diáriuma pedig a kuruc kori naplóirodalom legszebb hajtása. Ezek a naplók a barokk kor magyar irodalmi írásbeliségének fejlődése és az irodalmi nyelv kialakulása szempontjából is fontosak. Elsősorban nyelvi, kor- és művelődéstörténeti, néprajzi s nem utolsósorban szemléletbeli, ideológiai vonatkozásban kelthetik föl mai olvasójuk figyelmét.

Az előszóval kapcsolatosan egy megjegyzést teszünk. Ha már ilyen részletesen bemutatta Pápai életét, érdemes lett volna tisztázni életének homályosságát, 1720 és 1731 közötti szakaszát. Miért nyomorgott Brailában s miért nem élt együtt a többiekkel Rodostón? Szekfű szerint (1913, 324) a fejedlem Pápaikat rosszul sikerült törökországi diplomáciai szolgálatai (1717) miatt szinte száműzte környezetéből. Ennek Rákóczi *Vallomásai* (323–4) alapján lehetne is némi valószínűsége. S végül megemlíthetjük — ha már a kiadó nem szól róla, bár nyilván jól tudja, hogy a Karácson által közölt török okmányokon kívül, van Pápai bujdosó életének egy hiteles tanúja: Mikes Kelemen (14., 107., 109., 142., 148. lev.), aki Pápai János sógort többször emlegette, s Bukarestben följegyezte halálát: „... itt hagyjuk egy kedves bujdosó atyánkfíát, a szegény Pápai sógort, aki elvégezte hosszas bujdosását.” (1740. május.)

Hopp Lajos

Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás főbb irányai a magyar történetírásban. (1851—1918). Bp., 1963. Akadémiai K. 374 1. (Tudománytörténeti tanulmányok, 3)

Széchenyi értékelése olyan gyűjtőpont, amelybe össze lehet sűríteni a kiegyezést előkészítő és a kiegyezési-korszak minden olyan fontosabb ideológiai áramlatát, mely az uralkodó osztályok nézőpontjából ítélte meg nemcsak Széchenyi korát, de általában a magyar polgári fejlődés problémáit. Ezzel a lehetőséggel Varga Zoltán a legteljesebb mértékben él is, olyan mértékben, amely már túllép a szorosan vett Széchenyi-tanulmányok ismeretében. Módszere az, hogy az egyes Széchenyi-értékelésekről előbb egy ideológiai és politikai portrét rajzol, s utána elemzi kritikailag Széchenyiről tett megnyilatkozásait. Ezt a módszert csak helyeselni lehet, s ez teljes mértékben meg is felel annak a célnak, hogy a munka gazdagítsa a magyar tudománytörténetet. Így igen sokoldalú képet kapunk Asbóth Jánosról, Beksics Gusztávról, Angyal Dávidról, Gaál Jenőről, Imre Sándorról. Más esetben Varga olyan utalásokkal kibővíti elemzi egyes történetírók Széchenyi értékeléseit, hogy ebből az analízisből kapunk képet magának a történetírónak az általános politikai állásfoglalásáról, pl. Grünwald Béla esetében.

Varga könyve Kemény Széchenyi-esszéjéből indul, mely a Kossuthtal való ellentétet helyezi előtérbe, Széchenyi államférfiúi felelősségérzetét emeli ki és elítéli Kossuthot. Ez az álláspont uralkodóvá válik lényegében a dualizmus korában is, a két politikus álláspontját összehasonlítani akaró tendenciák ellenére is. Ez utóbbiak közül a legjellemzőbb a Grünwald-féle értékelés az ellentét elmélyülésének, Széchenyi idegbajával való magyarázata. Varga itt hivatkozik Széchenyi Naplóinak első, Zichy-féle részleges kiadására, de dolgozatában kevés helyet szentel a Széchenyi-filológia kérdésének, pedig jó lett volna nyomatékosabban felhívni a figyelmet arra, hogy mit ismertek, vagy inkább mit nem ismertek abban a korban a Széchenyi-oeuvre-ből.

Varga könyve nagyon meggyőzően érzékelteti, hogyan módosult az idők folyamán a magyar uralkodó osztályok érdekeit képviselő történetírásnak Széchenyiről már Keménynél alapjaiban kialakult véleménye. Ez a módosulás nemigen érintette a lényegét: az óvatos reformernek a forradalmár fölé emelését, de sok fontos új mozzanatot hozott, amelyek jellemzők a kor ideológiai változásaira. E szempontból igen érdekes Gaál Jenő véleménye, aki a spenceri evolúcionizmus és a szociáldarwinizmus egyes tételeit használta fel Széchenyiről írt könyvében a feudális maradványokkal terhelt magyar kapitalizmus apológiájára.

Varga beszél azokról a Széchenyi-értékelésekről is, melyek Széchenyi, írói sajátosságait és az irodalommal való kapcsolatát világítják meg, elsősorban Gyulai és Beöthy tanulmányairól. Gyulai és Beöthy ugyanazzal a szemlélettel közelítették meg Széchenyit, a politikust, mint az uralkodó osztályok többi ideológusa, de Széchenyi irodalmi jelentőségéről, írói vonásairól, az irodalmi életben betöltött szerepéről máig használhatók a megállapításai, s ezt Varga Zoltán — igen helyesen — ki is emeli. Különösen szépen ír Varga arról a finom pszichológiával megrajzolt emberi arcképről, amelyet Beöthy Zsolt dolgozatában kapunk a nagy reformerről. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy az irodalomtörténész számára különösen tanulságos az a rész, melyben Varga — irodalomtörténészek véleményére is támaszkodva — megrajzolja Beöthynek, mint a pozitívizmusnak a misztikusan nacionalista irányban való elferdítőjének az ideológiai arculatát, melyet markánsnak és hitelesnek érzünk.

Horváth Károly

Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. A bevezetőt írta: Bóka László. Szerkesztette: Nagy Andor. Eger, 1963. TIT Heves m. szervezete, Heves m. VB Művelődésügyi Osztálya, Eger város tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya. 191 l. 20 t.

Az egi Gárdonyi-kultusz hagyományaihoz híven a Heves megyei és egi helyi szerzők emlékkönyvvel tisztelegtek a száz esztendő Gárdonyi előtt. Bóka László meleg hangú, új problémákra fényt vető bevezetője után a kötét kilenc tanulmánya összességében kerek képet ad Gárdonyi életéről és munkásságáról. Nagy Sándor összefoglaló Gárdonyi-életrajzát követően Okos Miklós esszéje elemzi, hogyan vált maga a város Gárdonyi életének adekvát környezetévé és ihletőjévé. Abkarovits Endre cikke (A lázadó Gárdonyi) az író antiklerikalizmusával, fiatalkori pedagógiai cikkeivel foglalkozik. Érdekes kérdésre mutat rá Nagy Sándor irodalomtörténeti és esztétikai elemzése Gárdonyi történeti regényeiről. Összeveti Tinódi históriás énekének egyes részleteit, az ezekhez fűzött Gárdonyi-jegyzeteket és az Egi csillagok megfelelő epizódjait (82—83). Nagy Andor a színműírókat mutatja be, kitűnően elemzi a Gárdonyi színművek parasztalakjainak újszerűségét, a bor jelentőségét. Ladó Erzsébet Gárdonyi nőalakjairól, Berencz János az életmű pedagógiai vonásairól, Somos Lajos a népművelő Gárdonyiról ír. B. Saár Zsuzsa találon határozza el a Gárdonyi-illusztrációk

stíluscsoportjait, a kötetet bő illusztrációs anyag egészíti ki.

A Gárdonyi-művek pedagógiai vonásairól írott cikk egyes szempontjait önkényesen találjuk. A gyermekalakokat Berencz gyermekpszichológiai tények illusztrációjaként leltározza. A parasztyerekek idealizálása nem egyértelműen pozitív, inkább konzervatív vonása Gárdonyi művészetének. Túlzás az ördög emlegetését Az Isten rabjaiban a megfélemlítéssel való nevelés haladó kritikaként felfogni. Kérdéses általában, hogy kifejezetten pedagógiai érdekességű-e, ha egy regény vagy novella szereplői neveléssel kapcsolatos közhelyeket hangoztatnak. Érdekesen hasonlítja össze a cikk Gárdonyit Rosegger osztrák íróval, nem válik azonban világossá, hogy milyen tanulsággal szolgál ez a hasonlóság.

Nagy Sándor a történeti regényről szólván szellemesen boncolgatja, hogyan őrzi meg az író a parasztnovellák egyszerűsítő ábrázolásmódját a XVI. században játszódó történeti regényben. Indokolatlanul zárja azonban a gondolatmenetét azzal, hogy az Egri csillagok irodalomtörténeti jelentősége: Jókai és Eötvös művészetének egyesülése (95.). A Jókai- és különösen az Eötvös-életműben talált jellemző vonások annyira általánosak, hogy nem jogosítanak irodalomtörténeti megállapításokra, sőt ez a gondolat éppen azt hagyja elveszni, ami az Egri csillagokban a legjelentősebb: az, hogy már XX. századi regény. Az irrealitások kerülése, a nagy regényszéknél mellőzése, az aprólékos egyéni jellemzés (még a klasszikus tipizálás rovására is), a Nagy Sándortól is kiemelt impresszionisztikus szerkesztés és nem utolsósorban az egyszerű nyelv éppen Eötvössel és Jókaival szemben modernné teszi.

A szerkesztés nem különíti el következetesen az ismeretterjesztő és az irodalomtörténetírói szándékot. Okos Miklós hivatkozik az irodalomtörténetben ismert kapcsolatokra (pl. a Feszty család), de sem ő, sem Nagy Sándornak a nagyközönséget tájékoztató életrajzi bevezetője nem magyarázza meg ezeket. Hasonlóképpen az egyes szerzők ízlésére bízzák a források megjelölését. Abkarovits, Ladó és Somos csak esetlegesen adják meg a szöveg között az idézetek lelőhelyét, ezzel szemben Berencz hátravetett jegyzetben közli egy-egy Gárdonyi-mű címét, amelyet egész mondanivalója kedvéért említ.

Noha a kis kötetből teljességet nem kívánhatunk, a nagyközönség és az irodalomtörténet egyaránt kíváncsi más Gárdonyi-problémákra. Részletesebben írhatott volna az emlékkönyv Gárdonyi gondolkodását befolyásoló szellemi áramlatokról, és azokról a barátokról, akik támogatták elfordulását a vallásosság és misztika felé (Halászy Cézár, Palucsák Pál). Sehol sincs említés Gárdonyi

József jelentős szövegváltoztatásairól. Kár, hogy az Isten rabjai elemzéséből kimaradt a regény és J. V. Scheffel: Ekkehard c. művének összefüggése. — De az egri vállalkozás érdekét ez nem csorbitja. Követendő példának tekinthetik vidéki művelődésügyi szerveink.

Köszeg Ferenc

Szini Gyula: Rózsaszínű hó. A kötetet válogatta és bevezető tanulmányt írta: Vargha Kálmán. Bp. 1963. Magvető K. 347 l.

Novelláiról maga Ady Endre írt rajongó vallomást, drámáját — Az ikercsillagot — az elbeszéléseket is sokra tartó Kosztolányi magasztalta, életművének legjavát a pontos ítéletű Schöpflin értékelte magasra, Bóka László pedig egyenesen Ady egyik ispirátorát látja benne: oeuvre-je mégis kikopott a köztudatból.

A nyugati irodalmakat fordító-ismertető, Ady első felfedezői közé tartozó publicista jelentősége a szakmabeliek — sajnos, nem elég széles körben ismert — közhelye. Vargha Kálmán, primér művészi alkotásának — a rajta túlnövő kortársak által mindig érzett, hangsúlyozott fontosságát okosan és meggyőzően bizonyítja.

Irodalomtörténeti jelentőségüket nem illetheti hát kétely: kommentálást nem kívánó, kortól elvonatkoztatott önértékük az, mi e kitűnő válogatás után is problematikus marad.

Farkas Lajos, első s igen megbízható monográfusa — adataiból, megfigyeléseiből Vargha Kálmán is sokat átvett — novellaköltőnek nevezte, föltehetően Ady nyomán, hőseinek mindegyike — akár Az örökmécsesé —, mintha „lenszöke hajú, papírbőrű és sápadt” lenne, s „A derengés nyugodt, méla, alig pihegő, nesztelen, suhasnásszerű színben” (A hajnal) szállná meg őket „a szent nagy és tiszteletreméltó spleen” (A fecskék) Lelküket tompa fájdalmak, bágyadt nosztalgiai uralják: féltresikerült sorsuk igazán tragikus színt — s nem mélységet — is csak akkor kap — a kötet legjobb, vagy feltucat elbeszélésében —, midőn e nosztalgia nem csupán verbálisan, vagy akár a századvégre oly jellemző módon, aforizmatikus szentenciákban, hanem valamilyen mélyről jövő, rejtélyes, belső impulzus hatására válik a hős végzetévé (Hattyú, Messzi vizeken, Vénusz, Pára stb.).

Létrehívó élményük sosem egy jellem, egy sors, egy egyéniség vagy akár egy helyzet, hanem egyetlen, lírai képzelőerővel variált és megjelenített, de krúdyi teljességig soha el nem mélyített és csupán. S talán emiatt, és nemcsak, sőt nem is elsősorban

egzisztenciális gondjai okán haloványult el művészelete élete második felében: annak a századfordulóra jellemző hangulatvilágnak és életérzésnek szünt meg alapja — s vált így fakóbbá, önméltóvá ihlete —, melyet ő megszólaltatni, kifejezni tudott. Mint ahogy, publicisztikájá tanúsága szerint — bár kisebb mértékben, erősebb differenciálással — a modern költészet mindegyik alakjában is csak egyfajta, az Oscar Wilde-i magatartás megtestesítőjét látta és láttatta olvasóival.

Ezért tetszik joggal annak — a bevezetőnek egyetlen túlzása ez talán — Szini nagyságát Ambrus Zoltánéhoz mérni: hisz alapélményüknek tagadhatatlan közössége ellenére is, Ambrus többnyire drámai helyzetre épülő elbeszéléseinek hősei — még a leglíraibb fogantatásúaké is, de a legfanyarabbaké is — valós történések és konfliktusok részesei, ekként magasodnak a legmaradandóbbak egy érzelem, egy szenvedély, egy rajongás vagy egy kiábrándulás felejthetetlen jelképévé — míg Szini eleve s néhol kissé erőszakosan szimbolikusan szánt s épp ezért erőteljesebb mesevilágának egyáltalán nem hús-vér alakjai — ismétlem — egyazon életérzés illusztrációi, annak közvetítésére hivatottak; Farkas Lajos találóan mondja Az ör hercegnőjét meglevenedett hajasbabának, katonáját életre kelt ólomkatonának.

Választékos, finoman cizellált stílusa álomszerű, biedermeier-szeccsziós világot formál, melynek valószerűtlen alkotottságát, sőt csináltságát igazza, művésziileg igazza mindent ködös légiességbe oldó fátyolos mese-szerűsége tesz.

Tehetségének eredetiségét, fantáziájának gazdagságát, világának sémákon túlnövő egyediségét, művészetének költőiségét nincs okunk elvitatni: valamennyire azonban megfakultnak érezzük — s nem is zseniális követőivel, de akár csak az őt megelőző Reviczkyével összehasonlítva — még legjobb elbeszéléseit is.

Vargha Kálmán munkáját a hibátlan válogatás és — az érezhető tárgyszeretet mellett is — erőnyeket és hibákat józan mérséklettel latra tevő, pontosan ítélő bevezető egyként dicséri. A pályakép biztos ívű felrajzolását, az egyenlőség ihletett rajzát, nem hivalkodó, de annál alaposabb korismeret és művészi érzék, elemzőkészség egészíti ki. Figyelme mindenre kiterjed: az elbeszélések világának jól megfogott, hangulatukat is idéző ismertetését szimbolizmusuk és impresszionizmusuk elemzése követi — „Szini mestere volt az elromlott hangulatok, szétfoszló idillek impresszionisztikus rajzának”, hangzik talán legmélyebb megállapítása —, szól lélektani tartalmukról, a gyermekkor felidézésének jelentőségéről, írójuk esztétikájának eklektikuságára is utal, s lezárásképp csak alig — az említett helyen — vitatható ítéletet mond

Szini műveiről, önértéküket, korabeli jelentőségüket, a magyar novella fejlődésében elfoglalt helyüket meghatározva.

Pór Péter

Lékai János válogatott írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte, az idegen nyelvű írásokat fordította és a bevezető tanulmányt írta: Illés László. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 594 l. 1 t.

Lékai János neve eddig inkább csak a munkásmozgalom történetében volt ismert. Ez a válogatás felhívja rá a figyelmet, mint íróra, mint a magyar szocialista irodalom egyik értékes úttörőjére. Illés László széleskörű tudományos munkát végzett, amíg Lékai szétszórtan megjelent írásait felkutatta. Hiszen ezek a művek — miután Lékai 1919-ben emigrált — szanaszét Ausztriában, Németországban és Amerikában, valamint a Szovjetunióban jelentek meg — részben önálló kötetekben, részben munkásmozgalmi lapokban. E szerteágazó kutatómunka eredményeit összegzi az a részletes (bár csak ideiglenes bibliográfia), amelyet Lékairól összeállított. Erre épül a válogatás; s ebből indul ki Illés Lékairól rajzolt kitűnő portré tanulmánya, amely a legjobbak közé sorolható a szocialista irodalom úttörőiről készült tanulmányok között.

Illés biztos kézzel rajzolja meg Lékai emberi és írói alakját. A hiányos ifjúkori életrajzi adatokban is jól olvas, s érdekesen motíválja Lékainak az ifjúmunkás-mozgalomhoz vezető útját. Nemcsak a száraz adatokat fűzi logikus rendbe, hanem finom lélektani érzékel elemzi Lékai szociális indulatokkal, betegségével kapcsolatos egzaltációval színezett érzésvilágát is. Jó az arányérzéke. Lékait mint közkatontát jellemzi, de rá tud mutatni azokra a mozzanatokra, amelyek már a háború alatt is kezdeményezésre és vezetésre tették képessé. Ez az arányérzék összefügg azzal is, hogy Illés jól ismeri a kort, azokat a politikai és irodalmi mozgalmakat, amelyekben Lékai pályája kibontakozott. S Lékai portréját úgy rajzolja, hogy közben képet ad ezen irodalmi és politikai mozgalmakról is.

Ami az egyszerű történeti tényeket illeti, Illés már korábban (pl. József Farkas által) feldolgozott tények összegezésére, motiválására szorítkozik. De túl ezen, tanulmányának van önálló, újnak mondható mondanivalója is. Nemcsak új adatok feltárásában, a magyar baloldali expresszionizmus progresszív eszmei és művészi jelentőségét félreérthetetlenül ez a tanulmány mondja ki marxista irodalomtörténetírásunkban először. Mind ez ideig ugyanis az expresszionizmus mint egy lényegében kispolgári, „antirealista” irányzat szerepelt, amellyel haladó íróknak csak idő-

leges érintkezései voltak. Illés viszont Lékai-ban (s társaiban: Optvai, Barta, Illés művészetében) az expresszionizmust mint a szocialista eszmék korszerű kifejezőmódját jellemzi.

„Lékainál ez az idealista lobogás — írja — sajátosan és mélyen elvegyül a korabeli szintű kommunista eszmeiséggel. Ez az a döntő elem, ami őt is és az expresszionista irodalom egy részét összeköti a társadalmi haladással... Az expresszionizmus nem csupán formaforradalom volt, nem csupán a személységnek a mű elé való szuverén helyezése, nemcsak lázadás a polgári irodalom hagyományai ellen, hanem lehetőség is volt mindazok számára, akik ebben az átmeneti állapotban a régi világgal szembeni tiltakozásukat fejezték ki úgy, hogy kerestek helyette és helyébe egy újat, egy progresszív emberibb életformát és kultúrát.”

Mit mutat mindebből a válogatás? S milyen művészi értéket képvisel? Lékai első írásai 1917–18-ban jelentek meg, tehát mindössze hét-nyolc évig dolgozott. Semmiképpen sem elegendő idő ez arra, hogy egy író megérelődjön, s a maga tehetségéhez mért erejű írásokat fejezzen be. Amit hagyott, mégsem töredék: inkább egy karakteres, lázas fejezet a magyar expresszionizmus történetéből, amelyet úgy kell elfogadnunk és számon tartanunk, ahogy ránk maradt. Így dokumentuma azoknak az időknek; s így művészi érték is.

Versei Kassák modorában írt „Szabad ritmusok”. A tematika s a szorosan vett eszmevilág nem több és nem kevesebb, mint az ekkori, legjelentősebb, valódi úttörést véghezvivő korszakát élő „Mesteré”. Legfőképpen a kifejezőmód lazább, ösztönösebb, szétmosódóbb. De ugyanitt jeljük nemcsak az első negatívumot, hanem pozitívumot is. Lékai talán a leglíraibb egyénisége a magyar expresszionizmusnak, abban az értelemben, hogy ő benne van a legtöbb személyes érzékenység, s a legvégtetesebb egzaltáció. Az érzéfszűkítést tetézi túlérzékenység, különösen a színérzék spontaneitása. Mindez Lékai kifejezőmódját sűrűvé és szinte erőszakosan áthatóvá teszi (*Testvér, Szimfónia, Zászlóerdő, Kórház*).

A drámaíró Lékait az *Ember János* című háromfelvonásos reprezentálja a kötetben. Rendkívül izgalmasan. Illés bevezető tanulmánya a német egykori expresszionista drámával (Toller, Kaiser) egy szinten látja e drámát. S nem ok nélkül. Erőteljes lázadás ez a színpadi naturalizmussal és impresszionizmussal szemben, amely akkor az európai és a magyar színpadot uralta. Hősei nem típusok, hanem egy-egy idea megtestesítői. Közvetlenül a madáchi hagyományhoz kapcsolódik, amint Madách hősei is az emberiség egy-egy nagy ideáját testesítik meg, Lékai

„hangjai”, „szellemei” is az elvont eszmék szintjén küzdenek. Ez a küzdelem azonban nagyon feszült és drámai. A darab föltétlenül megérdemelné a színpadot is, legalábbis kísérleti formában. Nemcsak muzeális benyomást keltene: az emberiség és embertelenség kiélezett összecsapása volna, drámai víziókból.

A legközvetlenebb művészi élményt a prózaíró Lékai adja. Két regénye (*Vörös és Jehér, Urak és rabszolgák*) az osztályharc nyílt, véres összecsapásait ábrázolja. Lékai az ellentétes drámai pólusok kiképzésében a századforduló naturalista technikáját követi. A cselekmény gyors, víziószerű pergetése, valamint a hézagosnak tetsző, nagy robbanásokban kifejezett lélekrajz, továbbá a stílus szaggatottsága-izgatottsága jelzi az expresszionista látásmódot. Ez a stílus jellemző egy sor novellájára, riportjára is (*Barackenspítal, Nro. 37, Az elégetett emberi szív*). Lékai Amerikában a New York-i Új Előre szerkesztője volt, s mint ilyen, riporterként járta be Amerikát. A másik Amerika címmel írt riportjai elevenen, művészi lényeglátással írt pillanatképek az amerikai valóságról. Úttörő szerepe volt e műfaj későbbi kivirágzásában.

Lékai 1925-ben halt meg, s írói munkássága csaknem négy évtizeden át az „elsüllyedt irodalom” egyik fejezeteként lappango+. Válogatott műveinek megjelenése markáns íróegyeniséget mutat be, s egész szocialista irodalmi tudatunk formálásának hangsúlyos tényezője.

Diószegi András

Csapláros István: Kraszewski és Magyarország.
Bp. 1963. Akadémiai K.—MTA Irodalomtörténeti Intézet. 159 l. 5 t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 39.)

Csapláros István munkássága igen jelentős a magyar—lengyel irodalmi és történeti kapcsolatok lengyel forrásanyagának feltárásában. E könyvében a magyar történelem és az irodalom visszhangját mutatja be az elmúlt század második felének Lengyel Királyságában: a kor egyik központi alakjának, az „egy-magában egész irodalmat” (Szerb Antal találó kifejezése) jelentő Józef Ignacy Kraszewski-nek (1812—1887) munkásságában. Magyarország és a magyar irodalom kolosszális (ma már kissé porlepte) életművében második vagy harmadrangú szerepet töltött be — ezt Csapláros könyve, a téma természetéből fakadó egyoldalúsága ellenére sem tudja lep-

lezni vagy feledtetni; mint ahogy alapjában tiszteletre méltó jellege se makulátlan, éleslátásról sem tett mindig tanúbizonyságot — erről a Csapláros által közölt adatok (Jókai vagy a cigányzene központi helye reflexióiban, 66 skk., 81 skk. l.) meggyőznek, noha Csapláros maga nem vonja le a következtetést. Forrásai elsősorban Nyugat-Európából származtak, közvetlen magyarországi informátora legfeljebb a Gazeta Polska szerkesztése idején (1859—72) lehetett a politikai anyagra vonatkozóan (sajnos Csapláros nem tudta e B. jelzésű pesti tudósító kilétét megállapítani, vö. 33 sk. l.). Ennek ellenére a magyar kultúra elé Kraszewski által tartott tükörbe érdemes belepillantanunk; irodalmunk európai visszhangja ma sem különb, s nem tájékozottabb, mint akkor volt — ezért a Csapláros által feltárt anyag aktuális tanulságokat is kínál.

Csapláros könyve: adatfeltárás. Mint ilyen, teljességre törekszik, megbízható és nagyon sok újat hoz — olyant, amihez nyelvi stb. nehézségek miatt a magyar kutatás nem tudott hozzáférni. Fő forrásai: Kraszewski könyvtára (a 15 000 kötetből mindössze 91 volt magyar vonatkozású! vö. 138. l.) és munkái, köztük az általa szerkesztett lapok stb. mástól származó anyaga. E hatalmas forrásanyag (27 folyóirat összesen 139 kötet) átnézése eredményezte Csapláros munkáját. Kraszewskinek mintegy 50 000 (!) db-ot kitevő levelezése (a hozzá irtakat is számolva) nyilván még több részletadatot szolgáltathat.

A könyv egyes fejezetei Kraszewski munkásságát, a magyar kultúra ismertetőjét, a Kraszewski iránt megnyilvánuló (sajnos, csekély) érdeklődést, és a könyv forrásanyagát tekintik át. A magyar—lengyel rokonszenvnek pozitívumai (a forradalmi mozgalmak) mellett reakciós vonásaira is jól rámutat, ezért munkája a korábbi, főként felszabadulás előtti történetírás (Divéky Adorján stb.) kritikájához is használható.

Könyvének olvastán mindössze azt sajnáljuk, hogy Csapláros a hatalmas ismeretlen forrásanyag feltárása miatti lelkesültségében és kutatói szenvedélyében — elmulasztotta a téma kellő arányokba állítását: Kraszewski életművében eltörpül a hungarica aránya, s minthogy magyar ismereteit másodkézből vette, külföldi visszhangunknak sem ő a legfontosabb korabeli forrása. Csak az összevetés kedvéért: Arany, szerkesztő korában, biztosabb kézzel nyúlt kora orosz irodalmához.

Reméljük, Csapláros vállalkozik a most még elhárított feladatra is: Kraszewski magyar vonatkozású történeti regényeinek értékelésére.

B. Fejér Irén

Benedek Marcell: Könyv és színház. (Tanulmány). Bp. 1963. Szépirodalmi K. 497 l.

Benedek Marcell több mint ötven esztendője tanítja honfitársait az irodalom szeretetére, az olvasás művészetére. Jelen munkája — cikkek, kisebb-nagyobb tanulmányok gyűjteménye — a műalkotás iránti finom érzékenység, a pedagógiai szenvedély s az elegáns stílus ötvözete. E könyv nem a szaktudomány művelőinek szól elsősorban, hanem az olvasónak, a közönségnek.

A francia polgári kultúra ihletettje ő, s tanulmányainak jó része ezért a francia realizmus mestereinek, Balzacnak, Stendhalnak, Zolának alkotó művészetét vizsgálja elvek és adatok mértéktartó arányának harmóniájában. De a pályarajzok és írói portrék sorában ott találjuk a szerző Puskin-tanulmányát, Anyegin-elemzését, ott a modern német próza egyik első mesterének, E. T. A. Hoffmann művészetének vizsgálatát, valamint Dickens, Thackeray, Oscar Wilde és Dosztojevszkij munkáinak ismertetését is. Hosszabb tanulmányban időz a szerző—személyes emlékek okán is— Romain Rolland életművéénél. Rolland humanizmusa, hábortürelensége, hite az emberben rokonítja őket egymással. A szerző számára semmi sem idegen, ami emberi, de gyűlöletes minden, ami az ember ellen való. Gondolkodásának irányát ékesen bizonyítja az a tény, hogy egy Erich Maria Remarque-ról szóló esszé is felvett kötetébe s ebben az írásában nem a kevésbé jelentős író, hanem a fasiszta barbárság ellen bátran szót emelő humanus gondolkodású embert rajzolja meg árnyalt színekkel.

Van néhány olyan írás a kötetben, amely a magyar irodalomtörténet körébe tartozik. Aligha véletlen, hogy pl. az Arany János őregkori lírájáról írott elmélkedésben teljes terjedelmében közli a költő önéletrajzi érdekű vallomását, az *Epilógust*, amelynek értelmezése során a költő rezignációját, nosztalgiáját a dalfakasztó „független nyugalom” után, olykor már-már önkínzó szemérmét, a közélettől való elvonulását hangsúlyozza elsősorban. Volt professzoráról és mesteréről, a tanárnak s tudósnak egyként kiváló Riedl Frigyesről is a néhai professor Arany-konceptiója nyomán elmélkedik s fejtegetéseiben az Arannyal rokon vonások kimutatására törekszik. Gárdonyi-cikkében az író fiatalkori műveinek, *A Lámpás* c. regénynek s az *Igazság a földön* c. verses elbeszélésnek, e „fiatalosan keserű mű”-nek mint kortörténeti dokumentumnak nagyobb megbecsülését szorgalmazza, majd a Gárdonyi-stílus egyénieskedő volta, szándékolt eredetieskedése készíti arra, hogy e jeles prózaíró stilisztikájáról nyilatkozzék. Benedek Marcell szerint Gárdonyi lakonikusan kurta beszédstílusá-

ban van valami túlzás, aminek következtében egy-egy teljes novella vagy regény „valami levegőtlen, fullasztó, aszmatikus érzést támaszt bennünk”. Egyebek közt e nyelvi modorosság következtében kerül a magányos-futású Gárdonyi művészete Benedek Marcell értékelésében a mondanivaló és stílus rangos összhangját megvalósító mikszáthi életmű mögé. Aligha véletlen — mondtuk —, hogy Benedek Marcell Arany-, Riedl-, Gárdonyi-elemzése olyan alkati vonások feltárására és a művekben való jelenlétére utal, amelyek a szerző egyéniségében, világnézetében, másokról szóló elmékedéseiben önmagára is vonatkoznak. A kötet egyik legszébb írása a *Benedek Elek*-tanulmány. Az apja emlékét sohasem felejtő hűségű fiú vallomása ez az apjáról, akitől az életének értelmet adó lényegét tanulta: az igazságért s az emberekért mindig tenni kész humanizmust, Benedek Marcell életének és pályájának éz összetartó tényezőjét.

Benedek Marcell nem marxista író és gondolkodó, hanem a polgári progresszió, a szocialista eszmékhez közelálló polgári humanizmus egyik jeles magyar képviselője. Impozáns világirodalmi tájékozottsága, műértése, elemző készsége, esztétikai érzékenysége ebben a könyvben is méltó bizonyítása egy küzdelmes, hosszú és szép literátori pálya töretlen alkotóerejének.

Pálmai Kálmán

Rózsa György: Budapest régi látképei. (1493—1800). Bp. 1963. Akadémiai K. 387 l. 96 t.

Nyolc évtized múlt el azóta, hogy Bubits Zsigmond úttörő kísérlete, a magyarországi várak és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszeteiről, 1880-

ban megjelent. Azóta több kísérlet történt Bubits munkájának folytatására. Budapesttel kapcsolatban egy-egy különleges szempontú válogatás született is ugyan, de a budapesti látképek teljes korpusza csak most, e műben jelent meg. Aki az 1890-es évektől az első világháborúig megjelent illusztrált történelmi műveket végiglapozza, látja csak, hogy ezekben az évtizedekben mennyire hiányzott a történelmi személyek, tájak, városok, várak és események ábrázolásainak összefoglaló feldolgozása. Mert mennyivel többet mondana pl. a legtöbbit illusztráló Cserna Károly rajzainál, festményeinél egy eredeti metszet, mennyivel inkább hozzájárulna az ábrázolt tárgytörténelmi hiteléhez.

Gerevich Tibor, Genthon István, Vayer Lajos úttörő munkássága után itt van végre az első lehető teljességre törekvő mű, Budapest régi ábrázolásainak első, az 1493—1800-as időszakot átfogó kötete. Ötszáznál több képes ábrázolást foglalt Rózsa György rendszerbe, a Hartmann Schedel *Világkrónikájában* közölt legrégebbi ábrázolástól kezdve Buda és Pest történetének oly sok eseményét örökítik meg ezek a metszetek, rajzok és festmények, önálló művek vagy szöveg illusztrációk. Rózsa nyolc csoportba osztja a képeket a felvételi pont változásai szerint. Az egyes ábrázolásokat a legpontosabban leírja, műfajilag meghatározza, a megjelenés helyét, lelőhelyét közli és végül a vonatkozó irodalmat foglalja kimerítően össze.

A katalógus-részt — amelyet 96 képtábla egészít ki és illusztrál kitűnően — Rózsa György pompás bevezetővel látta el. Ebben a veduta műfajnak a reneszánsz valóság-közelségre törekvéséből való kialakulását vázolja fel. Ismerteti a műfaj történetét és magyar ábrázolások sajátosságait. Mindezt mutatók teszik használatra alkalmassá.

Jenei Ferenc

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Győrött

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1964. május 23-án és 24-én Győrött tartotta meg tavaszi vándorgyűlését.

Szabolcsi Miklós Balázs Béláról tartott referátumában első ízben rajzolta meg, irodalom-, zene- s filmtörténeszek eddigi megállapításaira támaszkodva, Balázs Béla emberi, költői, művészi pályáját. E pálya első szakasza kb. a világháború kitöréséig, első éveig tart s a magányos művész útkeresése jellemzi. Panteisztikus, szubjektív, idealista, irracionális filozófiai művel lép fel, a tiszta intuíció híve. („Halálesztétika”, 1907.) E filozófia tükröződik ékkori szépirodalmi műveiben is. „A vándor énekel” (1910) verseit a panaszos életérzés, a búcsúzás, a bánat ihleti. Érzelmei igazak, eredeti költő. Szimbolista: úgy érzi, a külvilág tényei, jelenségei csupán jelképei egy mögötte levő mélyebb, egyszerűbb valóságnak, egy őslényegnek. Balladái, népmesei egyszerűsége törekszik, de hiányzik belőle a spontaneitás, a nagy költői erő, s ezért gyakran túldíszített, szecessziósan dekorált, olykor mesterkélt s harsány. „A Tristán hajóján” (1916) erős Ady hatást mutat, szimbolizmusa elmélyül. — A férfi s nő viszonya foglalkoztatja. A nő küzdelme az életért, érvényesülésért s bukása: ez a témája a Dosztojevskij- s Hebbel-ösztönzést tükröző „Doktor Szélpál Margit” c. drámának (1906, megj. 1909.) A misztériumokban is e probléma gyűrűzik tovább: „A kékszakállú herceg vára” (1911) a magányos férfi s nő drámája. A mindent akaró kamasz szerelmét mutatja be Balázs Béla, aki nem tud egy asszony mellett maradni. A pusztán erotikus szerelem elégtelenségét hirdeti a dráma, melyben a szerelmi probléma társadalmi válságot szimbolizál. — A magányérzettel való küszködésnek egy másik irányát jelzik novellái. De a „Kalandok és figurák” humora s öniróniája, és gyönyörű novellájának, a „Történet a Lógody utcáról, a tavaszról és a messzeségről” lírája, halk lefojtott költőisége inkább menekülés, mint megküzdés a magányérzettel. — Misztériumai Bartókot ihletik. Balázs Béla Bartók és Kodály oldalán áll ki az új zenei törekvések mellett. Feltűntet keltő költő, Ady szereti s viszont. Nem tartozik szorosabban a Nyugat köréhez — tőle egyszerre áll jobbra és balra is. Lukács György elvrokonát látja és elsősorban a filozófia is világirodalmi igényt méltányolja benne, többször védi meg kritikusi ellenében.

A továbbiakban a világháború alatti első évek jelentőségét húzta alá Szabolcsi, Balázs Béla pályáján. A katonai élettől magányérzetének feloldását várja. Szerepet játszik katonai „ambícióiban” a nacionalizmus is, és bizonyos dosztojevskiji attitűd: a szenvedés tudatos keresése. S ha egy alapvetően téves kiindulóponttól is, de magányából kivezető utat s módot talál. Hamarosan — egyelőre inkább ösztönszerűleg — a társadalmi realitások, morális problémák felé s a háború ellen fordul. Lukács, Fogarasi, Lesznai baloldali körének tagja. 1918 őszén a polgári forradalom híve, a Nemzeti Tanács mellett áll, tagja az írói direktóriumnak, közeledik a kommunista párthoz, harcol a Tanácsköztársaság mellett.

A bécsi emigráció éveiben sajátos kettősség jellemzi Balázs Bélát: kommunistának vallja magát, a marxizmust tanulmányozza intenzíven, de él még benne az irracionális filozófia, a régihez való ragaszkodás is. Az átmenet időszaka ez. Verseiben új mondanivaló a régi formákkal párosul. Meséinek tanulságai a valóságra figyelmeztetnek, a tiszta érzelem győz bennük. Ennek az átmenetnek legadekvátabb kifejezője regényének, az „Isten tenyerén”-nek (1921) folytatása, az „Unmögliche Menschen”. Hősei különcök, a társadalomtól való menekülés kifejezői. Regénye a lázadás regénye, de a céltalan lázadás kritikája is. Befejezése: a főhős kitör a magány szorító gyűrűjéből. Önvallomásnak értékes a regény — műnek kevésbé: a meggyőződés változását nem követte a forma érzése. Tanulmányai is ezt az átmenetet jelzik: a szocializmus eszméisége felé tájékozódik, de az avantgarde ellen még a polgári művészet érveivel harcol. A tömegekhez szólót, a monumentálisat az irodalom helyett a filmben látja leginkább megvalósíthatónak — ezért fordul érdeklődése a film felé. „Der sichtbare Mensch” c. munkája az első rendszeres filmesztétika.

Az 1920-as évek végén Berlinben él. Messze van már a magányosságtól, a munkásmozgalom harcosa. Tagja a proletár íróközösségnek, előadó a marxista akadémián. A magyar irodalommal is kapcsolatot tart: érintkezik a Sarlóval, a csehszlovákiai, romániai kommunista sajtó munkatársa. A munkásszínház, de különösen a tömegfilm érdekli. „A film szellemé”-ben (1929) már a hangosfilm esztétikáját fejtegeti. 1931-ben Moszkvában a filmakadémia tanára lesz, itt jelenik meg: „Filmkultúra” c. műve. (1940). Amikor megindul az Új Hang, ismét versekkel jelentkezik: ezekben hangja tovább egyszerűsödik — gyakran a sematizmusig. Úgy érzi, nem bánt meg semmit: az elkötelezettség, csendes kötelességvállalás, a hűség, a hazavágyás hangjai szólnak e versekből.

1945-ben hazatér s a demokratikus fejlődés szolgálatába áll. Szerkeszti a Fényszórót, megírja a „Valahol Európában” forgatókönyvét. Itthon nem veszik eléggé igénybe munkáját, mellőzik. Drámái megbuknak, pedig pl. a „Cinka Panna” (1948) nincs érték híján. Legszebb műve „Álmodó ifjúság” c. (1946) önéletrajzi regénye, melyet csodálatos érzelmi gazdagság és líra önt el.

Útját következetesen végigjáró művész volt Balázs Béla — hangsúlyozta befejezésül Szabolcsi Miklós. Politikailag, emberileg töretlen út ez, a magányos embertől a kommunizmusig vivő. Művészete már egyenletesebb: legtisztábbak a misztériumok s az „Álmodó ifjúság”. Útja a XX. század művészetének egyik lehetséges útja volt.

A szép, úttörő jellegű referátumot, sajnos, eléggé érdektelen vita követte. Ennek oka egyfelől azzal magyarázható, hogy az irodalmi problémákat Szabolcsi túlnyomórészt megnyugtatóan elemzte. Másrészt azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a filmesztéták távolmaradása miatt a Balázs-oeuvreben elsődleges fontosságú filmproblematika nem vetődött fel érdemben. *Jócs Ferenc* kecskeméti könyvtáros egy epizódot mondott el az 1920-as évekből, Balázs Béla egyik művének kecskeméti előadásáról. *K. Nagy Magda* Balázs Bélának a filmelméletben elfoglalt helyéről, e hely kijelölésének sürgető szükségességéről beszélt. Ismertette a Filmtudományi Intézet akcióit Balázs Béla műveinek összegyűjtésére. Elvi jellegű megjegyzésében hangsúlyozta, hogy az 1918-ig terjedő pályaszakaszban szét kell választani a szociális és világnézeti kérdést: szociálisan érzékeny Balázs Béla — világnézetiileg, filozófiailag elmaradt ettől. *Csányi Miklós* a szegedi évek történetéhez szolgáltatott néhány adalékot. *Komlós Aladár*: Szabolcsi tanulmánya több, mint kísérlet — egyszersmind alapja a további kutatásoknak. Hiányolta, hogy a bécsi évek „kettősségének” további alakulását Szabolcsi nem rajzolta meg. Úgy érzi, a világnézeti előrelépéssel szemben költészete nem előnyére változik, erőtlenné válik. A referátumnál ellentétben nem lát Balázs Béla korai verseiben túldiszfunkcionáltságot, dekoratívtságot — inkább egyszerűséget, erőt. Felvetette a szecesszió fogalmának problematikusságát is. *Szabolcsi Miklós* válaszában főleg *Komlós* megjegyzéseivel foglalkozott: kifejtette nézetét a szecesszióról, s Balázs költészetét illetően fenntartotta állításait. *K. Nagy Magda* felszólalására reflektálva pedig az érdekelt tudományos intézetek összehangolt Balázs Béla-kutatásának megindítását mielőbbi feladatként jelölte meg.

A vándorgyűlés második napján *Szenci Miklós* tartott előadást a Shakespeare-kritika XX. századi, főképp szovjet irányiról. Bár a téma elsősorban világirodalmi jellegű, a referátumban s a vitákban magyar irodalomtörténeti vonatkozású kérdések is felmerültek. Bevezetőként a Shakespeare-kritika múltjára pillantott vissza: jellemezte az ítélező, bíráló jellegű neo-klasszicista (pl. *Thomas Rymer*, *Voltaire*), majd a XVIII. század végétől előtérbe kerülő romantikus kritikát. Ez utóbbi szerint Shakespeare-t nem bírálni, hanem tanulmányozni kell, nem ítélni, hanem értelmezni. Shakespeare-re hivatkozva, a cselekmény helyébe a jellemzés követelményét állították. A romantika túlzott kritikátlan Shakespeare-kultuszát a századvég és századunk elveti: elég *Tolsztoj*, *Shaw* vagy *Móricz Zsigmond* megnyilatkozásaira utalni.

A szovjet Shakespeare-kritikát az jellemzi, hogy felhasználva a polgári irányzatok eredményeit, az eszmei mondanivalót, a konkrét társadalmi problémát keresi Shakespeare műveiben. *Szenci* hangsúlyozta, hogy a szovjet kritika mai, helyes alapállása mintegy az elmúlt irányzatok szintéziseként jött létre. Az 1920-as években *Fricse*, *Lunacsarszkij* szerint Shakespeare a nemesség költője, pesszimista költő. 1934-ben *Szmirnov* a másik végletbe lendül át: Shakespeare a polgári fejlődés optimista harcosa. De már az 1930-as évek közepén *Kemenov* tanulmányai szintézist hoznak létre: ő Shakespeare népiségét hangsúlyozza; Shakespeare a nép oldaláról nézi hőseit: bemutatja a múlt iszonyatosságát s a születő új kiábrándító voltát. *Szmirnov* 1957-ben s azóta mások ezt a képet finomították tovább, a társadalmi témák, népiség, realizmus s művészi érték együttesét látva a Shakespeare-oeuvreben.

Előadása végén két kérdéskört érintett *Szenci Miklós*. A pálya utolsó szakaszának műveiről („Vihar”, „Téli regé” stb.) szólva cáfolta azt a nézetet, mely szerint ezek hanyatlást jelentenek Shakespeare művészi pályáján. E művek nem annyira problémákat vetnek fel, hangsúlyozta, hanem inkább megoldást keresnek. Egy szebb világot vetítenek előbbre: a nagy költő humanista eszményei testesülnek meg bennük. A másik kérdés fontosabb számunkra. Shakespeare műveiben a tragikum mindig a humanista eszmék s a társadalmi valóság konfliktus-

tusára épül. Két ellentétes világ összecsapása nyilvánul meg a lelkek harcában. A tragikum sokféle variánsa található meg Shakespeare-nél: például Hamlet bukásáért a kizöklent idő, a társadalom a felelős, Macbeth bűnei saját hibái. Nyilvánvaló, hogy a tragikai vétség elvével valamennyi Shakespeare-hős tragikumát nem lehet megmagyarázni. — Hozzáfűzzük ehhez, hogy a mi Világost követő Shakespeare-kritikánk is itt vált egyoldalúvá: a kor morális hangoltságából következően s a német moralista kritika hatására is, sablonba merevítette az arisztotelészi s az azt megújító lessingi vétség-fogalmat, s annak csak egy lehetséges változatát favorizálta. Gyulai, Salamon, Greguss szerint minden Shakespeare-hős tragikailag vét, ezért bünteti az erkölcsi világrend. S amíg a reformkori kritikában a „Hamlet” került előtérbe, Salamonnal az „Othello” és a „Macbeth”.

A korreferensek közül *Hankiss Elemér* a „Hamlet”-értékelés kialakulásának történeti fázisairól beszélt, arról, hogy az egyes korok közönsége, kritikusai, világnézetüknek megfelelően, hogyan értelmezték e művet. *Ruttkay Kálmán* a Kisfaludy Társaság magyar Shakespearejének kiadásáról, *Arany, Petőfi*, s főként *Vörösmarty* fordításainak filológiai problémáiról szólt. *Solt Andor* — szinte külön tanulmányban — a magyar felvilágosodás (Péczei, Csokonai stb.), majd a romantika, elsősorban *Vörösmarty* Shakespeare-kritikájáról értekezett, s azt a szerepet vizsgálta, melyet Shakespeare töltött be a magyar dramaturgiai és esztétikai közgondolkodás alakulásában az említett korban.

Rigó László

Egyetemtörténeti symposium

Krakkó 1964. május 6—8.

A krakkói Jagello-egyetem alapításának századik évfordulója alkalmából a Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Histoire des Universités) három napos tudományos ülésszakot rendezett a jubiláló egyetemen. A symposium témaköre (a krakkói egyetem és az európai egyetemek története) meglehetősen tág és általános volt, az előadások többségének tárgya alapján azonban a közép-európai egyetemek (Prága, Krakkó, Bécs, Pécs) alapításának, valamint az európai egyetemek reneszánsz korszakának a kérdései álltak az érdeklődés középpontjában. A konferencián lengyel, szlovén, csehszlovák, német, osztrák, olasz, svájci, francia, amerikai és magyar tudósok vettek részt; Magyarországot *Szekely György*, *Kovács Endre* és e sorok írója képviselte, *Kovács Endre* előadást is tartott „Die Gründung der Universität von Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur” címmel.

A krakkói egyetemtörténeti symposium, noha egyértelműen történeti-művelődéstörténeti jellegű összefoglaló volt, a magyar irodalomtörténet kutatója számára is sok tanulságot nyújtott. Hiszen az egyetemtörténet az irodalomtörténetnek is elsődlegesen fontos segédtudománya, különösen a középkor és a reneszánsz korszakának az esetében. E korok műveltségének, tudományának legfőbb kisugárzó központjai az egyetemek voltak, az írók jelentékeny része egyetemet végzett emberek közül került ki, s munkásságuk rendszerint egész életükben magán viselte az egykori alma mater ideológiai, izlésbeli hatásának jegyeit. Az egyetemek alapos ismerete nélkül ezért nem is képzelhető el a középkori és reneszánsz irodalom színvonalas kutatása. Mivel pedig a középkori magyar egyetem-alapítások nem vezettek tartósan sikerre, s a magyar diákok a külföldi egyetemekre tódultak, a magyar irodalomtörténetírás az európai egyetemtörténetben különösen érdekeltté vált. A régebbi kutatás le is vonta ennek az adottságnak a konzekvenciáit, nagymértékben hasznosította a külföldi egyetemek történetére vonatkozó vizsgálatok eredményeit, s jórészt feltárta a magyar diákokról fennmaradt adatokat, emlékeket. Az utolsó évtizedben ez az érdeklődés azonban sajnálatosan lehanyaglott, s jóformán *Kovács Endre* frissen megjelent ügyes és hasznos összefoglalása („A krakkói egyetem és a magyar művelődés”) az egyetlen önálló munka, mely e tárgykörben magyarul napvilágot látott. Komoly felelősség terheli e téren történettudományunkat, mely a művelődéstörténeti feladatokat jó ideig mostohán kezelte. Ezzel magyarázható, hogy a középkori magyar egyetem-alapítások kérdésének a vizsgálata sem haladt nálunk előre, holott — a mostani symposium tanúsítja — a nemzetközi tudomány ezeket igen jelentős eseményeknek tekinti. Sőt egy kissé az volt a benyomásunk, hogy a külföldi tudósokat a pécsi, óbudai, pozsonyi egyetemek ügye jobban is érdekli, mint hazai tudományunkat. Az első komoly tanulság ennek a negatívumnak a konstatálása, mely talán munkára fog ösztönözni a jövőben. Ez annál inkább szükséges, hiszen közeleg a pécsi egyetem alapításának századik évfordulója (1967), amikor a magyar tudományunk feltétlenül komolyabb eredményekkel illik majd előrukkolnia.

Az előadásoknak egy kisebb sorozata a reneszánsz-kor egyetem-konceptiójával foglalkozott. A vezető referátumot *Sven Stelling-Michaud* (Genf), a Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság elnöke tartotta, „La conception des universités à l'époque de la Renaissance”

címmel. Ehhez csatlakozott *Jacques Le Goff* (Párizs) és *Max Steinmetz* (Lipcse) előadása a reneszánsz-kor francia, illetve német egyetemi viszonyairól, s ebben a sorban fellett volna elhangzania *Eugenio Garin* (Firenze) referátumának is az olasz reneszánsz egyetem-konceptiójáról. Nagy kár, hogy Garin, az olasz reneszánsz és humanizmus legkiválóbb tudósa nem tudott eljönni, s így csak előzetesen elküldött bő téziseiből nyerhettünk fogalmat tervezett előadása gazdagságáról és színvonaláról. A reneszánsz-kor európai egyeteméről tartott előadások különösen a reneszánsz és humanizmus periodizációja szempontjából voltak igen érdekesek, ugyanis az irodalom ideológiai, tudományos összefüggéseit oly nagy mértékben meghatározó egyetemeknek a fejlődésében a humanista szakasz világosan körülhatárolható, s főként pontosan elválasztható a középkorítól. Ez utóbbi kérdésnek valamennyi előadó nagy figyelmet szentel, úgyhogy — főként Stelling-Michaud referátuma és Garin tézisei alapján — e periodizációs kérdésekről egészen világos kép alakult ki. E szerint a középkori egyetemeknek humanista intézményekké való fejlődése Itáliában a XIV. század második felében kezdődött meg, Itálián kívül azonban csak a XV. század második felében, míg a közép-európai egyetemeknél valójában csak 1500 körül. E gazdagon dokumentált megállapítások teljes összhangban vannak azokkal a hazai eredményekkel, melyek — az intenzív itáliai kapcsolatokkal összhangban — a magyar reneszánsz kezdeteit a XV. század derekán vélik felismerni, szélesebb kibontakozását és virágzását pedig csak a XVI. század eredményének tartják.

Ezek az általános fejlődéstörténeti összefüggések természetesen a magyar középkori egyetemek helyét és jellegét is segítenek meghatározni. Nem lehet kétséges, hogy a magyar egyetemekkel — s különösen az 1367-ben alapított pécsivel — kapcsolatban teljesen indokolatlan humanizmust emlegetni. Ezért egy kis szépséghibának tekinthetjük, hogy *Kovács Endrének* a pécsi egyetemről tartott előadása — ha megfelelő óvatossággal is — a korábbi szakirodalomból átvette a pécsi beszédek humanista elemeiről szóló téves felfogást, valamint a XIV. század második fele magyar kultúrájának korai reneszánszként való elsietett minősítését. Ettől eltérően *Kovács Endre* előadása sikeresen teljesítette feladatát, pedig nem volt könnyű dolog a rendelkezésre álló rendkívül kevés forrásanyag alapján áttekintő képet rajzolni erről az oly fontos, de sikertelen kísérletről.

Kovács Endre előadásán kívül *Vetulaní* lengyel professzor hozzászólása érintette érdemben a pécsi egyetem kérdését a közép-európai egyetemek pápai alapítóleveleinek összehasonlító elemzése során. Új magyar vonatkozású ismeretek közlése pedig *Gábrriel Asztríknak* (Notre Dame, USA) köszönhető, aki *Kovács Endre* előadásához fűzött hozzászólásában arról számolt be, hogy adatgyűjtése szerint a XIV. század hatvanas éveiben éppen a pécsi egyházmegye területéről járt a legtöbb magyar diák külföldi egyetemeken, ami bizonyos magyarázatot szolgáltat arra a sokat vitatott kérdésre, miért éppen Pécsét állították fel az első magyar universitást. Magyar vonatkozású újdonságokat tartalmazott *Gábrriel Asztríknak* a középkori egyetemek ikonográfiájáról tartott rendkívül érdekes előadása is („Iconographie universitaires comme source historique”). Bemutatta többek között az óbudai egyetem eddig ismeretlen címerét, egy német kódexből. Figyelemre méltó, hogy a címer a prágai egyetemével együtt látható, s hasonló is hozzá. Felvetődhet a gondolat, vajon a császár és az itt tevékenykedő, s az egyetemet is irányító Branda Castiglione bíboros nem a huszadi szellemű prágai universitas ellensúlyozására igyekeztek-e az óbudait fejleszteni, s annak 1405. évi újjászervezése nem ezzel a szándékkal kapcsolatos-e. Láthatunk ennek az előadásnak a keretében a pécsi egyetem magyar nemzete könyvének a miniatúráit is, ezek közül az egyik Szent Lászlónak a leányrablókunna vívott küzdelmét örökíti meg, újabb bizonyítékát szolgáltatva e történet népszerűségének.

A krakkói symposium sikeres és tanulságos munkáját sajnos beárnyékolta elnökének, egyben a Jagello-egyetem rektorának, *Kazimierz Lepsz* professzornak a kényszerű távolléte. Bár a jubileumi ünnepségeken két alkalommal láthattuk még őt, a betegség, mely az általa hallatlan energiával előkészített és oly fényesen sikerült ünnepség-sorozat idejére ágyhoz kötötte, nem sokkal később végleg elszóltította szeretett egyeteme éléről. Személyében a reneszánsz és reformáció kiváló tudósa, a lengyel-magyar tudományos együttműködés fáradhatatlan szervezője, a magyar reneszánsz-kutatók őszinte és kedves barátja távozott el a lengyel és a nemzetközi tudomány életéből.

Klaniczay Tibor

Vajda János összes műveinek kritikai kiadása

Egymásután hagyják el a sajtót az Arany-, Vörösmarty-, Jókai-, és Mikszáth-kritikai kiadás kötetei. Gondolom, a tájékozott, szakmabeli olvasó sejtí, milyen rögzös és milyen kelep-cékkal teli az út, amely egy-egy kötet megjelenéséig vezet. Tudományos életünk szerencséje, hogy a szerkesztők és munkatársak ezt előre nem sejtik, csak munka közben veszik észre,

hogy labirintusba kerültek. Ha nem így volna, aligha állnánk ilyen jól kritikai kiadások dolgában.

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztálya, illetve Textológiai Munkabizottsága 1962 tavaszán indította el a Vajda János-kiadás munkálatait, s a megszervezéssel és irányítással a KLTE II. sz. magyar irodalomtörténeti tanszékét, a sorozatszerkesztéssel engem, a tanszék vezetőjét bízott meg. Látszólag kedvező széllel indultunk: a 10—12 kötetre tervezett sorozat munkatársi gárdáját könnyedén elővárasztottuk. A gárda sorai azonban csakhamar kezdtek ritkulni: két munkatársunk, akire számítottunk, más kritikai kiadásban való részvétele miatt visszalépett, egy harmadiknak munkáját egyéves külföldi kiküldetése hátráltatja. Amikor pótlás után kezdtünk körülnézni, kiderült, hogy tudományos életünknek ez a sektora már ismeri a munkaerőhiányt: az épkezláb embereket már hol Jókai, hol Vörösmarty foglalkoztatja. A kiadás ügye a 63-as évben nehéz hónapokat élt át; egyes kötetei és műfajai gazdátlanok maradtak. Persze azért lassan sikerült rejtett tartalékokra bukkannunk; az ismert és sokfelé foglalkoztatott nevek mögötti vonalból szerveztünk be jó tudományos érzékű, de kevésbé felfedezett idősebb és ifjabb munkatársakat. Talán nem árt megmondani, hogy a számba jöhető erők egy részét eleve elriasztották a meglehetősen kedvezőtlen anyagi feltételek. A célhiteh érthetően nem kincsesbánya, és a személyi keret jelentékeny részét két debreceni munkatársunk budapesti útjai emésztik fel.

Az említett nehézségek között a munka mégis immár két éve folyik, s a főbb munkaterületek gazdára találtak. A kiadás szépirodalmi sorozatát négy kötetre terveztük. Az I—II. a kisebb költeményeket tartalmazza, a választóvonal az 1860 után Vajda költői működésében beálló cezúra. A két munkatárs: *Barla Gyula* debreceni gyakorló gimnáziumi tanár és *Boros Dezső* egyetemi adjunktus, a kiadás két legszilárdabb oszlopa. 1964 végére, 65 elejére már lektorálható kéziratot várok tőlük. A III. kötet, a „Nagyobb költői művek” (verses epika és az „Ildikó” c. dráma) viszonylag később találtak gazdára *Bikács László* főiskolai tanár személyében; ő még az előmunkálathoz tart. Anyag szempontjából ez a három kötet nem tartogat meglepetéseket; Vajda költeményeinek előbányászásában Bisztray, Kozocsa és mások annyit buzgólkodtak, hogy utánuk a corpus-t legfeljebb csak sorokkal és változatokkal lehet gyarapítani. Másként áll a dolog a prózai alkotásokkal. Az a századvégről jól ismert tény, hogy neves írók cikkei, tárcái, rajzai a napi és időségi sajtó kötetibe vannak eltemetve — voltaképpen egyeseknél már évtizedekkel előbb, Vajdánál már az önkényuralom idején érvényes. A IV. kötet foglalja magában Vajda szépprózai, önéletrajzi, általában személyes vonatkozású írásait. Nos, itt még születhetnek meglepetések. A szerkesztő (*Seres József*, Tankönyvkiadó) nyomában van egy-két cikksorozatnak, amely Vajdának tulajdonítható. A kötet kereteit az anyag erősen lazítgatja-feszíti: az újságíró Vajdában több a szépírói véna, mint gondolják, — s tárcaszerű írásai mellett a vadászati cikkek, kötetben megjelentek és újsághasábokon szunyadók is megérdemlik a feltámasztást.

A magyar irodalmi-színház kritika és Vajda, valamint az irodalmi ellenzék esztétikája megismerésében lesz szerepe a kritikai-esztétikai jellegű írásoknak, amelyek jelentős része (így az ötvenes évek színbírálati) itt kerülnek először rendszeres összegyűjtésre. A kiadás tervezett V. kötete tartalmazná őket; a szerkesztő, *Kovács Kálmán* egyetemi docens jelenleg Újvidéken a magyar tanszéken vendég-előadó; a tényleges munka csak hazatérével kezdődhet meg.

A publicisztika érdekében a nehézségek még fokozódnak; itt még a kötet-keretek is bizonytalanok. Kézenfekvő, hogy a nagyobb publicisztikai írások külön kötetet kapnak; a legtöbb személyi kombinációnk itt szenvedett hajótörést. Végül is a fiatalság köréből kaptunk szerkesztőt *Miklóssy János* (OSZK) személyében, aki szerencsénkre irodalmár és történész érdeklődésű egy személyben, és már végzett kutatásokat abban a korszakban, amely Vajda nagy röpiratainak hátterét adja. Magába a sorozatba azonban mindössze egy-két hónapja kapcsolódott be. Az ő kutatásai előtt áll a legnagyobb perspektíva: kötetének természetes folytatása lenne a kisebb publicisztikai művek összegyűjtése. Komlós jegyzéke nem teljes, a részletekben nem is mindig pontos. Négy évtized sajtójában kellene még gyakorlott szemmel búvárkodni; bár itt a hírverés túlzottnak látszik; eleve elesnek Vajda heti beszámolóit a Politikai Újdonságokban, személytelen kivonat- és ollózás-jellegűknél fogva. Körülhatárolható azoknak a sajtótermékeknek a száma is, amelyekbe Vajda dolgozhatott. A kiadás e műfajból nem is szándékosz teljes gyűjteményt adni; regesztázzuk a cikkeket, és két kötetnyit válogatunk ki közlésre belőlük.

Az életrajz, valamint a többi mű kommentálása szempontjából különös jelentősége van Vajda levelezésének. Ez zárna be két kötetével a sorozatot, ha a szerkesztők személyével kapcsolatos problémákat meg tudjuk oldani. Az anyag jórészt sajtóra kész állapotban van. Függelékben, mintegy a sorozat záró-akkordja gyanánt, *Bartos Róza* naplóját adnánk végre nyilvánosság elé — *D. Szemző Piroska* gondozza a szöveget és készíti a jegyzetapparátust. A szövegközlés és szövegmegállapítás, amely egyébként nem okoz Vajdánál különösebb fejtörést, itt még kemény diónak ígérkezik.

Beszámolóm végére érve, magamon érzem a Textológiai Munkabizottság és az Akadémiai Kiadó szigorúan kérdő tekintetét: mi lesz a határidőkkel? Sajnos, elég sok zavar jött közbe ahhoz, hogy a szépen kiterveit 1964 és 65-évi határidők felboruljanak. De dolgozunk, és igyekszünk, hogy késésünk ne legyen olyan nagy, hogy miatta bárki is megöszülne.

Barta János

Vincze Géza

(1889—1964)

Tanár, irodalomtörténész, az Ady-filológia szakembere volt. Ismereteiben egyesült a kortárs és az Ady-rokon pótolhatatlan anyagtudása, mégis végtelen szerénység és önzetlen segítőkészség jellemezte. Életének és munkásságának legfőbb értelmét az Ady-kultusz szolgálatában találta meg: értékes Ady-reklíviáit még évekkel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta, a felszabadulás után alakult Ady-Társaság megszervezésében pedig kiemelkedő szerepet töltött be.

Számos forrásértékű cikket írt Ady Endre, Móricz Zsigmond, Áprily Lajos és Kós Károly életéről és munkáiról hazai és külföldi lapokba (Irodalomtörténeti Közlemények, Korunk, Élet és Irodalom, Szovjet Kultúra stb.); valamennyi közül kiemelkedik *Ady és az orosz jorradalmi mozgalom* c. tanulmánya, amely máig a kérdés legjobb feldolgozásainak egyike (Századok 1956.). Mint magas akribiával dolgozó mikrofilológus, részletkutatásokat végzett az *Ady Endre összes prózai művei* kritikai kiadássorozat első két kötetéhez is. Adyról írott memoárjai az *Emlékezések Ady Endréről* c. gyűjtemény harmadik kötetében fognak megjelenni. Hagyatékában értékes irodalmi levelezést és egy sajtóra kész Ady-könyvet hagyott hátra. Emlékét kegyelettel őrzi mindenki, aki ismerte.

V. Kovács Sándor

Intézeti hírek

(1964. február 1.—május 31.)

Az Intézet Tudományos Tanácsa február 10-én ülést tartott. Az ülésen a Tudományos Tanács tagjai megvitatták és egyhangúlag jóváhagyták az Intézet 1963. évi tervmunkájáról szóló jelentést. A vita résztvevői főképpen az Intézet új folyóiratának, a Kritikának a tevékenységével foglalkoztak. Hangsúlyozták, hogy az Intézet eddigi jelentős eredményeivel kivívott tekintélye a jövőre nézve is kötelezi az Intézetet. Egyetértettek abban, hogy a polgári irányzatok elleni harcot még fokozni kell az Intézet tevékenységében, elsősorban kritikai és irodalomelméleti téren.

*

Stoll Béla, Intézetünk tudományos munkatársa februárban 2 hetet töltött Bécsben, ahol magyar vonatkozású anyagokat gyűjtött a National Bibliothek Kézirattárában.

*

Ernst Fischer, a kiváló osztrák költő és esztéta, magyarországi látogatása alkalmá-

val március 25-én nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott Intézetünkben „Kraft und Krise der modernen Kunst” címmel.

*

Jerzy Słizinski egyetemi docens, a Lengyel Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének osztályvezetője, április 2-ától négy hetet töltött hazánkban. A fővárosi intézményeken kívül Sárospatak, Debrecen és Szeged könyvtáraiban dolgozott. Szlavisztikai és folklór-kutatásokat végzett, továbbá Komensky tevékenységére vonatkozó anyagot gyűjtött.

*

Április 4-én *Szabolcsi Miklóst*, Intézetünk osztályvezetőjét a József Attila-díj I. fokozatával tüntették ki a „Fiatal életetek indulója” c., József Attila pályakezdését feldolgozó munkájáért; a József Attila díj II. fokozatával tüntették ki *Sánta Ferenc* író, Intézetünk könyvtárosát, „Húsz óra” című regényéért,

valamint *Tóth Dezsőt*, Intézetünk munkatársát, a mai irodalommal foglalkozó kritikus munkásságáért.

*

Anton Popovič kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia pozsonyi világirodalmi intézetének munkatársa április 28-ától két hetet töltött hazánkban a magyar és szlovák irodalom kapcsolatainak történetére vonatkozó, valamint összehasonlító metrikai kutatásokkal. Debreceni és sárospataki útja után felkereste Intézetünket és az Irodalomelméleti Osztály munkatársainak a pozsonyi intézet tevékenységéről tartott beszámolót.

*

Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes május 5—13-ig részt vett a krakkói egyetem fennállásának 600. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken, valamint az ez alkalommal rendezett egyetemtörténeti szimpóziumon.

*

Stephan Hermlin, német költő (NDK), József Attila verseinek kitűnő német fordítója, magyarországi látogatása idején május 8-án felkereste Intézetünket s megbeszélést folytatott a német irodalom és a XX. századi irodalom kutatóival.

*

Május 20-án hazánkba érkezett *Pierre Mesnard*, a Centre d'Études Supérieures de la Renaissance de Tours igazgatója, a Reneszánsz Kutató Intézmények Nemzetközi Bizottságának főtitkára. Május 28-án a régi irodalommal foglalkozó munkatársaink és a meghívott vendégek számára tartott tájékoztató előadást a francia reneszánsz-kutatásokról, május 27-én pedig „Jean Bodin,

philosophe de la Renaissance” címmel tartott előadást Intézetünkben. Június 1-én Mesnard professzor a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felkérésére az Akadémián tartott előadást „La République de Jean Bodin” címmel.

*

Az Irodalomtörténeti Társaság május 23- és 24-én rendezett győri vándorgyűlésének első napján Intézetünk osztályvezetője, *Szabolcsi Miklós* tartotta a vitaindító előadást Balázs Béla életművéről.

*

Az Intézet kiadványai sorában a közel-múltban jelentek meg a következő kötetek:

Klaniczay Tibor „Marxizmus és irodalomtudomány” c. tanulmánykötete; az Irodalom-Szocializmus sorozatban *Tamás Aladár* „A 100%. A KMP legális folyóirata 1927—1930.” c. dokumentum-gyűjteménye, valamint *Lengyel Béla* „Szovjet irodalom Magyarországon 1919—1944.” című munkája; az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatban *Kispéter András* „Tömörkény István” c. (13.), *Klaniczay Tibor* „Zrínyi Miklós” c. (14.), *Gergely Gergely* „Tolnai Lajos pályája” c. (15.), *Nagy Péter* „Szabó Dezső” c. (16.) monográfiája; az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban *Greza Ferenc* „Juhász Gyula egyetemi évei 1902—1906. c.” (44.) és *Markovits Györgyi* „Üldözött költészet. Kiltított, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban” c. (45.) munkái.

*

A Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance c. svájci folyóirat 1964. évi 2. számában megjelent *Klaniczay Tibor* „La Renaissance hongroise (Les nouvelles recherches et l'état de la question.)” c. tanulmánya.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Эсе, Т.:</i> Йожеф Чузи Чех, неизвестный писатель эпохи Ракоци	265
<i>Суроми, Л.:</i> Поэтическое намерение и хронология журнала «Диэтти Мадьяр Мужа»	288
<i>Барта, Й.:</i> Темный мир странного и писателя (Оценка творчества Лайоша Тольнаи) (Второе сообщение)	298
<i>Бокор, Л.:</i> Венские стихотворения Аттилы Йожефа	318

Краткие сообщения
Документация

<i>Курц, А.:</i> К вопросу о наших летописцев эпохи Анжу	358
<i>Цигань, Л.:</i> Второй адрес Кёльчеи по делам юношей	368
<i>Ригó, Л.:</i> Неопубликованные письма Ференца Шаламона к Палу Дюлаи	372

Обзор

Венгерские рукописные сборники песен и стихотворений, библиография (1565—1840) (<i>Бароти, Д.</i>)	381
Иштван Немешкюрти: Рождение венгерской художественной прозы (<i>Вег, Ф.</i>)	383
Сочинения Яноша Бачани (тт. 2—3.) (<i>Саудер, Й.</i>)	386
Эрвин Дьертян: Наш поэт и его эпоха (<i>Фёльдены, Л.</i>)	393
В притягательности действительности (<i>Сабольчи, М.</i>)	396
Антология венгерской поэзии с 12-го века до наших дней (на французском языке) (<i>Северени, Э.</i>)	398
Книга и библиотека в жизни венгерского общества (<i>Дьенши, Б.</i>)	400

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Esze, T.:</i> József Csuzi Cseh, l'écrivain inconnu de l'époque de Rákóczi	265
<i>Szuromi, L.:</i> Intention poétique et chronologie dans la Diétai Magyar Múza (Muse Hongroise de Diète)	288
<i>Barta, J.:</i> L'univers sombre d'un écrivain étrange (Rendement de compte dans la question sur Lajos Tolnai) (Seconde partie de l'étude)	298
<i>Bokor, L.:</i> Les poésies d'Attila József écrites à Vienne	318

Notes**Documentation**

<i>Kurcz, A.:</i> Sur nos historiographes de l'époque des Anjou	358
<i>Czigány, L.:</i> Deuxième adresse de Kőlcsey dans la question de la jeunesse	368
<i>Rigó, L.:</i> Lettres inédites de Ferenc Salamon à Pál Gyulai	372

Revue

Recueils de chants et de vers manuscrit hongrois, bibliographie (1565—1840) (<i>Baróti, D.</i>)	381
István Nemeskürty: La naissance de la prose hongroise (<i>Végh, F.</i>)	383
Oeuvres complètes de János Batsányi (Vol. 2—3.) (<i>Szauder, J.</i>)	386
Ervin Gyertyán: Notre poète et son époque (<i>Földényi, L.</i>)	393
Dans l'attraction de la réalité (<i>Szabolcsi, M.</i>)	396
Anthologie de la poésie hongroise du XII ^e siècle à nos jours (<i>Szeverényi, E.</i>)	398
Le livre et la bibliothèque dans la vie de la société hongroise (<i>Gyenis, V.</i>)	400

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekk száma: egyéni 61.257, közületi 61.066
(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában
megjelenő

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

c. sorozat

(Szerkesztő bizottság: *Sötér István* elnök, *Béldádi Miklós*, *Horváth Károly*,
Klaniczay Tibor, *Szabolcsi Miklós*)

eddig megjelent kötetei:

1. <i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty Mihály Bp. 1957. 631 l.	65,— Ft
2. <i>Bán Imre</i> : Apáczai Csere János Bp. 1958. 606 l.	100,— Ft
3. <i>Dienes András</i> : Petőfi a szabadságharcban Bp. 1958. 643 l.	100,— Ft
4. <i>Nemeskürty István</i> : Bornemisza Péter az ember és az író Bp. 1959. 558 l.	75,— Ft
5. <i>Wéber Antal</i> : A magyar regény kezdetei Bp. 1959. 237 l.	36,— Ft
6. <i>Fenyő István</i> : Kisfaludy Sándor Bp. 1961. 446 l.	65,— Ft
7. <i>Gerézy Rabán</i> : A magyar világi líra kezdetei Bp. 1962. 327 l.	50,— Ft
8. <i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond és az irodalom Bp. 1962. 402 l.	55,— Ft
9. Tanulmányok Petőfiről (Szerk.: <i>Pándi Pál</i> és <i>Tóth Dezső</i>) Bp. 1962. 509 l.	70,— Ft
10. <i>Kovács Kálmán</i> : Fejezet a magyar kritika történetéből, Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása, 1850—1860 Bp. 1963. 303 l.	50,— Ft
11. <i>Szabolcsi Miklós</i> : Fiatalkorú életkezdések, József Attila pályakezdése Bp. 1963. 634 l.	85,— Ft
12. <i>Sötér István</i> : Nemzet és haladás — Irodalmunk Világos után Bp. 1963. 781 l.	95,— Ft
13. <i>Kispéter András</i> : Tömörkény István Bp. 1964. 299 l.	50,— Ft
14. <i>Klaniczay Tibor</i> : Zrínyi Miklós Bp. 1964. 852 l.	105,— Ft
15. <i>Gergely Gergely</i> : Tolnai Lajos pályája Bp. 1964. 454 l.	65,— Ft
16. <i>Nagy Péter</i> : Szabó Dezső Bp. 1964. 604 l.	75,— Ft

KLANICZAY TIBOR

MARXIZMUS ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 275 l. 45,— Ft

A könyv marxista irodalomtudományunk sokat vitatott kérdéseinek megoldását igyekszik elősegíteni, azoknak a vitáknak a terméke, amelyeket ideológiai életünknek a XX. kongresszust követő fellendülése tűzött napirendre. Ennek megfelelően részletesen foglalkozik olyan problémákkal, mint a polgári irodalomtudományhoz való viszony, az irodalomtörténeti szintézis, az irodalmi korszakok elhatárolása, a stílusvizsgálat helye a marxista kutatásban, a nacionalizmus irodalmunkban és kritikai életünkben, az összehasonlító irodalomtudomány és irodalomtörténetírásunk internacionalista feladatai, a filológia és a szövegkritika szerepe a marxista tudományban, irodalomtudományunk felszabadulás utáni fejlődése stb. E problémák tárgyalása közben vitát folytat a polgári irodalomtörténetírás képviselőinek, elsősorban Horváth Jánosnak a felfogásával és a marxista irodalomtudomány nagyjainak, Révai Józsefnek és Lukács Györgynek bizonyos nézeteivel.